

auro

BUTLLETÍ DE LA SOCIETAT D'ESTVDIS DE LA VERNEDA DE SANT MARTÍ (SELAV)

invento

primavera 2024

número 10

ESTVDIS

EL REC COMTAL. 1.000 ANYS D'HISTÒRIA -05-

Enric H. March

ESTRUCTURA PARCEL·LÀRIA I APROFITAMENT AGROPECUARI AL DELTA DEL RIU BESÒS EN ÈPOCA MEDIEVAL -15-

Josep Maria Palet

DOMINI SIMBÒLIC I FRAGMENTACIÓ CULTURAL (i 2) -27-

Joan Roca i Albert

SANT MARTÍ DE PROVENÇALS. EL PARADÍS DE LA INDÚSTRIA -35-

Carles Grabuleda Teixidor

GENT VERNEDENCA

MASIES I MASOVERS A LA VERNEDA DE SANT MARTÍ: TESTIMONIS -44-

TALLER D'HISTÒRIA

CRONOLOGIA DELS FETS MÉS RELLEVANTS DE LA TRANSFORMACIÓ DE LA VERNEDA DE SANT MARTÍ -51-

LA VERNEDA DE SANT MARTÍ, EDIFICI A EDIFICI -54-

PUBLICACIONS

LA VERNEDA DE SANT MARTÍ, DIBUIXADA -55-

SANT ADRIÀ DE BESÒS, UNA BIBLIOGRAFIA -57-

DOCUMENTS

SANT MARTÍ, DE POBLE AGRÍCOLA A BARRI OBRER -59-

EXPOSICIONS

LA PRIMAVERA REPUBLICANA. BARCELONA 1931-1939 -66-

PATRIMONI

40 AÑOS DEL CIERRE DEL CINE VERNEDA -67-

Roberto Lahuerta

EN LÍNIA

CARTOGRAFIA DEL POBLE DE SANT MARTÍ DE PROVENÇALS -69-

ANTIC MUNICIPI

EL GRUP BENÈFIC WAD-RAS, "LA PROTE" -70-

Carles Sànchez-Valverde Visus

TRIBUNAL TUTELAR DE MENORES -73-

TEXTS BÀSICS

SANT MARTÍ DE PROVENÇALS, DE POBLE A NUCLI INDUSTRIAL (1820-1897) -79-

Francesc Caballé

LA VERNEDA I ELS GRANS FOTÒGRAFS

SOCIETAT d'estudis

CADA DILLUNS, CITA AMB LA HISTÒRIA

La SOCIETAT D'ESTVDIS DE LA VERNEDA DE SANT MARTÍ (SELAV) organitza un cicle de xerrades sobre la història del barri sota el nom "La Verneda de Sant Martí, pam a pam". Es fan cada dilluns no festiu al Centre Cívic Sant Martí, entre dos quarts de vuit i dos quarts de nou.

Des del gener de 2022 s'han celebrat més de setanta sessions amb l'assistència total de més de mil persones. A més, l'activitat va creixent en concurrència: la mitjana de públic al 2022 va ser de disset persones per sessió; al 2023, trenta-una; i en el que va de 2024, trenta-dues. Els temes són molt variats. Els que més públic han atret són: "Els *nens de la guerra*"; "La nova estació intermodal de La Sagrera"; "La Verneda de Sant Martí criminal"; "L'Ateneu Llibertari Verneda"; "El naixement de La Verneda de Sant Martí"; "Revolta de les dones en l'església"; i "El cinema a La Verneda de Sant Martí".

Un cop al trimestre, es fan també xerrades sobre la història del barri a la biblioteca Gabriel García Márquez. El plantejament és diferent a les dels dilluns; s'organitzen sota el títol de "Història General de La Verneda de Sant Martí" i el

De les activitats de la SELAV durant el primer trimestre d'enguany destaca la publicació del llibre de dibuixos "La Verneda de Sant Martí", obra de Daniel Castro Alonso amb textos de l'entitat

contingut va explicant cronològicament la memòria del barri. Fins ara se n'han celebrat cinc: "Història general de La Verneda de Sant Martí"; "Orígens i agregació"; "La formació del barri actual"; "El moviment veïnal: La Verneda lluitadora"; i "Anys 80: el desencant". En els mesos de setembre i novembre els temes seran: "La Verneda de Sant Martí olímpica" i "El sorgiment de les entitats de cultura popular".

De les activitats de la SELAV durant el primer trimestre d'enguany destaca la publicació del llibre de dibuixos "La Verneda de Sant Martí", obra de Daniel Castro Alonso amb textos de l'entitat. Editat per l'Ajuntament de Barcelona dins la col·lecció Carnet de Voyage, és el trenta-cinquè llibre de dibuixos sobre barris de la ciutat. El Poblenou, el Clot-elCamp de l'Arpa i el Besòs són d'altres barris del districte que també tenen llibre a la col·lecció.

El llibre va ser presentat a la biblioteca Gabriel García Márquez el 27 de febrer amb l'assistència d'unes cent cinquanta persones. La direcció de l'acte va anar a càrrec del periodista radiofònic vernedenc Josep Nieves i van intervenir dos consellers del districte de Sant Martí, l'autor i el president de la SELAV. En el mateix acte, es podia comprar el llibre gràcies a la col·laboració de la llibreria Ronsol del carrer Provençals. Una segona presentació va tenir lloc a l'institut Bernat Metge el 10 d'abril, aquesta vegada amb la col·laboració de la llibreria Silmar del carrer Torà.

**Presentació del llibre de dibuixos
"La Verneda de Sant Martí"
a la biblioteca García Márquez el 27 de febrer**

La Diada de Sant Jordi, l'autor va estar signant exemplars a les llibreries Silmar i Ronsol (en aquesta darrera va coincidir amb el ninotaire vernedenc Carlos Azagra). Encara no hi ha dades del total de vendes del llibre però l'editorial està prou contenta de l'acceptació i les llibreries del barri han venut més de tres-cents exemplars.

EL TALLER D'HISTÒRIA DEL BARRI

El gener de l'any 2015, la SELAV va crear un Taller d'Història del Barri amb la intenció declarada de que fos el mateix veïnat qui investigués i escrivís la història de La Verneda de Sant Martí. Seguint l'exemple dels *History Workshop* anglesos, un moviment de la classe obrera que, amb l'ajuda d'historiadors i sociòlegs, renovà la manera d'enfocar els estudis històrics sobre la revolució industrial i les condicions de vida dels treballadors i treballadores britànics. El seu lema era, i és, "la història des de baix". És a dir, els estudis fets des de la perspectiva de la gent comú i no de les elits.

Cicle de xerrades

A prop del seu desè aniversari, els diferents grups del Taller d'Història han vist passar gairebé a un centenar de veïns i veïnes que s'han iniciat en la tasca de, primer, conèixer a fons el barri i, després, tirar endavant recerques sobre la història i la societat de La Verneda de Sant Martí. Això va provocar, entre d'altres coses, l'aparició el 2020 d'aquest butlletí **auró invento**, que serveix per divulgar els resultats de les investigacions sobre el barri.

La darrera evolució del Taller d'Història ha estat la formació de grups de recerca autònoms que s'estan dedicant a aprofundir en temes vernedencs com: l'associacionisme de dones; el mobiliari urbà; l'església vella; la creació d'entrades de Viquipèdia referides al barri; els equipaments esportius i el polígon industrial (un dels grans desconeguts del barri).

A més, continua amb les investigacions habituals sobre comportament electoral, la conducció d'aigua pel carrer de Guipúscoa fins a la fàbrica Damm del carrer del Rosselló, la història dels edificis del barri, la renovació dels itineraris temàtics, l'estudi i defensa del patrimoni arquitectònic i artístic...

NOTÍCIES SOBRE LA BIBLIOTECA

Després de dos anys de funcionament, la biblioteca Gabriel García Márquez ha interioritzat dos senyals d'identitat: l'enorme acceptació per part del veïnat i l'enorme acceptació dins del món de l'arquitectura de l'edifici que l'alberga.

Comencem per aquí. Des que va néixer, el 28 de maig de 2022, l'edifici ha estat premiat amb el Ciutat de Barcelona d'Arquitectura, el premi del Foment de les Arts Decoratives, el de la Federació Mundial d'Associacions i Institucions Bibliotecàries a la millor biblioteca del món i el premi europeu Mies van der Rohe d'Arquitectura Emergent. Uns reconeixements a un edifici bioclimàtic que han provocat l'interès de la ciutadania per visitar-lo. Aquest efecte secundari, que no té res a veure amb el treball quotidià bibliotecari, ha portat al barri una allau de gent àvida de conèixer "el Guggenheim de La Verneda", com l'han batejat alguns mitjans de comunicació.

En quant al veïnat, a més de les visites diàries, més de mil, per estudiar, llegir o agafar en préstec llibres, música o

Ruta pel nucli antic celebrada el 13 d'abril

pel·lícules, la sala d'actes serveix d'aixopluc a festivals literaris, presentació de llibres, concerts, actes institucionals i fins i tot reunions veïnals.

L'èxit ha estovat l'ànima dels responsables de l'Ajuntament i de la Diputació i han facilitat les millores que la biblioteca reclamava: la tan desitjada sala d'estudis en l'espai del soterrani que ocupava el "Taller de documentació oral i escrita dels barris de Sant Martí" —un equipament anacrònic des de la seva concepció—, sis nous bibliotecaris, un manteniment més àgil i l'obertura els diumenges al matí.

A prop del seu desè aniversari, els diferents grups del Taller d'Història han vist passar gairebé a un centenar de veïns i veïnes que s'han iniciat en la tasca de, primer, conèixer a fons el barri i, després, tirar endavant recerques sobre la història i la societat de La Verneda de Sant Martí

ROMANÇO DE SANT MARTÍ DE PROVENÇALS

Des de fa temps, la SELAV està treballant per recuperar i promocionar el coneixement del "Romanço de Sant Martí de Provençals, en el que s'explica, per sobre, la història de la vila des dels orígens fins als nostres dies", una creació del folklorista Jaume Arnella de l'any 1988. El romanço formava part de la campanya pel salvament de la masia Ca l'Arnó i es va estrenar el 18 de juny d'aquell any, davant la mateixa masia. En una primera fase, Arnella i els músics que l'acompanyen tornaran a gravar la peça i, posteriorment, s'elaboraran materials didàctics perquè pugui ser après, interpretat i ballat als centres educatius del districte de Sant Martí. ❖❖❖

estudis

Enric H. March

EL REC COMTAL. 1.000 ANYS D'HISTÒRIA

Fragment del llibre *El Rec Comtal. 1.000 anys d'història* (Ajuntament de Barcelona/Viena Edicions, 2016). La història d'aquesta conducció d'aigua que abastia Barcelona i passava per l'antic municipi de Sant Martí de Provençals.

El Rec Comtal, també conegut com a Sèquia Comtal, era una infraestructura hidràulica d'origen medieval que travessava el Pla de Barcelona des del riu Besòs fins a les proximitats de la Barcelona del final de domini visigòtic o principi del període comtal, encara tancada dins del primer recinte de muralles. Després, en segles posteriors, el Rec va quedar integrat dins del teixit urbà a mesura que la ciutat es va anar expandint, cosa que contribuï a modelar-lo.

El Rec era una canalització artificial de més de 12 quilòmetres de longitud que, com un riu, recorria l'antic *ager romà*, el territori rural de *Barcino*, on s'havien establert les riques vil·les rurals, com la de l'actual corredor ferroviari de la Sagrera, que explotaven els abundants conreus i produïen i comercialitzaven vi. Fa més d'un segle, Carreras i Candi deia que el Rec era una «veta d'aigua que serpentejant en lo Pla de Barcelona, ajunta Montcada ab la Ciutat de Barcelona». També afirmava que la seva existència havia estat decisiva en l'origen del nucli urbà medieval i una eina cabdal perquè el poder comtal es pogués emancipar dels reis francs, que fins al segle IX havien fet servir els comtats catalans com a frontera entre l'imperi de Carlemany i el territori d'Al-Andalus, a la península Ibèrica, per evitar l'expansió de l'islam.

Però no tan sols això. Més enllà d'aquesta independència política, el Rec va ser una peça cabdal del patrimoni reial i un dels motors econòmics més importants de Barcelona durant segles. Com diu Pierre Vilar, ni una sola gota d'aigua ni l'ús de cap sèquia eren possibles sense l'autorització del rei i sense el pagament d'un cens anual com a impost. (1)

Deixant de banda el moment en què situem l'origen de la sèquia, el Rec Comtal esdevé un motor econòmic important

quan pren la funció de proporcionar energia hidràulica per moure els molins fariners de propietat comtal, que proporcionaven bones rendes a la Corona. També hi va haver molins drapers, de sal i de pólvora; i fins i tot una farga, (2) propietat de la Canònica, situada aproximadament a la zona on el Rec s'encreuava amb la riera d'Horta. Hi ha qui pensa, com apunta Travesset, (3) que el seu record perviu en l'indret conegut com el Camp del Ferro, (4) a l'actual barri de la Sagrera. També hi ha la possibilitat que la farga es trobés sobre el Rec Comtal i que aprofités les instal·lacions molineres de Sant Andreu, o bé a la mateixa «vila i sagrera» de Sant Andreu, l'espai a l'entorn del temple parroquial, vora el forn, el domini eminent del qual també corresponia a la Canonja catedralícia i a l'església parroquial. (5)

Aquesta farga surt esmentada en un document de 1138 com a «*fabrica de Sancto Andreo de Palomar*», (6) i des del segle XII va servir per reparar les eines del camp dels pagesos de Santa Coloma de Gramenet, Badalona, Sant Martí, Sant Adrià i Sant Andreu, dependents de la senyoria de la Catedral de Barcelona, els quals hi havien d'acudir forçosament per arreglar o adquirir els instruments de conreu i per satisfer el *llòssol*, un tribut anual, en blat o vi, pel servei d'esmolrar les eines.

Amb tot, no va ser fins més tard que l'aigua del Rec es va fer servir per regar les hortes de Sant Andreu, Sant Martí i, ja a tocar de Barcelona, les de l'indret on es va bastir el Portal Nou, on avui hi ha el passeig de Lluís Companys, a través d'un sistema de sèquies. L'abast i la qualitat d'aquests conreus de l'entorn de la ciutat va acabar sent conegut com a «hort i vinyet» de Barcelona.

En el tram final, en la zona urbana medieval dels barris de Sant Pere i de la Ribera, (7) el Rec subministrava aigua als oficis del tèxtil i de la pell que n'havien de menester: paraires, teixidors, assaonadors, blanquers; les fusines o forges de metall, que necessitaven foc i aigua corrent, i els escorxadors. Sense oblidar que l'aigua també alimentava els

Enric H. March, historiador, és autor de nombrosos llibres sobre la història del Pla de Barcelona. Publica el blog "Bereshit: la reconstrucció de Barcelona i altres mons".

Alumnes de l'Institut Escola pescant al Rec Comtal des del pont del camí de Sant Coloma, a Sant Andreu de Palomar, entre els anys 1932 i 1936 (ANC)

safareigs i tenia una funció higiènica, ja que mantenia la salubritat de les xarxes de clavegueres.

Cal esperar fins al segle XVIII per començar a veure la transformació del Rec com a subministrador d'aigua a les fàbriques d'indianes, el primer pas que acabà convertint Sant Martí en un territori industrial, en detriment de l'agricultura, davant de la manca d'espai que patia la Barcelona tancada dins del recinte de muralles —que no van ser enderrocades fins a l'any 1854—, procés que s'accelerà durant la segona meitat del segle XIX amb l'arribada del ferrocarril.

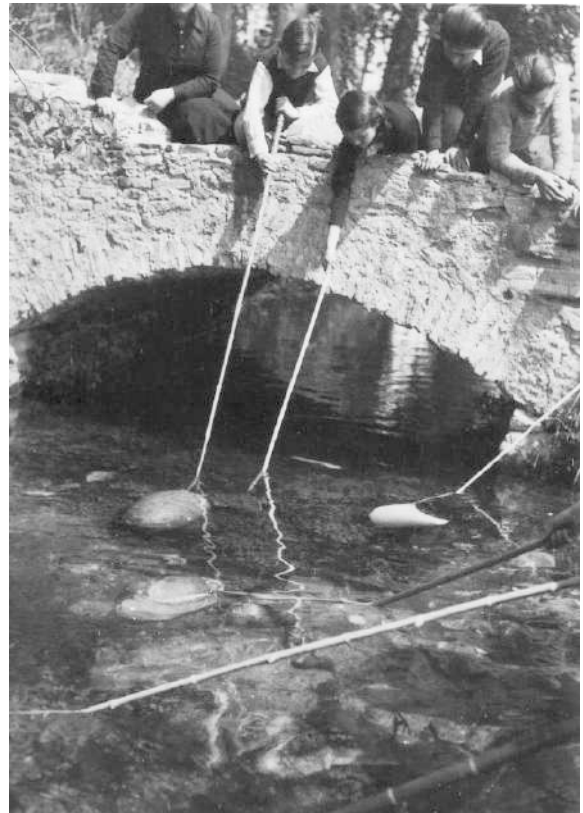
L'ús del Rec com a proveïdor d'aigua de boca —aigua potable per al consum humà— també aparegué en una etapa tardana, al principi del segle XVIII. Fins aleshores, els barcelonins l'extreien del subsòl a través dels abundants pous, tant de la plana com de la zona urbana, i a partir del segle XIV, de les fonts públiques que rajaven aigua conduïda des de les mines dels turons dels contraforts de la serra de Collserola, com veurem més endavant, quan parlem del Rec com a subministrador d'aigua potable.

Avui, el Rec Comtal és una relíquia mil·lenària sense la qual no s'explica l'evolució històrica i econòmica de Barcelona

Avui, el Rec Comtal és una relíquia mil·lenària sense la qual no s'explica l'evolució històrica i econòmica de Barcelona, però, malgrat que perviu en el seu tram inicial a Montcada i Reixac i en el barri barceloní de Vallbona, on rega els darrers horts de la ciutat, ha desaparegut del paisatge. A la resta del territori, el seu traçat perdura en la toponímia i la nomenclatura dels carrers, en l'estructura urbana i en el record de les persones que l'han vist desaparèixer durant el segle XX, però que encara conserven la memòria de quan el Rec passava a l'aire lliure, travessat per ponts, i regava els camps i els horts dels antics municipis de Sant Andreu de Palomar i Sant Martí de Provençals, annexionats a Barcelona l'any 1897. (8)

El relleu físic: el graó barceloní i la trama urbana

Mes enllà de la seva utilitat i de la seva visibilitat com a element del paisatge, el Rec Comtal ha acabat configurant l'estructura urbana de Barcelona i de les poblacions del Pla per on circulava. Si pensem en una conducció natural d'aigua, un riu, una riera o un torrent, se'ns fa evident que el seu recorregut segueix un traçat que va des del seu naixement en

una deu de la muntanya fins a desembocar al mar o en un altre riu. Aquest camí es dibuixa sobre el terreny en sentit descendent i busca aquells punts que li faciliten el trànsit o bé els força, fins a modelar o trobar el pas que li permet avançar. Hi ha, doncs, una interacció entre l'aigua i el terreny, i tots dos acaben constituint una unitat. No s'entenen l'un sense l'altre.

El Rec Comtal és una obra humana, però està subjecte a les mateixes dinàmiques geogràfiques i geològiques. El traçat de la canalització circulava sobre la part alta del graó barceloní, un escarpament d'origen pliocènic que en època antiga marcava la línia litoral i formava una mena de penya-segat, l'origen del qual cal atribuir a diferents fenòmens, segons la ubicació: tectònic, erosiu (per l'acció del mar) o associat a una falla. (9)

Aquesta estructura divideix el Pla de Barcelona en dos. Una plana alta, sobre la qual es funden l'Eixample i els nuclis antics de Sant Martí i Sant Andreu, i una plana baixa holocena —i, per tant, més moderna—, formada per aportacions sorrenques del delta del Besòs i de les rieres que baixen de Collserola. La part alta, més sòlida, va propiciar els assentaments humans, mentre que la baixa, formada per maresmes i aiguamolls fins a l'època moderna, va ser, fins ben entrat el segle XX, la zona agrícola de regadiu, i posteriorment s'hi va instal·lar la indústria.

Aquest escarpament, que fa entre deu i quatre metres d'altura respecte a la plana baixa segons el lloc de referència,

va des del turó de la Trinitat (on obté l'altura màxima) fins a la plaça de la Universitat, i passa per la Sagrera, el Clot, el Fort Pienc, el carrer de Trafalgar, la plaça d'Urquinaona i el carrer de Pelai. Més enllà de la ronda de Sant Antoni, s'esvaeix i ja no és possible identificar-lo.

La presència del graó és perfectament perceptible encara avui en la trama urbana. Llocs com les vies del tren quan passen per Sant Andreu, la Sagrera i Sant Martí; l'edifici del Museu del Disseny, a cavall de la plaça de les Glòries i el carrer d'Àlaba; la plaça de Sant Pere i el carrer de Sant Pere Més Alt respecte al de Trafalgar; l'estació del Nord, o l'església de Santa Anna, estan en un nivell inferior perquè ocupen la part baixa de la plana.

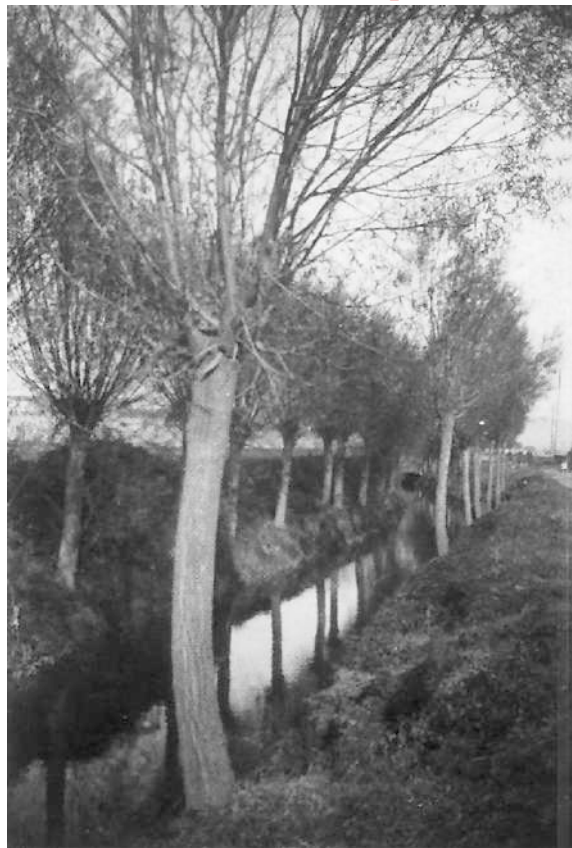
El Rec circulava, doncs, pel terreny que li era més favorable i aprofitava el camí descendent cap a la ciutat, tot evitant la part interior, més muntanyosa i al límit del graó. Seguia les corbes de nivell i modificava el traçat a conveniència cada cop que un molí demanava que se n'augmentés el corrent per poder moure les aspes i les moles.

El Rec Comtal és una obra humana, però està subjecte a les mateixes dinàmiques geogràfiques i geològiques. El traçat de la canalització circulava sobre la part alta del graó barceloní, un escarpament d'origen plistocènic que en època antiga marcau la línia litoral i formava una mena de penyasegat

De la mateixa manera que la construcció del Rec Comtal s'havia d'adaptar a la geologia i, és clar, als nuclis de població existents en aquells moments, la presència de la conducció va condicionar la localització dels terrenys de cultiu, l'emplaçament de les fàbriques i l'evolució, en general, del creixement urbà tal com es percep encara avui.

Al llarg dels mil anys d'història, el Rec va patir diverses remodelacions que no únicament en van canviar l'estructura, sinó també el traçat. Això fa que sigui molt difícil saber com era el Rec primitiu. Els trams existents no ens en donen prou informació. El de Montcada i Reixac ha estat molt reformat i actualment es troba integrat dins d'un parc; el del barri de Vallbona té trams reformats i trams que circulen sobre sòl natural. Se sap, però, que els murs eren fets de carreus de

El paisatge natural del Rec Comtal a Sant Andreu de Palomar, als anys quaranta, amb el pont del camí de Santa Coloma al fons (Arxiu Assumpció Castellet)

pedra de Montjuïc, units amb morter de calç, i el fons era de terra natural, sense cap recobriments especial.

La manera d'obtenir-ne dades és a partir de les intervencions arqueològiques, la documentació històrica, les representacions planimètriques, els gravats, les pintures, els dibuixos i les fotografies, els quals, malgrat que proporcionen una informació relativament recent, aporten l'impacte visual i emocional de les imatges, i són el suport bàsic d'aquest llibre.

ELS ANTECEDENTS I L'ORIGEN ROMÀ DEL REC COMTAL

L'origen del Rec Comtal no és prou clar a causa de la manca de documentació. Segons les referències antigues, la construcció de la canalització se situa entre els regnats del comte Mir (954-966), que presumiblement n'hauria estat l'impulsor, i de Ramon Berenguer I (1035-1076).

El comte Mir s'associa a Regomir, nom del carrer i de la porta del tram marítim del *decumanus* romà, i probable evolució de rego Mir, és a dir, «reg del comte Mir» i, per tant, una possible referència al Rec Comtal.

Com afirma Travesset, (10) l'any 1025 el comte Berenguer Ramon va decretar que el Rec passés a la sobirania comtal. És en aquest període on trobem esmentats reiteradament els topònims *archos antichoso* o *aqueductum comitale*

(que és el primer cop en què el Rec es esmentat com a comtal), i també, en algun cas molt particular, *archis priscis unde olium aqua consuierit dacurrere*. Més endavant en el temps, va començar a aparèixer *Rego molinaris*, i en un document de 1138 se l'anomena rec nou (*rego novo*), **(11)** probablement per diferenciar-lo del vell, que estaria relacionat amb la reconstrucció de part de l'aqüeducte romà.

Tenint en compte que no se'n coneix la data fundacional, aquest origen està envoltat d'un cert misteri. Alguns autors del segle XIX —Pascual Madoz, **(12)** Domingo Call y Franqueza **(13)**— afirmen que l'origen de la sèquia és romà:

Una de las mejoras que introdujeron en Barcelona los romanos, durante su permanencia en ella, fue la construcción de la acequia llamada Condal, tomando el agua de la superficial que casi continuamente pasaba por el r. Besós, recogida por medio de una presa que se había construido al efecto. **(14)**

El naixement del Rec està estretament lligat a l'aqüeducte romà, la construcció del qual es produí al llarg del segle I, poc després de la fundació de la colònia *Iulia Augusta Faventia Paterna Barcino*

Els seus arguments tenen una base especulativa i sorgiren en un moment en què al Reial Patrimoni li eren qüestionats els drets sobre la infraestructura i l'aigua. Afirmar-ne l'origen romà era una manera d'assegurar-se la titularitat per raons patrimonials de la Corona (patrimoni de l'Estat), enfront dels drets reclamats pels usuaris del canal. Avui aquesta discussió té un interès relatiu, ja que han desaparegut les reclamacions de titularitat, i els historiadors han tendit a centrar-se en les dades documentals, que no aparegueren fins al segle X. Amb tot, les intervencions arqueològiques fetes a la plaça de les Glòries entre el 2015 i el 2016 permeten endarrerir les dades que s'havien considerat tradicionalment.

En tot cas, el naixement del Rec està estretament lligat a l'aqüeducte romà, la construcció del qual es produí al llarg del segle I, poc després de la fundació de la colònia *Iulia Augusta Faventia Paterna Barcino*. Fins ara s'ha afirmat que l'obra romana va estar en ús fins al final del segle VI o principi del segle VII, **(15)** moment que va associat al declivi social i polític del període visigot i musulmà, que va acabar amb la conquesta franca de 801 per Lluís el Pietós.

Terres de cultiu i el Rec Comtal sota el carrer del Cinca, entre l'església de Sant Andreu i el carrer del doctor Balarí i Jovany, a l'esquerra (Arxiu Vinyes-Roig)

Oriol Granados justifica la continuïtat del funcionament de l'aqüeducte romà almenys fins al segle V i més enllà, perquè els edificis bastits durant aquella època el necessitaven per abastir-se d'aigua. Posa com a exemple el baptisteri paleocristià del segle V del primer conjunt religiós cristià que es conserva sota la catedral actual. Aquest espai baptismal contenia una piscina (primer construïda amb planta cruciforme i després octogonal), que necessitava aigua abundant i corrent, i la canalització de la qual conduïa cap al lloc on hi havia d'haver el *castellum aquae*, que recollia i repartia l'aigua aportada per l'aqüeducte. **(16)**

Cal plantejar-se, però, que aquesta continuïtat de l'aqüeducte romà es perllongués en el temps fins a coincidir amb el moment en què els comtes convertiren el vell conducte en una nova sèquia aprofitant, en part, l'antiga obra romana, decadent però probablement no del tot inútil.

La intervenció a la plaça de les Glòries per documentar el Rec ha permès arribar fins a l'aqüeducte del segle I, que en aquest tram aprofitava l'estrat geològic sense cap obra d'enginyeria addicional gràcies a la manca de porositat de la roca. Els residus acumulats s'han analitzat amb carboni 14 i han permès datar l'aqüeducte i la continuïtat en l'ús al llarg de tota l'edat mitjana fins al segle XX.

L'aigua al Pla de Barcelona

Recularem a aquells primers anys de la fundació de *Barcino* per veure amb quines necessitats de proveïment d'aigua es van trobar els primers pobladors del mont Tàber i com les van solucionar, i per entendre les necessitats de la *Barchinona* medieval.

Els romans van bastir la primera colònia aprofitant dues petites elevacions del terreny: el mont Tàber i el turó on avui hi ha l'església dels Sants Just i Pastor. El territori que els envoltava estava delimitat per dues rieres, la de la Rambla i la de Sant Joan, que coincidiria aproximadament amb l'actual Via Laietana. En aquells temps, el Pla estava proveït d'una vegetació frondosa i els corrents d'aigua (de Collserola baixen nombrosos torrents que avui es perden sepultats per l'Eixample) havien de ser prou abundants per abastar les necessitats de la colònia, la qual, a més, gaudia de nombrosos

pous que permetien accedir a les abundants aigües freàtiques.

L'augment de la població, la urbanització i, sobretot, el creixement de l'ager, la zona rural i agrícola de *Barcino* (la vil·la de la Sagrera n'és un magnífic testimoni), més important que la urbana, van fer que el proveïment d'aigua fos insuficient.

La solució va ser anar a buscar l'aigua al riu Besòs. La documentació escrita i arqueològica ens permet pensar que l'inici de l'aqüeducte de *Barcino* era a la mateixa mina de Montcada que dona origen al Rec Comtal, on probablement es captava l'aigua a través d'una presa o una resclosa que no ha estat identificada. Després seguia en bona part per conduccions subterrànies que permetien regular la inclinació i afavorir la conservació de l'aigua, que mai no es quedava estancada. Les estructures elevades amb pilars i arcs que habitualment identifiquem amb la imatge d'un aqüeducte només es feien servir per salvar grans desnivells.

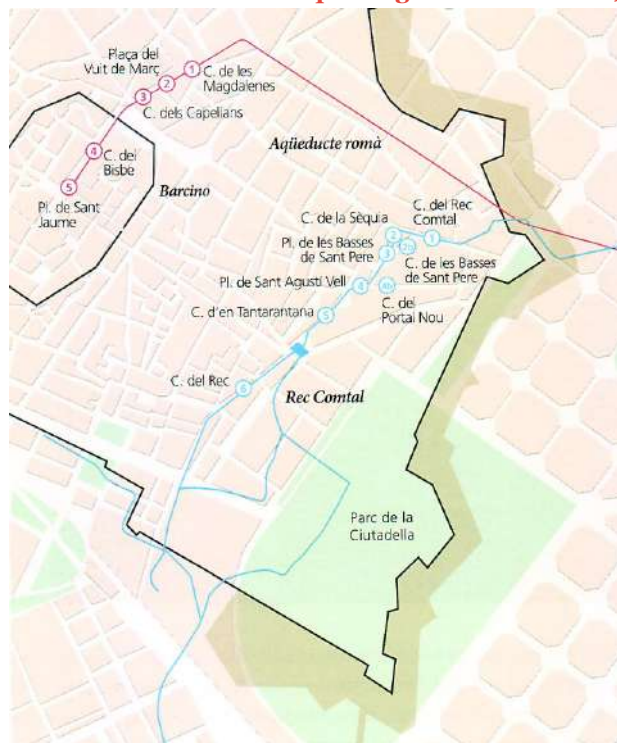
La primera evidència arqueològica està situada en un solar del carrer de Fernando Pessoa, 6-16, de Sant Andreu, delimitada pel carrer de l'Andana de l'Estació, on s'ha localitzat una canalització que comparteix espai amb el Rec Comtal, un pont, les restes del molí de Sant Andreu i un tram del camí de Santa Coloma

L'aqüeducte i els vestigis

En el tram inicial de l'aqüeducte, la dada documental més antiga prové d'un document testamentari del *Cartulari de Sant Cugat*, de l'any 987, en què es fa donació al monestir de Sant Cugat d'uns aous situats als voltants del territori de *Montem Chatanello* (actual turó de Montcada). Per localitzar els terrenys diu que són «*ipsa Aquaria antiqua vel in via*», (17) i permet situar aquesta primera referència a l'àrea del turó de Sant Joan, concretament al torrent de Tapioles, que separa Montcada de Barcelona. La via que s'hi esmenta ressegueix el traçat de l'aqüeducte i s'identifica amb la *Strata Francigena* o Via Francisca, un ramal de la Via Augusta que unia el Vallès amb el Pla de Barcelona pel coll de Finestrelles (Trinitat Vella) i arribava a *Barcino* pel *cardo*, els actuals carrers de la Baixada de la Llibreteria i del Call.

La primera evidència arqueològica (18) està situada

Mapa del recorregut del Rec Comtal per dins de Ciutat Vella (Carta Arqueològica del Servei d'Arqueologia de Barcelona)

en un solar del carrer de Fernando Pessoa, 6-16, de Sant Andreu, delimitada pel carrer de l'Andana de l'Estació, on s'ha localitzat una canalització que comparteix espai amb el Rec Comtal, un pont, les restes del molí de Sant Andreu i un tram del camí de Santa Coloma.

Les restes documentades són les d'un canal soterrat, amb una capa de concreció calcària aportada per l'aigua, orientat de sud-oest a nord-est, d'uns 90 metres de llargada, construït en *opus caementicium* (barreja de morter de calç i pedres irregulars). La secció té forma de U, amb unes parets de 35 metres d'amplada i un *specus* (canonada per on passava l'aigua) de 60 centímetres, que fa que l'aqüeducte tingui una amplada total d'1,30 metres. El canal està cobert amb una volta feta també d'*opus caementicium* que es recolza a les parets i deixa un petit graó al punt d'arrencament de la volta amb la paret del canal. L'altura total de l'estructura és, en el punt més alt, d'1,30 metres. L'*specus* és d'*opus signinum* (calç, sorra i bocins de terrissa) i presenta un quart de bossell hidràulic (politja), característic de les conduccions d'aigua d'època romana.

L'estructura es presenta en una trinxera de fonamentació retallada al terreny natural, que permet confirmar que l'aqüeducte anava soterrat, com era habitual sempre que la topografia del terreny ho permetia. D'aquesta manera, s'assegurava una millor qualitat de l'aigua i una temperatura inferior, i es dificultava la contaminació de la conducció. Tot i així, al llarg de l'estructura l'aqüeducte presenta pous (*spiramina*) i fites (*cippi*) per facilitar-ne la neteja i la ventilació. (19)

Restes de l'aqüeducte romà de *Barcino* en el solar situat entre els carrers de Fernando Pessoa i Andana de l'Estació, prop de les restes del molí de Sant Andreu (Daniel Giner, CODEX)

Les restes següents són les ja esmentades de la plaça de les Glòries, en el tram que va des del carrer de la Independència fins al de Cartagena, sota el carrer del Consell de Cent. La intervenció per documentar el Rec Comtal ha permès exhaurir l'excavació i arribar al sòl geològic per on discorria directament l'aqüeducte. A falta de trobar algun element estructural que permeti confirmar la troballa, els sediments acumulats han permès identificar molta llavor de raïm al reblliment, la qual cosa ens parla d'un conreu de vinya important que permet fer recular l'activitat cap a l'època romana, tal com confirma l'excavació de la muralla del carrer del Sotstinent Navarro.

Des d'aquí fins a Ciutat Vella les úniques dades són documentals, però no arqueològiques, com és el cas dels «vestigis vells» localitzats al Clot quan es va construir una fibla per conduir aigua fins a la Rambla (1703), de la qual parlarem més endavant.

L'aqüeducte travessava el Pla sobre la part alta del graó barceloní i seguia un camí que ara coincidiria, aproximadament, amb el passatge de Sant Benet, i continuaria per darrere del Cogoll, una petita elevació del terreny sobre la qual es va construir abans del segle X la capella de Sant

Els arcs i els dos pilars de l'exterior de la Casa de l'Ardiaca no són un vestigi de l'aqüeducte, sinó una reconstrucció hipotètica feta l'any 1958

Sadurní, les restes de la qual són dins de l'església de Sant Pere de les Puel·les. El *Cartulari de Sant Cugat* fa referència a les restes d'uns arcs a prop de Sant Pere: «*ad ipsos archos prope domun S. Petri cenovii*». **(20)** Tant en el plànol de Barcelona de Moulinier **(21)** (1806) com en el de Juan López **(22)** (1807) s'aprecien, al costat del monestir de Sant Pere, les restes d'unes construccions que be es podrien associar a aquest «*archos*» del *Cartulari*.

Seguia per sobre de l'actual carrer de Sant Pere Més Alt i girava en direcció a mar pel carrer dels Arcs de Jonqueres i la riera de Sant Joan (desapareguts en obrir la Via Laietana al principi del segle XX), on s'alçava el Palau Comtal Menor o de Valldaura i on, en el segle XIV, es va obrir el carrer Comtal. Continuava per l'actual carrer de les Magdalenes, en els números 13-15 i 25 del qual es poden veure restes dels pilars, i en arribar a la plaça del Vuit de Març descobrim les restes íntegres de quatre arcades amb la canalització i l'*specus* per on lliscava l'aigua. El conjunt va quedar al descobert quan es

va enderrocar la casa del carrer de Duran i Bas que ha deixat la plaça.

Més endavant també es van trobar restes de pilars al subsòl del número 25 del carrer de Ripoll i de la plaça Nova. **(23)** En aquest punt, durant les obres per construir un aparcament sota l'avinguda de la Catedral, es van documentar restes que evidenciaven la presència de dues conduccions paral·leles: les restes de cinc pilars que correspondrien a dos aqüeductes que entren a *Barcino* al costat de la *Porta Praetoria*, al carrer del Bisbe, i s'introdueixen dins de la Casa de l'Ardiaca, on es poden veure les dues seccions d'entrada.

Els arcs i els dos pilars de l'exterior de la Casa de l'Ardiaca no són un vestigi de l'aqüeducte, sinó una reconstrucció hipotètica feta l'any 1958, segons un projecte de Josep de Calassanç Serra i Ràfols i Adolf Florensa sobre la clau d'un arc original que va ser posat parcialment al descobert l'any 1954.

La documentació existent i les restes arqueològiques han fet pensar fins ara que existien dos aqüeductes romans, un procedent del Besòs i un altre de Collserola. Els darrers estudis, però, permeten pensar que en realitat es tracta d'un desdoblament de l'aqüeducte Baix de Montcada, construït probablement per reduir la velocitat del cabal d'aigua. Són

Mapa del pla de Barcelona entre Ciutat Vella i Sant Andreu de Palomar amb el recorregut del Rec Comtal (línia blava), el traçat hipotètic de l'aqüeducte romà (línia vermella) i la situació del graó barceloní (línia groga). Carta Arqueològica del Servei d'Arqueologia de Barcelona

diverses les raons per rebutjar l'existència d'un segon aqüeducte. Una, la dificultat tècnica de l'obra a causa de l'excessiva inclinació del pendent que baixa de Collserola; l'altra, que les aigües de Collserola aporten carbonats que deixen concrecions en les conduccions, evidència que no ha estat constatada en cap dels dos ramals que entren a la ciutat.

Dintre muralles, es produïa la distribució de l'aigua per als diversos usos: domèstic, industrial, termes o neteja. El ramal situat a la dreta desaguava en un *castellum aquae*, un dipòsit situat a la part més alta del mont Tàber, on també hi ha les columnes del temple d'August, des d'on partien dos cabals. Un portava l'aigua de boca a les *domus* per conduccions pressuritzades; l'altre era transvasat al *castellum aquae* del turó de Sant Just i es distribuïa a les àrees termals de la colònia a través de l'actual carrer de la Palma de Sant Just. El ramal de l'esquerra probablement portava l'aigua a la zona industrial i productiva de la ciutat (tèxtil, vi i peix) i a les zones suburbials, com fa pensar una canonada que va ser trobada al carrer de l'Argenteria.

EL REC I LA BARCELONA COMTAL

Com ja hem explicat, aquesta infraestructura hidràulica romana va funcionar com a tal fins a l'enfonsament de l'Imperi i les conquestes visigòtica (segles V-VIII) i musulmana posteriors (entre els anys 717 i 801, amb la conquesta carolíngia a mans de Lluís el Pietós), que representen un període de decadència de la ciutat que arribà fins a la ràtzia de les tropes sarraïnes d'Al-mansur l'any 985, que l'assolà i en destruï la major part dels arxius, tant oficials com particulars, i que fou la causa del gran buit documental que patim tant per al coneixement dels orígens del Rec Comtal com del desenvolupament polític i social de la ciutat durant aquell període.

En tot cas, el declivi de la ciutat anà acompanyat dels canvis d'usos de l'aigua, que minvaren amb la caiguda de l'economia industrial i la pèrdua de costums relacionats amb la higiene (termes) i l'aspecte lúdic de l'aigua (jardins i fonts). Segons Philip Banks, (24) la Barcelona medieval, reclosa dins les muralles romanes, era una petita ciutat que al segle X no tenia més de 1.500 habitants, en un espai en què convivien edificacions i horts, i amb unes necessitats hidrúiques relativament petites que quedaven cobertes amb l'aigua que s'extreia dels pous.

Al voltant de l'any 1000, però, les societats feudals d'Occident van patir una transformació radical que portà a canviar el paper que havien tingut les ciutats fins aleshores, i *Barcino* no en fou cap excepció. Fins aleshores, les urbs altmedievales concentraven el poder polític i religiós d'un territori, com a centre polític del Comtat de Barcelona des d'on es controlava el destí econòmic i espiritual dels pobladors repartits per les ruralies dels seus dominis. Aquest és el paper que havia tingut *Barcino* fins aleshores; una ciutat que aplegava les *domus* habitades per les elits locals i les institucions que la governaven. És per aquest motiu que hi havia un nombre tan reduït d'habitants. La població vivia dispersa per les vil·les i els masos del pla agrícola, que era l'autèntic actiu econòmic de la ciutat. Només una petita part de l'espai intramuralles estava dedicat, com hem dit abans, a activitats productives.

A partir d'aquest moment les ciutats esdevingueren, fonamentalment, el centre econòmic on es concentraven les activitats comercials i manufactureres que fins aleshores havien estat disperses. Aquesta activitat atragué treballadors, i la necessitat de dividir i repartir el treball féu que la població augmentés. La ciutat es densificà i ben aviat l'espai dintre muralles resultà insuficient. Va ser durant el segle XI que la centralitat de Barcelona generà una bonança econòmica

fruit del comerç amb l'exterior i pel fet de ser durant molt de temps el principal port entre el món cristià i la Hispània musulmana, amb el riu Llobregat fent de frontera entre totes dues entitats territorials.

Barcino, convertida ja en *Barchinona*, s'expandí extra-murs en terrenys que fins aquell moment només havien estat horts i camps de conreu, parcel·lats però molt poc edificats. Aparegueren viles noves enfront dels portals de la muralla: la dels Arcs, davant la porta del carrer del Bisbe, i on s'acabà formant la plaça Nova i el seu mercat; el Mercadal, davant del Portal Major (després plaça del Blat i avui plaça de l'Àngel); al voltant de les esglésies es formaren burgs, com els del Pi, Sant Pere de les Puel·les i Santa Maria del Mar; creixeren ravals com el dels Còdols o el del Regomir entre les muralles i el mar, o el nucli de l'entorn del Rec Comtal. Aquest creixement urbanístic i la dispersió foren la causa de la construcció, durant el segle XII, de la segona muralla anomenada de Jaume I per protegir tots els nuclis de poblament, cada cop més allunyats del centre de la ciutat.

Vista aquesta evolució urbana i econòmica, és fàcil entendre que, després de l'esmortiment vital i econòmic dels segles anteriors, Barcelona tornés a tenir unes necessitats de subsistència que passaven per disposar de nou d'una con-

El torrent de la Guineu era el límit nord del barri del Clot. La riera d'Horta feia de frontera entre Sant Martí i Sant Andreu de Palomar

ducció que aportés l'aigua que cap dels recursos aquífers propers no proporcionava en quantitat suficient: l'aigua dels torrents i les rieres que baixaven de Collserola.

Els cursos d'aigua que baixaven de la muntanya eren de caràcter intermitent i sovint estaven condicionats per la pluja: durant les estacions seques es convertien en camins i quan plovia es desbordaven.

La més important d'aquestes rieres va ser la d'en Malla, **(25)** que va rebre aquest nom tardanament d'un mas situat a la part més alta de l'actual rambla de Catalunya i que recollia les aigües de les rieres de Vallcarca i de Sant Gervasi, que s'ajuntaven on avui hi ha la plaça de Gal·la Placidia, on canviava el nom pel de riera de Sant Miquel. Originalment, abans que el tercer recinte de muralla medieval del segle XIV envoltés el Raval, la riera d'en Malla baixava per l'actual Rambla (l'etimologia de *rambla* ens porta a la paraula *ramla*, que en àrab significa 'arenys'), camí del desguàs en el Cagalell, un gran estany que es formava a la part baixa del Raval.

Tancada la part alta de la Rambla per la muralla, les pluges provocaven avingudes violentes d'aigua que representaven un perill per a la ciutat, perquè es concentraven en els llocs de pas, els portals. Aquesta va ser la raó per la qual l'aigua dels torrents de l'Olla i d'en Vidalet —que dintre muralles es convertien en la riera de Sant Joan— va ser desviada seguint el vall de la muralla i es va acabar recollint, en direcció cap al Portal Nou, on es trobaria també amb el torrent Pregon, o del Pecat, i amb el camí d'Horta, que també es convertia en riera quan els torrents procedents del turó de la Rovira baixaven plens.

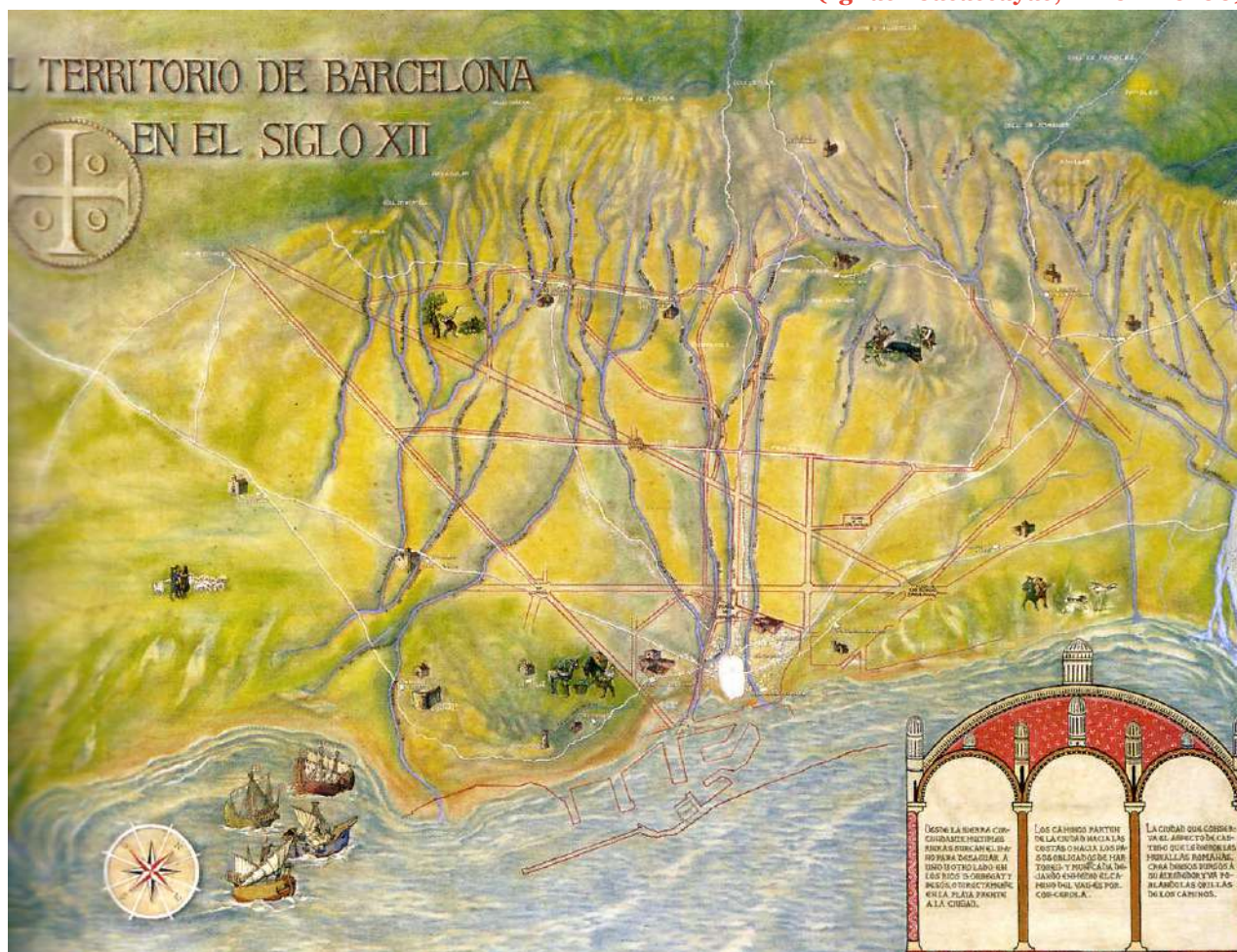
Aquest indret on avui convergeixen els passeigs de Sant Joan i de Lluís Companys durant el segle XV era conegut com l'Areny o la Rambla de Llevant (o de la Creu), i els seus sediments van acabar formant la Punta del Convent, una llengua de terra que entrava mar endins, on actualment hi ha el Parc de la Ciutadella. Posteriorment, les aigües es van desviar aprofitant la depressió natural del graó barceloní, i entre els actuals carrers de Lluís i Ramon Turró travessaven els aiguamolls de la Llacuna (topònim que persisteix al Poblenou) i desguassaven al torrent del Bogatell, que, amb el nom de torrent de Melis, baixava perpendicular al mar des del Guinardó, passant pel Clot (pels actuals carrers de Rogent i de la Sèquia Comtal), fins a desaiguar on avui hi ha el Cementiri Vell.

Quan, amb el temps, el torrent del Bogatell va acabar desapareixent absorbit per la urbanització del Clot, la riera den Malla n'assumí el nom i va passar a dir-se Bogatell Vell. Amb la construcció de la Ciutadella militar se'n va rectificar lleugerament el recorregut, fins que, a mitjan segle XIX, se'n va construir el tram artificial, anomenat Bogatell Nou, que va circular a l'aire lliure com a claveguera. Cap al final de la dècada de 1980 fou convertit en un col·lector subterrani, i ha acabat donant nom a l'actual avinguda del Bogatell.

Més enllà de l'Areny, altres torrents travessaven el Pla des de la muntanya i anaven a desembocar, salvant el graó, a la plana baixa que es va anar formant amb les aportacions sorrenques del delta del Besòs. Molts d'aquests torrents van servir en un moment determinat per marcar les fronteres entre els municipis del Pla. El torrent de Can Mariner separava Barcelona de Sant Martí de Provençals per l'actual carrer de la Marina. A continuació venien els del Notari, el de Milans i el del Bogatell. El torrent de la Guineu era el límit nord del barri del Clot. La riera d'Horta feia de frontera entre Sant Martí i Sant Andreu de Palomar. Dins d'aquest poble hi havia el torrent de Can Parellada (o Estadella, en el tram final), la riera de Sant Andreu i el torrent de Campanyà.

En tot cas, torrents i rieres no duïen ni el cabal suficient ni de manera continuada per posar en marxa la indústria

Representació esquemàtica del pla de Barcelona al segle XII, amb les rieres, la línia de la costa, la zona urbana del recinte de la muralla romana i algunes viles noves disperses (Ignasi Casassayas, AHCB 2010)

mes important de l'edat mitjana: els molins que es van construir al llarg del recorregut del Rec Comtal, que proporcionaven bones rendes a la Corona i que van ser la raó principal perquè s'acabés construït aquest canal després d'un reaprofitament més o menys important de l'aqüeducte romà. Més tard vingueren els usos agrícoles, amb les hortes que es van formar a redós dels molins i que s'acabaren estenent cap a l'extrem sud del Rec, davant del Portal Nou, fins a convertir-se en la més important de les zones hortícoles de la ciutat. En canvi, en els marges del tram final, dins les muralles que no es van bastir fins al segle XIV, s'hi van instal·lar els oficis relacionats amb el tèxtil i la pell, i s'hi van acabar formant els barris de Sant Pere i de la Ribera.

NOTES

- (1) VILAR, Pierre. *Cataluña en la España moderna: investigaciones sobre los fundamentos económicos de las estructuras nacionales. 2. Las transformaciones agrarias*. Barcelona: Crítica, 1987, vol. 2, p. 189.
- (2) BUSQUETA I RIU, Joan J.; HUNTINGFORD i ANTIGAS, Elisabeth; SOLÀ, Àngels. «A manera de catàleg de l'exposició»,

Finestrelles, 1, 1989 [«A l'entorn del rec comtal». *Recordant l'exposició de 1987*], p. 44.

(3) TRAVESSET I QUERALTÓ, Magí. «Origen del Rec Comtal i del subministrament d'aigua a la Barcelona de l'època romana», *Finestrelles*, 13, 2005, p. 41-71.

(4) Tot i que no es pot descartar una duplicat etimològica casual, com defensen alguns dels historiadors, aquest indret de la Sagrera s'hauria d'anomenar «Camp de la Ferro», que seria una forma apocopada de «ferroviària». L'origen seria una finca compresa entre la riera d'Horta, Berenguer de Palou, el carrer de Portugal i les vies del tren, que va ser adquirida per la companyia ferroviària MZA, d'acord amb el Pla Guadalupe, a càrrec de la Caixa Ferroviària, per fer l'Acadèmia Ferroviària. Això va ser l'any 1929. Durant la República i la Guerra Civil, aquest espai va ser gestionat pels sindicats ferroviaris, que posteriorment hi van crear la seva cooperativa i unes instal·lacions esportives, el Camp del Ferro. Més tard, part d'aquesta finca va passar a mans de la Diputació de Barcelona i de l'Ajuntament de Barcelona.

(5) BUSQUETA I RIU, Joan J.; HUNTINGFORD i ANTIGAS, Elisabeth; SOLÀ, Àngels. «A manera de catàleg de l'exposició», op. cit., p. 49.

(6) Arxiu de la Catedral de Barcelona, vol. 1, foli 317, document 882. I també a *Libri Antiquitatum*, vol. II, document 144, foli 54r.

(7) VILUMARA, Josep M.; LÓPEZ, Fàtima. *El Quarter de Sant Pere. Història d'un barri amagat de Ciutat Vella*. Barcelona: Viena Edicions-Ajuntament de Barcelona, 2014.

(8) Per seguir el traçat del Rec sobre la trama urbana actual i seguir-ne els vestigis, vegeu el capítol corresponent a MARCH, Enric H., *Barcelona ciutat de vestigis. Passejades per les petjades de la història*. Barcelona: Ara Llibres-Ajuntament de Barcelona, 2016.

(9) RIBA I ARDERIU, Oriol; COLOMBO I PIÑOL, Ferran. *Barcelona: la Ciutat Vella i el Poblenou. Assaig de geologia urbana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans-Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona, 2009, p. 31-33.

(10) TRAVESSET I QUERALTÓ, Magí. «Origen del Rec Comtal i del subministrament d'aigua a la Barcelona de l'època romana», *Finestrelles*, 13, 2005, p. 51.

(11) Arxiu de la Catedral de Barcelona, vol. 1, foli 317, document 882. Referent a la venda d'una peça de terra ubicada a la parròquia de Sant Andreu de Palomar, el document diu: «*subtus ipsum regum novum. Terminatur autem ab oriente in ipso rego veteri. A meridie in alodio Martini Petit et comitus Barchinone. Ab ocase in ipso rego novo*».

(12) MADDOZ, Pascual. *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. Madrid: Est. Literario-topográfico de P. Madoz y L. Sagasti, 1850.

(13) CALL I FRANQUEZA, Domingo. *Colección de los artículos que con el epígrafe Mejoras en Barcelona publicó en el Diario de Barcelona*. Barcelona: Establ. Tip. de los Sucesores de Ramírez y Cia., 1878.

(14) MADDOZ, Pascual. *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España...*, *op. cit.*, p. 485.

(15) MIRÓ I ALAIX, Carme; ORENGO I ROMEU, Héctor Aleix; EJARQUE, Ana. «El Rec Comtal. Com l'aigua dibuixa la ciutat», a *V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Barcelona, 22-25 de maig de 2014*. Actes, vol. 1, monogràfic: «La ciutat». Barcelona, 2015, p. 21-38.

(16) La citació pertany a un document inèdit (1987) de l'historiador Oriol Granados, esmentat a BUSQUETA I RIU, Joan J.; HUNTINGFORD I ANTIGAS, Elisabeth; SOLÀ, Àngels. «A manera de catàleg de l'exposició», *op. cit.*, p. 29.

(17) *Cartulari de Sant Cugat del Vallès*, foli 344, document 981. El text diu: «*Et alio alode affrontat de horiente in Aquaria antiqua vel in ipsa via qui super ipsa Aquaria pergit vel in terra de Chixilo filiam Sanlani q. d., de meridie affrontat in terra de iam dicta de Chixilo vel in terra de Recosindo heresque suos, de occiduo affrontat iam dicta terra de Recosindo heresque suos vel in ipsa via et in terra de Salamon; de Circi*

Arcs de l'aqüeducte romà de la plaça del Vuit de Març, descoberts en enderrocar l'edifici amb el qual feien de paret mitgera

affrontat in iam dicta via et terra de Salamon heresque suos et in alia via predicta que pergit super Aquaria primum iam dicta; et alio alode affrontat: de horiente in ipsa Aquaria antiqua vel in via, de meridie in Rio maiore, de occiduo et de cire in terra de Gunsimiro vel in terra d'Alexandro». El *Rio maiorem* devia ser el Besòs, en comparació del torrent de Tapioles, de menys cabal.

(18) MIRÓ I ALAIX, Carme; ORENGO I ROMEU, Héctor Aleix. «La topografia de l'aigua a la ciutat antiga», a *La revolució de l'aigua a Barcelona: de la ciutat preindustrial a la metròpoli moderna, 1867-1967*. Barcelona: Institut de Cultura, 2011, p. 14-20.

(19) Per seguir el traçat de l'aqüeducte romà sobre la trama urbana actual i seguir-ne els vestigis, vegeu el capítol corresponent a MARCH, Enric H., *Barcelona ciutat de vestigis. Passejades per les petjades de la història*. Barcelona: Ara Llibres-Ajuntament de Barcelona, 2016. I també, MIRÓ I ALAIX, Carme; ORENGO I ROMEU, Héctor Aleix. «El cicle de l'aigua a Barcino. Una reflexió entorn de les noves dades arqueològiques», a *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona, Quarhis*, núm. 6 (2010), p. 108-133.

(20) S'esmenta a BUSQUETA I RIU, Joan J.; HUNTINGFORD I ANTIGAS, Elisabeth; SOLÀ, Àngels. «A manera de catàleg de l'exposició», *op. cit.*, p. 28.

(21) Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya. *Plano de la ciudad y puerto de Barcelona*, Moulinier [1806], registre RM.19425.

(22) Real Academia de Historia. *Plano topográfico de Barcelona*, Juan López, 1807, número de control BVPB20100056103.

(23) Per a les restes de la plaça Nova i l'avinguda de la Catedral, vegeu: BLASCO, Mònica; et al. *L'avinguda de la Catedral: de l'ager de la colònia Barcino a la Vilanova dels Arcs*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1992. I MIRÓ, Carme; ROVIRA, Carolina; BLASCO, Mònica. «Intervenció a l'avinguda de la Catedral», a *Tribuna d'Arqueologia 1989-1990*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1991, p. 153-156.

(24) BANKS, Philip. «El creixement físic de Barcelona, segles X-XIII», *Barcelona Quaderns d'Història*, 8, 2003, p. 11-33.

(25) MARCH, Enric H. «El carrer Rogent es menja la Sèquia Comtal» [en línia], Bereshit. <<http://dom.cat/qq6>>. ❖❖❖

Josep Maria Palet

ESTRUCTURA PARCEL·LÀRIA I APROFITAMENT AGROPECUARI AL DELTA DEL RIV BESÒS EN ÈPOCA MEDIEVAL

Aquest article va ser publicat per la revista *Finestrelles* (número 8, 1996) del Centre d'Estudis Ignasi Iglesias de Sant Andreu de Palomar.

L'ESTUDI DEL PARCEL·LARI DINS L'ARQUEOLOGIA DEL TERRITORI

Les estructures parcel·làries s'insereixen en un marc més ample, el territori, la configuració del qual és, en gran mesura, conseqüència de l'activitat humana desenvolupada al llarg del temps. Aquest espai progressivament creat per l'home és, per tant, un element *cultural* i en transformació, reflex i producte de les societats que l'han anat creant al llarg dels segles (1). Aquest dinamisme explica que els estudis de territori requereixin d'aproximacions diacròniques que permetin inserir les macroestructures del paisatge (vies, parcel·laries) dins d'una seqüència evolutiva. Al nostre entendre, l'arqueologia territorial hauria, doncs, de prioritzar principalment una interpretació «estratigràfica» del paisatge, que permetés conèixer l'origen cronològic divers dels elements que integren el paisatge modern, hereu molt sovint de períodes precedents (Ariño, Gurt, Lanuza, Palet, 1995; Palet, 1995 i 1997) (2).

L'estudi de la morfologia i evolució del parcel·lari és indicatiu dels processos d'ocupació i dels aprofitaments diversos i successius del medi. Caracteritzar la morfologia del parcel·lari és, per tant, necessari per a profunditzar en el coneixement de l'ordenació del territori i de la seva successiva estructuració.

Tanmateix, l'estudi del parcel·lari presenta una problemàtica complexa, especialment en una zona tant intensament transformada com és el cas del Pla de Barcelona. Metodològicament, l'estudi que presentem es basa, en

primer lloc, en l'anàlisi arqueològica de la morfologia parcel·laria restituïda a partir de fotografies aèries i de la cartografia cadastral dels segles XVIII i XIX. Les ordenacions parcel·làries dominants s'han definit a partir d'una lectura "estratigràfica" de les formes, establint seqüències relatives entre les diverses ordenacions, indicatives de la complexitat i dinamisme dels processos d'ordenació i d'ocupació del territori.

Aquesta interpretació "estratigràfica" del parcel·lari és especialment útil en aquelles àrees, com és el cas del Pla de Barcelona, caracteritzades per profundes transformacions, i on el parcel·lari com a element ordenador del territori presenta gran variabilitat i dinamisme (ocupació intensiva del territori, superposició de parcel·lacions, aprofitaments del sòl diversos, drenatges, regadius, recobriments sedimentaris, etc.). El parcel·lari ha estat treballat des d'aquesta perspectiva diacrònica, reservant l'estudi metrològic per a aquelles ordenacions amb mètrica i orientació constants.

D'altra banda, l'estudi de la documentació escrita és també una via d'informació bàsica per a l'arqueologia del territori i per a l'estudi del parcel·lari. Els documents escrits permeten recuperar determinades característiques del paisatge antic, proporcionen una visió diacrònica de la configuració del territori i, al mateix temps, ofereixen dades per a la datació de determinades macroestructures i de les seqüències relatives establertes a partir de l'anàlisi arqueomorfològica.

L'estudi de l'evolució del parcel·lari al Pla de Barcelona està condicionat per la manca d'una documentació geogràficament uniforme. L'interès del delta del riu Besòs s'explica tant pel seu intens dinamisme històric i físic, com pel fet de disposar excepcionalment d'abundant material escrit i cartogràfic. En aquest sector, l'estudi arqueomorfològic del parcel·lari permet caracteritzar la successiva colonització agrícola del delta i relacionar aquest procés amb d'altres aprofitaments del sector (ramaderia, etc.), així com amb les carac-

Josep Maria Palet és director de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica i codirector del Grup d'Investigació en Arqueologia del Paisatge.

terístiques físiques de la zona en determinats períodes (llacunes, antics cursos fluvials o antigues línies de costa, etc).

TÈCNIQUES I MATERIALS DE TREBALL

L'estudi morfològic de l'estructura parcel·laria s'ha basat en el treball sobre la fotografia aèria i la cartografia antiga.

Ens ha interessat sobretot la fotografia aèria vertical més antiga conservada, anterior al gran creixement urbà de les darreres dècades, on encara apareixen amplis sectors sense urbanitzar i es conserven molts elements del paisatge històric. Hem treballat principalment en base a dos vols amb recobriment estereoscòpic, comparant-ne els resultats obtinguts. El més antic, de l'any 1946, propietat del *Centro Cartográfico y Fotográfico del Ejército del Aire*, té una escala

L'anàlisi cartogràfica ha consistit en el buidat regressiu i sistemàtic dels diversos elements morfològics (xarxa viària, estructura parcel·laria i sistemes de rec) de la cartografia històrica

aproximada de 1:45.000. El més modern, propietat del *Servicio Geográfico del Ejército*, és dels anys 1956-1957, és de millor qualitat i té una escala aproximada de 1:33.500.

A partir del treball de fotointerpretació vam obtenir una restitució dels trets morfològics més significatius, diferenciant components diversos (traces viàries, estructura del parcel·lari, etc.). L'anàlisi arqueomorfològica d'aquestes restitucions va permetre realitzar una primera definició de les estructures parcel·laries i ordenacions cadastrals més significatives establint, a tall d'hipòtesi; unes primeres seqüències cronològiques que posteriorment van ser contrastades amb la resta de la documentació treballada.

Per a les zones urbanitzades més tardanament també s'han consultat ortofotomapes, car la seva restitució fotogràfica permetia estudiar la mètrica i l'orientació de les estructures cadastrals. Cal destacar els ortofotomapes a escala 1:2.000 de l'any 1947 de Badalona i la seva rodalia, propietat del Departament d'urbanisme de l'Ajuntament de Badalona. A la *Compañía Española de Trabajos Fotogramétricos Aéreos, S.A.* (CETFA) vam obtenir altres còpies de fotoplànols a escala 1:5.000, realitzats a finals dels anys 50, que cobreixen parcialment el delta.

L'anàlisi cartogràfica ha consistit en el buidat regressiu i sistemàtic dels diversos elements morfològics (xarxa

viària, estructura parcel·laria i sistemes de rec) de la cartografia històrica. Posteriorment, a partir de la contrastació dels diferents buidats, s'ha restituit a escala i amb la major precisió possible la informació obtinguda sobre un suport cartogràfic modern (3). L'estructura parcel·laria obtinguda és representativa del paisatge històric del segle XIX, anterior a les grans modificacions del segle XX. A més, l'estudi regressiu dels buidats de la cartografia més antiga (segles XVII-XVIII) ha aportat uns primers elements de datació i ha permès contrastar determinats trets morfològics.

La cartografia més antiga utilitzada data majoritàriament de finals de segle XVII i principis del segle XVIII. Es tracta de mapes topogràfics de tipus militar en els que es restitueix la ciutat de Barcelona i la seva rodalia immediata (4). Des d'inicis del segle XIX el material cartogràfic s'incrementa considerablement.

Es disposa de mapes topogràfics, realitzats majoritàriament amb objectius militars, que cobreixen parcialment les rodalies de Barcelona i que presenten una informació similar a la dels mapes del segle anterior (5).

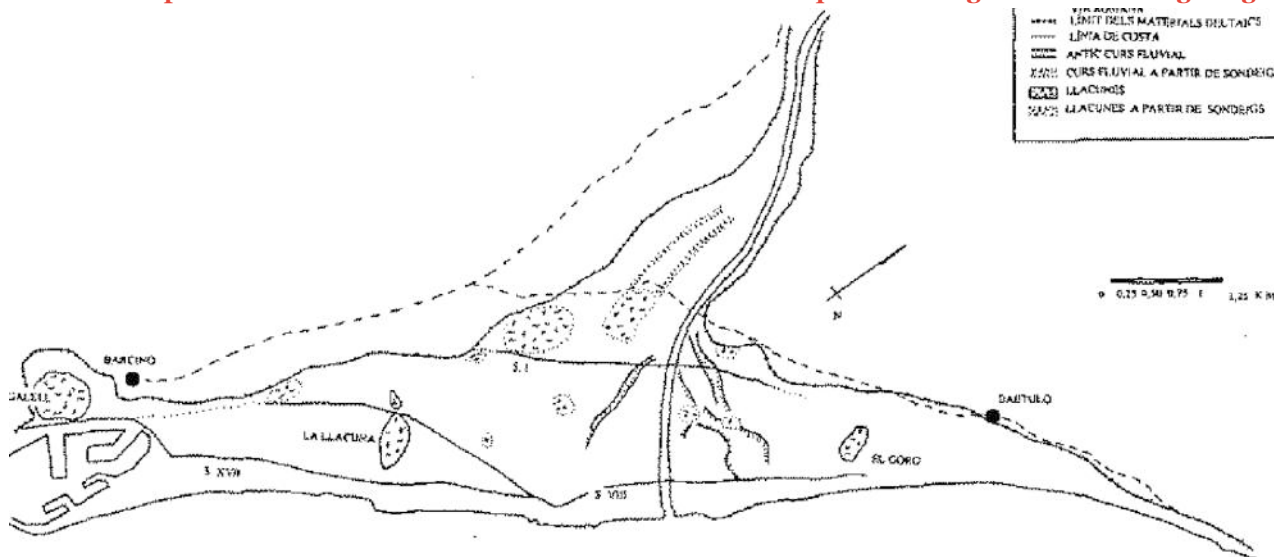
A partir del 1855, les representacions cartogràfiques presenten canvis importants, disposant-se d'una cartografia precisa pel sector central del Pla. Són concretament dos plànols els que millor plasmen aquesta inflexió: el primer, d'Ignasi Mayans, mostra la ciutat i la seva rodalia immediata, insinuant la morfologia parcel·laria (6); i segon és el plànol topogràfic d'Ildefons Cerdà, en el qual es situen els elements de relleu amb una gran precisió, incorporant la corba de nivell (7).

En quant a la cartografia cadastral el plànol més antic que hem trobat data de l'any 1753, i comprèn només part del lòbul esquerra del delta del riu Besòs (8). Es disposa també de la col·lecció de plànols dels terrenys regats pel Rec Comtal, que mostren amb precisió el parcel·lari del lòbul dret del delta del Besòs (9). Hem treballat també diversos plànols parcel·laris de tipus fiscal de l'antic municipi de Sant Martí de Provençals de mitjan del segle XIX (10).

Una altra font d'informació parcel·laria molt valuosa són els *Planos Particularios* confeccionats per Ildefons Cerdà vers el 1860, que cobreixen a escala 1:500 l'àmbit de gran part del projecte d'Eixample, superposant aquest projecte sobre la topografia, xarxa viària i propietat del sol, amb l'objectiu de replantejar, desenvolupar i executar el traçat definitiu del projecte.

Ha estat també molt útil el plànol topogràfic a escala 1:10.000 i la versió més detallada del plànol parcel·lari a escala 1:2.000 realitzats pel *Servicio Topográfico del Ayuntamiento*, sota la direcció de Vicenç Martorell a la fi dels anys vint i començaments dels anys trenta d'aquest segle (11). La base fonamental d'aquests treballs era el plànol parcel·lari a

Fig. 1. Representació aproximada de les diferents fases de desenvolupament del delta del riu Besòs. Les possibles línies de costa són deduïdes de l'anàlisi arqueomorfològica i de l'estudi geològic

escala 1:500 confeccionat per aquest mateix servei de l'Ajuntament de Barcelona, la qual cosa explica la precisió dels treballs.

Pel que fa a la documentació escrita hem treballat sobretot les fonts escrites editades d'època altmedieval (segles X-XII). Ens han interessat els documents referents a transaccions de peces de terra (compra-ventes, empenyoraments,

Busqueta (1991) per a Sant Andreu de Palomar. Cal destacar també l'edició de les transcripcions del Cartulari de Sant Cugat per J. Rius Serra (1945-1947); les del *Libre Antiquitatum Ecclesie Cathedralis*, de l'Arxiu Capitular de Barcelona pel Mn. J. Mas (1906-1921); i l'estudi de l'Arxiu Comtal de Barcelona i del Cartulari de Santes Creus del segle XII publicats per E. Udina (1947 i 1951). Per a la zona de Sant Martí de Provençals existeix, a més, una bona compilació a càrrec de F. Bofarull (1889). Hem consultat també documentació inèdita transcrita per Ph. Banks (12).

El delta del Besòs està limitat a NE i SW per les elevacions de Montgat i del Mons Taber respectivament i s'estén per l'interior fins a la confluència amb els materials del Quaternari Pre-Holocè

donacions, testaments, etc.), ja que proporcionen una extraordinària informació històrica i geogràfica que, degudament contrastada, permet una aproximació a l'estructuració i ocupació del territori d'època altmedieval. Tanmateix, cal tenir present que aquests documents es relacionen amb l'interès econòmic de certes àrees en determinats períodes i que, per tant, la seva aparició no és, ni en l'espai ni en el temps, homogènia pel conjunt del sector estudiat. A més, la seva funció i conservació posterior és diversa, fet que explica el caràcter desigual de la informació obtinguda, presentant una fiabilitat i un detall variable.

Entre les fonts documentals editades comptem, en primer lloc, amb les referències aparegudes en els treballs de J. M. Cuyàs (1976-1979), pel municipi de Badalona i de J.

CARACTERÍSTIQUES FÍSiques DEL DELTA DEL BESÒS

El delta del Besòs està limitat a NE i SW per les elevacions de Montgat i del Mons Taber respectivament i s'estén per l'interior fins a la confluència amb els materials del Quaternari Pre-Holocè (Fig. 1). Topogràficament es caracteritza per un escassísim pendent (0,35%), i presenta una superfície aproximada de 16 km², formant dos lòbuls dissimètrics a nord i a sud del riu, amb una superfície de 53 km² i 10,8 km², respectivament (Palet; Riera, 1992; Marquès; Julià, 1977). Esta travessat per diverses rieres que neixen a la Serralada Litoral i poden haver intervingut en l'evolució de la plataforma deltaica.

J. M. Palet i S. Riera (1992) van establir una columna estratigràfica general del delta, que es correspon amb les grans unitats sedimentològiques diferenciades per M. A. Marquès i R. Julià (1977):

- a) Nivell detrític inferior format per sorres i graves.
- b) Nivell de llims i argiles orgàniques, amb intercalacions sorrenques, que correspon a la falca fluvi-marina holocènica.
- c) Sobre el nivell anterior es diposita un nivell de graves, que arriba en alguns punts fins a 10 m de potència.
- d) Per sobre d'aquests dipòsits es localitzen nivells de sorres,

graves i llims orgànics que corresponen al nivell detrític superior i que reflecteix la progradació del delta.

Els nivells de llims orgànics corresponen a maresmes litorals, que van ser cartografiades i, en algun cas, relacionades amb possibles períodes d'estabilització en la dinàmica deltaica i antigues línies de costa (Palet; Riera, 1992).

Posteriorment, S. Riera (1993) ha demostrat l'alta sedimentació i la ràpida formació i extensió de la placa deltaica que, prop de la desembocadura del riu, arriba a un punt similar a l'actual vers els segles VII-VIII dC (Fig. 1).

Al sud del riu Besòs, la cartografia històrica documenta dues sèquies principals: la sequia *Madriguera*, i la sequia de *la Verneda*. El mapa parcel·lari dels terrenys regats amb les aigües del Rec Comtal evidencia entre aquestes sèquies i el riu Besòs un parcel·lari clarament diferenciat de la resta del delta

ARQUEOMORFOLOGIA I ORDENACIONS DEL PARCEL·LARI

A partir de la foto i cartointerpretació hem individualitzat quatre ordenacions dominants del parcel·lari al sud del riu Besòs, separades respectivament per diverses traces viàries transversals (Fig. 2):

a) A la zona més interior hem diferenciar un parcel·lari rectangular, sense mètrica i orientació constant. La cartografia històrica indica que aquest parcel·lari té continuïtat fora dels terrenys estrictament deltaics fins a la carretera antiga d'Horta i camí de dalt de Sant Andreu (traça 1b) (parcel·lari 1, Fig. 2).
 b) Entre aquest parcel·lari més interior i el Camí de la Llacuna o Camí Real (traça 2c), identifiquem uns parcel·laris organitzats entorn a camins més o menys paral·lels que funcionen com a suport de les parcel·lacions. Aquests parcel·laris estan constituïts per complexos sistemes de rec que delimiten parcel·les llargues i estretes amb una amplada més o menys constant entre els 30-35 m, i una llargada que oscil·la entre els 90 m i els 400 m. Tanmateix, si bé no es detecta una orientació constant i és difícil fixar un mòdul uniforme, alguns dels camins paral·lels sobre els que es disposa perpendicularment el parcel·lari, presenten una distància uniforme entorn

els 90-100 m, o variacions d'aquest mòdul (180-200 m) (parcel·lari 2, Fig. 2).

c) A partir de la via 2c i fins a una sèrie de camins més litorals (traces 2d i 2e) es documenta un nou canvi en la morfologia parcel·laria, caracteritzat per peces de terra allargades de majors dimensions, delimitades també per recs (parcel·lari 3, Fig. 2). Aquesta discontinuïtat en la morfologia dels parcel·laris situats a banda i banda del Camí Real (traça 2c), queda especialment reflectida en els sistemes de rec cartografiats en els plànols de l'any 1836 (Fig. 3). Aquests recs, sense ser cartografiats amb precisió, són recollits també pels mapes de principis del segle XVIII, i fossilitzen la morfologia de parcel·laris més antics.

d) Des de les traces 2d i 2e i fins a la línia de costa es distingeix en la cartografia del segle XIX un darrer sector, caracteritzat per parcel·les de dimensions més grans i per la presència d'algun terreny erm residual. Aquest sector apareix en la cartografia més antiga (segles XVII/XVIII) dominat per la presència de llacunes i de terrenys erms i és, per tant, una zona de recent colonització agrícola (principis del segle XIX), (parcel·lari 4, Fig. 2).

L'estudi regressiu del material fotogràfic i cartogràfic ens permet associar les diferents ordenacions parcel·làries amb processos de colonització agrícola successius, i establir la seva progressió des de l'interior vers la línia de costa. Aquest fet s'observa amb claredat en les zones més recentment colonitzades, plasmades en els mapes més antics encara com a terrenys erms, i caracteritzades posteriorment per parcel·laris diferenciats més moderns (sectors propers al riu o a la línia de costa).

La cartografia més antiga indica que el traçat sinuós de les traces viàries més litorals es relaciona amb la delimitació d'antics terrenys erms, separant-los de les zones en conreu (traces 2c, 2d, 2e i 2g), i amb la delimitació d'antigues llacunes i cursos del riu (13). Dins la morfologia viària cal diferenciar, a més, entre aquelles vies que s'articulen amb els parcel·laris, i que funcionen com a eixos organitzadors de la colonització agrícola, i les vies més interiors, de comunicació regional, que seqüencialment podrien ser anteriors als parcel·laris (traces 2a, 2b i probablement 2c).

Al sud del riu Besòs, la cartografia històrica documenta dues sèquies principals: la sequia *Madriguera*, i la sequia de *la Verneda*. El mapa parcel·lari dels terrenys regats amb les aigües del Rec Comtal (14) evidencia entre aquestes sèquies i el riu Besòs un parcel·lari clarament diferenciat de la resta del delta, caracteritzat per parcel·les de majors dimensions, que ha desaparegut en la documentació posterior. La rellevància d'aquestes sèquies es documenta també en els mapes dels segles XVII i XVIII. Cal destacar una

Fig. 2. Estructura parcel·lària del delta del riu Besòs, restituïda a partir de cartografia cadastral de mitjan del segle XVIII a mitjan del segle XIX

representació de l'any 1697 que les relaciona amb un lòbul deltaic al sud del curs fluvial actual. Aquest fet i l'existència d'una parcel·lació diferenciada entre les sèquies i el curs actual del riu permet relacionar el traçat d'aquestes amb un curs més antic del riu Besòs (15).

PARCEL·LARIS I APROFITAMENT AGROPECUARI EN ÈPOCA MEDIEVAL

La documentació escrita més moderna consultada (segles XVII i XVIII) corrobora la relació establerta entre les estructures parcel·làries restituïdes i els diferents processos colonitzadors de la plana deltaica, dinàmica que apareix connectada a un aprofitament dual del medi, en base a la generalització d'activitats agropecuàries.

Constatem que els sectors més propers al riu o a la línia de costa presenten colonitzacions més modernes (finals del segle XVIII), i ocupen àrees dominades anteriorment per terrenys erms explotats com a pastures.

Les *Rúbriques de Bruniquer* proporcionen una referència molt clara en aquest sentit, en l'ordre de l'any 1649 de pagar el cost de la construcció d'un corral per als ramats de la ciutat situat al marge dret del riu, al terme de Sant Adrià (16). Com ha constatat J. Busqueta (1991, pp. 157-158), si bé la informació referent a aquestes activitats es escadussera per a èpoques anteriors, a la parròquia de Sant Andreu des-

taca la seva importància a partir del segle XIV amb les concessions reials de taules de carnisseria, i l'avenç dels terrenys de pastura, part dels quals s'estendrien pels marges del riu Besòs.

Igualment, als terrenys més litorals de Sant Martí de Provençals, a l'àrea estesa entre la via 2c i la línia de costa, les *Rúbriques de Bruniquer* documenten l'existència de terres ermes aprofitades per pastures durant la segona meitat del segle XVII i principis del segle XVIII, corroborant la modernitat dels parcel·laris d'aquest sector.

L'any 1712 es fa referència explícita al regatge amb recs i sèquies de prats situats *dellà la Granota*, topònim que es situa a l'estretament de *La Llacuna* per on circula el Camí de la Llacuna o Camí Real (traça 2c). Més clara és encara la referència al pagament d'un corral construït al Taulat, «... al costat del Camí Real, per servey del Bestiar de la Ciutat», fet que permet deduir l'ús com a via pecuària de la traça 2c (Bruniquer, 1912-1916, vol. III, p. 273).

D'altra banda, l'evolució viària al delta sembla estretament vinculada a la seva progressiva colonització agrícola. Al nord del riu, un document de l'any 1561 fa referència explícita a com la progressiva ocupació de terrenys deltaics modifica el traçat de les vies, fent-les circular pel límit dels sectors explotats agrícolament (17). Es coneix també la conseqüent fixació amb fites del camí més interior, probablement

la traça 2h, per ordre del Batlle General, l'any 1564 (Cuyàs, 1979, pp. 15-17). Al 1608 un document esmenta al sector de Llefia, l'antic tancament de la traça més interior, «lo camí ral, dit lo més alt» (segurament la traça 2h), i una traça més meridional, «lo camí públic y reial anomenat lo camí mitjà (possiblement la traça 2g) i, per tant, implícitament la presència de traces més costaneres. (Cuyàs, 1978, pp. 17-18).

Diversos elements ens permeten apuntar que la via 2c, i segurament la 2g, reflecteixen una fase d'estabilització del procés de colonització durant un període relativament llarg, probablement a partir del segle XIII, i que configuren un eix vinculat a l'aprofitament ramader del sector més litoral. El fet que la via separi parcel·laris cronològicament diferenciats, desenvolupats ja a finals del segle XVII (parcel·laris 2 i 3, Fig. 2), i que funcioni, a més, com a límit dels terrenys aprofitats per a activitats ramaderes encara durant la segona meitat d'aquest segle, permet apuntar que aquesta funcionalitat

Al segle XIII tingué lloc una major expansió del regadiu a la zona, en relació a l'aprofitament de les aigües del Rec Comtal pel regatge de les terres

sigui heretada, anterior a la instal·lació del parcel·lari 3. L'avenç de la superfície agrícola es faria en detriment dels terrenys destinats a pastures.

Si bé la ubicació exacta de les terres esmentades en els documents altmedievals és difícil de precisar, l'aproximació històrica i geogràfica realitzada permet, en alguns casos, situar-les amb certa exactitud. Cal considerar, a més, que per a aquest sector es disposa excepcionalment de nombrosos documents. Especialment entre finals del segle X i principis del segle XI, derivats de l'arxiu familiar de Vives, gran propietari rural que durant aquest període compra nombroses terres i vinyes a Provençals (Banks, 1987; Bonnassie, 1964; Marugán, 1990; Salrach, 1993).

La documentació d'aquest període plasma una intensa colonització agrícola del sector més interior del delta entre els segles X i XIII, moment en el qual s'arribaria a un màxim desenvolupament, establint-se en la traça 2c. Hem posat en relació aquesta colonització amb els parcel·laris 1 i 2. El parcel·lari 3 seria, en conseqüència, posterior a aquest segle, però anterior a finals del segle XVII.

L'estructura parcel·laria i el tipus d'explotació econòmica plasmat per aquesta documentació més antiga ens permet

distingir a Provençals tres sectors amb característiques diferenciades i relacionar-los amb les estructures parcel·laries restituïdes a partir de la cartografia antiga.

Hem diferenciat un sector més interior, que relacionem amb el parcel·lari 1, estès en part per materials pre-holocens, més enllà dels límits estrictes de la parròquia. Els documents indiquen en aquest sector una explotació agrícola principalment de secà (conreu de cereal i vinya), **(19)** caracteritzada per peces de terra de mides molt diferents (parcel·les inferiors a 1 ha i peces amb una superfície superior a les 10 ha).

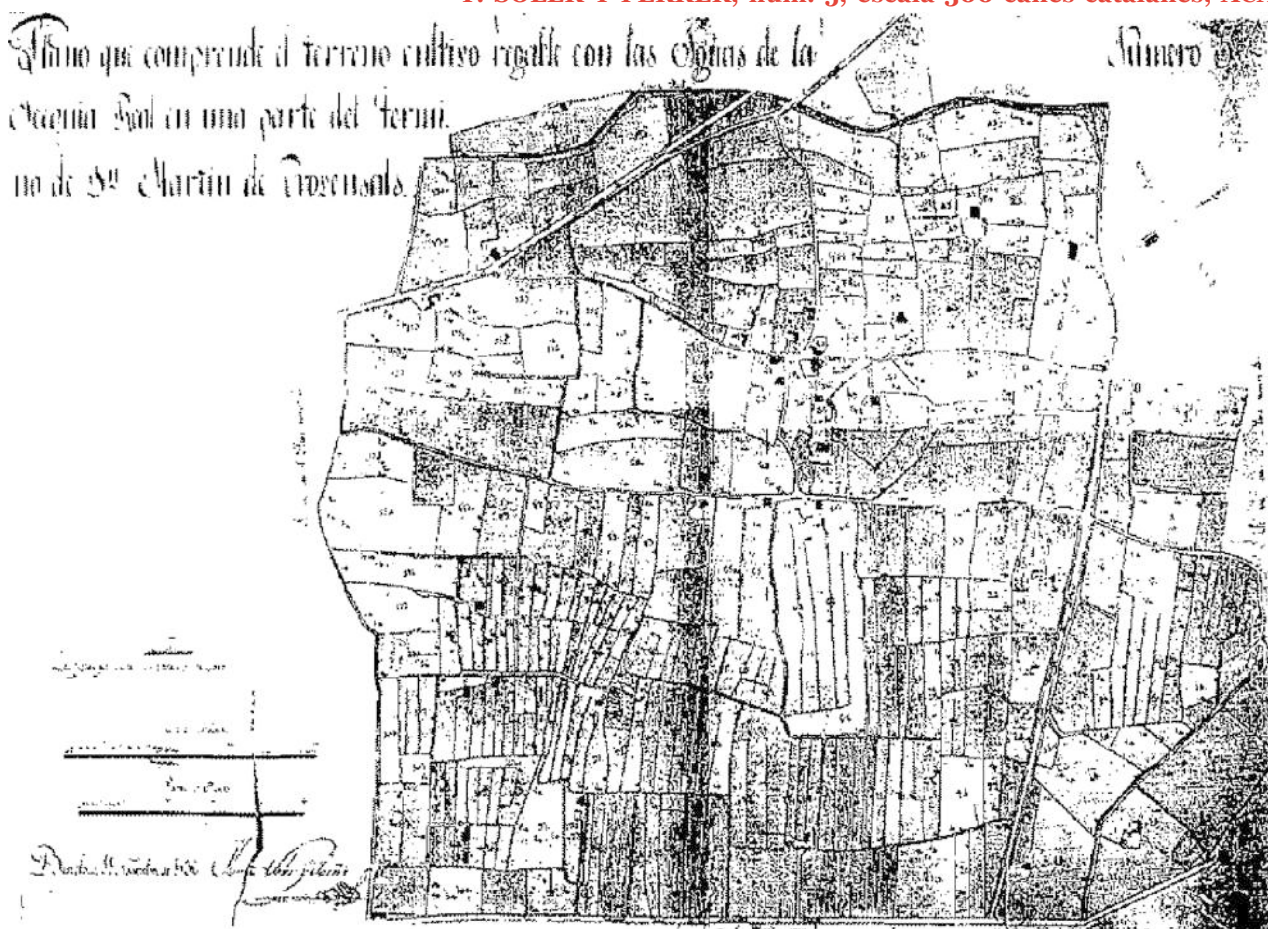
Al sector de la *Torre Blanca*, prop de la cruïlla entre la Carretera de Ribes i el camí del fondo de Sant Martí (traces la i 2a, respectivament), la permuta d'unes terres l'any 1026, estudiades per C. Marugán (1990), plasma bé aquesta diversitat morfològica: apareixen parcel·les llargues i estretes, paral·leles a les vies transversals (traces 2a i 2b); parcel·les trapezoidals i parcel·les rectangulars grans orientades en sentit interior-costa **(19)**. De la mateixa manera, un testament de l'any 1054 descriu en aquesta zona aquest tipus d'explotació, indicant explotacions agrícoles més diversificades als terrenys més meridionals, pròpiament deltaics, prop de l'església de Sant Martí de Provençals **(20)**.

Al sud d'aquest centre diferenciem clarament un segon sector caracteritzat per explotacions agrícoles de tipus diversificat (*terra, orto, pomiferis, ficulneas*), sovint relacionades amb sistemes d'explotació de l'aigua (*puteo, regario*), associades a un habitat rural de tipus dispers (*casas*). Aquests parcel·laris s'estenen per tota la plana deltaica des de Barcelona fins el Besòs, i sovint limiten a nord i a sud amb vies transversals **(21)**. La seqüència evolutiva establerta, l'estudi regressiu i la morfologia de diverses parcel·les descrites en els documents, ens permet relacionar l'ocupació d'aquest segon sector amb la colonització reflectida pel parcel·lari restituït entre les traces 2b i 2c (parcel·lari 2, Fig. 2).

En aquest sentit, l'any 1345, la sentència arbitral dictada pels rectors de les parròquies de Sant Martí de Provençals i de Sant Andreu del Palomar sobre els límits d'aquestes parròquies indica que la desembocadura del riu es situava al sud del curs actual **(22)**. Com hem comentat aquest antic curs queda també reflectit en el traçat de les sèquies *Madri-guera* i de la *Verneda* i en l'existència d'un lòbul deltaic més al sud de l'actual, encara detectable a la cartografia de finals del segle XVII **(23)**. Aquest antic braç del riu va quedar també fossilitzat en la flexió vers l'interior de la traça 2c en aquest sector, així com en els propis límits de la parròquia de Sant Martí de Provençals. El traçat d'aquest antic curs del Besòs de mitjan del segle XIV amortitza part d'aquests parcel·laris, fet que els proporciona una datació *antequem*.

Al segle XIII tingué lloc una major expansió del regadiu a la zona, en relació a l'aprofitament de les aigües del *Rec*

Plano que comprende el terreno de cultivo regable con las aguas de la Acequia Real en una parte del término de San Martín de Provensals. 1836, T. SOLER Y FERRER, núm. 5, escala 300 canes catalanes, ACA

Comtal pel regatge de les terres (Busqueta 1991; Busqueta, Huntingford, Solà, 1989; Conde 1982) (24). Aquest impuls del regadiu incidiria en els parcel·laris estudiats, que probablement en aquest moment arribarien al seu màxim desenvolupament. En aquest sentit, la construcció de l'estructura parcel·laria hauria estat progressiva, establint-se a partir del segle XIII en Camí Real (via 2c).

Finalment, distingim un tercer sector més litoral estès probablement fins a la línia de costa i les *insules* del riu Besòs al sector de *Calvera*. Si bé en aquesta zona algunes terres presenten una explotació agrícola diversificada similar a la del sector anterior, diversos documents permeten constatar una major incidència de l'explotació pecuària (25).

A *Calvera*, la documentació recull diverses vendes de terres que evidencien una certa especialització agropecuària, amb l'existència de terrenys tancats (*curtes*), sistemes d'emmagatzematge de l'aigua i hortes i fruiters (26). Altres documents, probablement referits a zones més litorals, a més de referències explícites a ramats (*vacca, oves, boves*) (27), indiquen també terrenys tancats (*curtes*), en algun cas relacionats amb sistemes d'emmagatzematge de l'aigua (*curtes cum solis et supra positis cum stillicidiis*), i ferraginals (*ferraginalibus*) (28). Aquests elements plasmen la

importància de l'aprofitament pecuari dels terrenys més litorals o propers als cursos fluvials del Besòs. Es documenten, a més, peces de terra de gran tamany (superiors a les 100 ha.) que podrien relacionar-se amb aquest tipus d'activitat (29).

ELS PARCEL·LARIS MEDIEVALS: MORFOLOGIA I APROXIMACIÓ CRONOLÒGICA

La documentació evidencia una clara colonització agrària altmedieval de terrenys estrictament deltaics, que podem relacionar amb les estructures parcel·laries detectades a partir de l'arqueomorfologia (parcel·lari 2, especialment).

L'increment substancial de l'ús de mesures lineals en les transaccions, fet poc freqüent en la documentació d'aquesta època, sembla corroborar la relació establerta amb el parcel·lari 2. Cal tenir, però, en compte que els documents amb mesures lineals són minoritaris i que existeixen dificultats per a establir el valor exacte de la desena, mesura de longitud més comú en la Barcelona altmedieval (30).

Les mesures aparegudes en algunes transaccions plasmen peces de terra petites, llargues i estretes (amb superfícies no superiors a 1 ha.), equiparables a les parcel·les disposades

perpendicularment entorn als camins transversals, restituïdes a partir de documentació posterior (parcel·lari 2, Fig. 2). Una venda a Provençals l'any 989 descriu una peça de terra de 17 per 5 destres, reflectint clarament aquests tipus de parcel·lari, associat al tipus d'explotació comentat (31). Aquestes característiques morfològiques són encara més evidents en un document de l'any 1035, on es descriu una parcel·la de 75 per 9 destres i 4 pams a Provençals (32).

La morfologia d'aquest parcel·lari 2 és similar a la dels parcel·laris medievals de repoblació de la Ribera de Navarra (municipis de Funes, Villafranca i Arguedas), i de La Plana de Castelló, on apareixen també cadastres organitzats entorn a camins més o menys paral·lels que funcionen com a eixos organitzadors de tota la zona parcel·lada (Ariño; Gurt; Lanuza; Palet, 1995).

L'escassetat d'estudis sobre parcel·laris rurals medievals a la Península dificulta l'anàlisi d'aquests sistemes de repoblament i, especialment, la sistematització dels mòduls emprats

L'escassetat d'estudis sobre parcel·laris rurals medievals a la Península dificulta l'anàlisi d'aquests sistemes de repoblament i, especialment, la sistematització dels mòduls emprats. En el cas que ens ocupa, els documents aporten poques dades, ja que en la majoria de les transaccions no s'especifiquen les mesures lineals. Cal tenir en compte també les dificultats comentades per a establir el valor exacte de la destra i, sobretot, les característiques morfològiques dels parcel·laris restituïts, que no formen estructures geomètriques amb un mòdul i orientació constant.

Malgrat les dificultats esmentades, la uniformitat del parcel·lari 2 va permetre detectar unes distàncies constants, basades en parcel·les amb una amplada de 30/35 m, i una llargada variable de 90/100 m o múltiples d'aquest mòdul 180/200 m. Aquesta mètrica s'adequa a la multiplicació o fracció d'una unitat de 15 *dextros*, prenent el seu valor menor, probablement en ús al segle X. Mentre que la correlació és bastant clara per a l'amplada de les parcel·les (15 *dextros* equivaldrien a 36 m), les llargàries multipliquen aquesta unitat per 2,5, 5 o 10, que equival a distàncies de 90, 180 i 360 m, respectivament.

Amb la prudència derivada de l'escassetat de dades, creiem que les mesures aparegudes en alguns documents podrien corroborar aquesta correlació. Així les dues parcel·les

que hem situat en el parcel·lari 2 corresponen aproximadament a múltiples o divisors de la unitat de 15 *dextros* (5 per 17 (33), i 9,4 per 75 (34). Aquesta correlació es detecta també en el parcel·lari més interior, on alguna de les parcel·les estretes i paral·leles als camins transversals, tenen aproximadament 150 *dextros* de llargària (35).

Si bé Ph. Banks va proposar l'ús d'una unitat de 25 *dextros* especialment al sector de Provençals (Banks, 1987), l'estudi metrològic dels parcel·laris restituïts i la correlació amb les peces de terra esmentades als documents sembla apuntar l'ús d'un mòdul menor.

Segons P. Bonnassie (1993, pp. 107-115) el tipus d'explotació que hem associat a aquest parcel·lari és característic de l'apropiació de terres vacants pel sistema de l'*aprisia*, procés colonitzador que sembla documentar-se en sectors propers al Pla de Barcelona durant la primera meitat del segle X (Feliu, 1972; Salrach, 1987).

Els documents consultats de finals del segle X i principis del segle XI testimonien la venda o donació d'aquestes propietats lliures a propietaris més grans, reflectint la progressiva desaparició de la petita propietat aloera i el desenvolupament de mecanismes de la renda característics del sistema feudal. Les transaccions reflecteixen, per tant, el procés de feudalització, ben estudiat al conjunt de Catalunya (Bonnassie, 1979-1981; Salrach, 1987 i 1993), i en el marc més concret del comtat de Barcelona i del terme de Provençals (Feliu, 1971 i 1972; Bonnassie, 1964).

Aquests elements ens permeten relacionar l'origen d'aquests parcel·laris deltaics amb processos colonitzadors d'època altmedieval (aprisió de terres vacants) i datar-los entre finals del segle IX i la primera meitat del segle X.

Si bé la incidència de les migracions durant aquests segles a la Catalunya Vella ha estat relativitzada (Salrach, 1993), la instal·lació d'aquests parcel·laris podria relacionar-se amb repoblaments altmedievals. En aquest sentit, l'associació establerta per J. Morán (1980) entre el nom de *Provinciales* i l'existència de repoblaments provençals als segles IX i X recolzaria aquesta hipòtesi.

NOTES

(1) G. CHOUQUER (1989, p. 97) exposà clarament aquesta mateixa idea: "*Le paysage n'est pas une forme figée, mais un cheminement historique, un héritage, l'expression d'une culture, ou plutôt d'une succession de cultures*".

(2) En aquest camp destaca el treball de G. CHOUQUER (1989, p. 119), on es critica la necessària superposició estratigràfica dels elements del paisatge: "*...la nécessaire stratification du paysage, selon laquelle les couches s'empilent et ne se recroisent pas*"; per a defensar un comportament

parcel·lari més complex, on determinades formes: “...traverse quelquefois les périodes” i el parcel·lari “...trahit maintes et maintes fois des héritages”.

(3) La base cartogràfica sobre la que hem restituit tota aquesta informació són les reduccions a escala 1:10.000 del *Plànol topogràfic del territori metropolità de Barcelona*, confeccionat a escala 1:5.000 a partir d'un vol de l'any 1977 per la Corporació Metropolitana de Barcelona.

(4) *Plano de Barcelona sitiada por las armas de Francia el día 12 de Junio y defendida hasta el 5 de Agosto de 1697...*, G. GIANOLA, 1697, AHCB 10361.

Plan du Siège de la Ville de Barcelone avec la carte de la côte de la mer depuis le Cap de Cervère jusqu'aux environs de Llobregat/dedié au roy 1698, anònim, 1698, AHCB 2836.

Le plan de Barcelonne et de ses environs. Tres exactement levés sur les lieux, par un ingénieur en 1706, N. VISDCHER, B.N., .12v Barcelona-I.

Le plan de Barcelonne et de ses environs. Très exactement levés sur les lieux en 1706 par N de Fer; N. DE FER, 1706, AHCB, 2.657.

Plan de Barcelonne où est marqué le camp de l'armée du Roy qui en fait les blancs depuis le juillet... 1713..., anònim. 1713, AHCB 2845.

Mapa de la plaza de Barcelona y sus contornos, anònim, 1720-25. AHCB. 2640.

Plan de Barcelone du Fort de Mont lovy, et de leurs environs, ville capital de la Catalogne, CH. INSELIN, 1715-20, AHCB 67.343.

(5) *Descripción topográfica de la parte de la costa comprendida entre el Río Besòs y el Llobregat*. anònim. 1818, B.N.M. XLII, 45.

Carte des environs de Barcelone pour servir aux opérations militaires de 1823, anònim, 1823, AHCB 2588.

Cercanías de Barcelona, MONFORT, 1815-1820, AHCB 7733.

Plano de la ciudad de Rarcelona y sus alrededores, levantado y fortificado, la delineación de sus fuertes por el Coronel Comandante del Cuerpo Nacional de Ingenieros, lingenieros, R. PLANAS, 1823, A.H.M. 8521.

Plano de la ciudad de Barcelona, M SATRI i J. MATAS, 1832. A.H.M. 041.

(6) *Plano topográfico de Barcelona Inclusa una parte de cada pueblo de los más inmediatos levantado en 1830, reformado y litografiado en 1855*. I. MAYANS, 1855. AHCB.

(7) *Plano de los alrededores de Barcelona*. I. CERDÀ. 1855, E: 1/1.250 i 1/5.000. AHCB.

(8) *Mapa demostratiu del continent de las presas de terra en sa propia figura, cituadas desde lo Camí Real que va de Barcelona á Mataró fins al mar, y desde la línea recta que baxa de Vall Viciana al Besòs (...)*. anònim, 1753, ACB. nº. 23.

(9) *Plano que comprende el terreno cultivo regable con las Aguas de la Acequia Real*, 1836. T. SOLER Y FERRER, 10 plànols, escala 300 canas catalanas, ACA.

(10) *Plano General del término de San Martín de Provensals levantado por D.L.. Presas i Puig en el año 1851*. D. L. PRE-SAS, 1851. E 1/1.000. AHCB 5830.

Plano parcial de Barcelona, Clot, y Sant Martí de Provençals, anònim, 1870, AHCB 5382.

Plànol de Sant Martí de Provençals, P. FALQUÈS, 1887, B.C. XV.V.

(11) *Barcelona. Año 1929*, V. Martorell, E: 1/10.000. MHC. nº. 1, edició recent a càrrec de la Diputació i l'Ajuntament de Barcelona, amb la col·laboració de l'Institut Municipal d'Història i Lunweg Editors, (GARCIA; GUÀRDIA, 1993).

Plano de la Ciudad de Barcelona, Servicio Topográfico del Ayuntamiento, E: 1:2.000, 1930-1940, PC Ajuntament de Barcelona, edició recent a càrrec de la Diputació i l'Ajuntament de Barcelona, amb la col·laboració de l'Institut Municipal d'Història i Lunweg Editors, (GARCIA; GUÀRDIA, 1993).

(12) Volem expressar el nostre més sincer agraïment a aquest autor pels consells i orientacions donats en aquest apartat de la recerca.

(13) El mapa parcel·lari de l'any 1753 relatiu a la colonització agrícola del lòbul esquerra del riu Besòs, a Sant Adrià i Badalona, plasma una estructura parcel·lària que corrobora aquesta progressiva colonització agrícola del lòbul deltaic des de l'interior vers la costa. El mapa evidencia la relació entre la morfologia sinuosa d'algunes de les vies i alineacions del parcel·lari i la delimitació d'antigues llacunes i cursos fluvials.

(14) *Plano que comprende el terreno cultivo regable con las aguas de la Acequia Real...* T. SOLER Y FERRER, 1836, escala de 300 canas catalanas. ACA.

(15) *Plano de Barcelona sitiada por las armas de Francia el día 12 de Junio y defendida hasta el 5 de Agosto de 1697...* G. GIANOLA, 1697, AHCB.10361

(16) “...á cumpliment del preu de un Corral que ha fet en lo terme de St. Adrià de Besòs part de sá del Riu Besòs, per servey del Bestiar de la Ciutat.” (BRUNIQUEL, 1912-1916, vol. III. p. 274).

(17) “...se han prèns.y usurpat cada hu en ses afrontacions lo camí real que de Badalona a Mataró mesclant aquelles en ses propietats, fentlo passar y mudantlo per la arena de Mataró y vora la mar, per lo qual se son seguits molts danys e inconvenients, ayxí als tregines com als altres passatgers, anant y venint per dit camí ayxí per lo perill de la mar (...) y també per aver anar continuament per arena ab grans treballs de les persones, cavalcaures y besties de càrrega (...)” (CUYÀS, 1978, vol.V, p. 14).

(18) Les parcel·les situades amb major precisió s'ubiquen al

sector del Clot i prop de la *Torre Blanca* (998; ACA, Ramon Borrell III, 35; BOFARULL, 1889, pp. 235-236; 998, ACA, Ramon Borrell III, 37; BOFARULL, 1889, p. 236; 28.7.1116; ACB, LAEC I, 39, 80; MAS, 1914, X. 1290, pp. 278-278; CARRERAS CANDI, s/d, p. 315).

(19) 1026; ACB, LAEC II, 366, 123r (MARUGÁN, 1990).

(20) "...quatuor modiatas terre que in circuitu sunt cum arboribus et puteo et solis et supra positis et ortos II et modiatas III infra vineas et maliolo (...) et orto et puteo et arbores diversi generis et ipsos Domos que sunt juxta Sancti Martini et medietatem ex Ecclesia Sancti Martini" (1054; ACA, Ramon Berenguer I, 145; BOFARULL, 1889, 27, pp. 246-249).

(21) Aquest tipus d'explotació es detecta des de les rodalies de Santa Eulàlia del Camp, entre les traces 1a i 2c fins a *Calvera*, prop del riu Besòs. En aquest darrer sector es disposa de nombroses referències indicatives de la generalització d'aquests parcel·lars per tota aquesta zona. Una venda de l'any 989 és prou explícita en aquest sentit: "() vindo vobis casales cum curte et orto, cum pomiferis meum propium quod abeo in territorio de civitate Barchinona, in terminio de Provençialis, in ipsa Kalvera (...) Afrontat de circi in orto de te Vivas emptore, de aquilonis in casales de me vinditrice et in casa de Ugoberto, levita, de meridie in casa (...) et in casa de te Vivas emptore, de occiduo in orto de te Vicas emptore. (...) vindo vobis ipsum casale cum solo et parietes cum curte et orto cim pomiferis, ficulneas et puteo totum ab integrum solidos viii, (...)". (989; ACA, Borrell II, 50; UDINA, 1951, pp. 403-404).

(22) "...quod de littore maris et de fine Bisocii ascendendo per Bisocium usque ad trestellador regui sive alvei supra molendina draperia dicti venerabilis Galcerandi Lulli, pronuncio et declaro quod versus Barchinonam et dicta molendino draperia dicti venerabilis Galcerandi Lulli sit de parrochia Sancti Martini de Provincialibus, (...) quod a capite del trestellador regui sive alvei dictorum molendinorum, ascendendo et sequendo per deictum regum in medio sursum usque ad molendina de alto folio, sit de parrochia Sancti Martini de Provincialibus versus Barchinonem et meridiem, sed versus Bisocium et tremuntanam sit de parrochia Sancti Andree". 19.7.1345, ACB, Pergamins, 3-23-196 (BUSQUETA, 1991, pp. 285-290; CLAPÉS, 1930, pp. 102-104).

(23) *Plano de Barcelona sitiada por las armas de Francia el día 12 de Junio y defendida hasta el 5 de Agosto de 1697...*, 1697. G. GIANOLA, AHCB, 10361.

(24) Com assenyalen aquests autors l'objectiu primordial de la construcció del Rec Comtal fou la molinaria, i molt especialment els molins bladers, és a dir els destinats a la mòlta del gra. En aquest sentit, la primera documentació medieval fa referència a sistemes d'explotació de l'aigua mitjançant pous (*puteos*) o a la recollida de l'aigua de pluja

(*guttas et stillicinios*), relacionats amb explotacions més diversificades.

(25) Cal recordar, en aquest sentit, que el topònim *Calvera*, sembla indiciar terrenys no conreats o mancats de vegetació (MOREU-REY, 1984, p. 96).

(26) 6.11.989; ACA, Borrell II, 53 (UDINA, 1951, 220, pp.407-408). 990; ACA, Borrell II, 53 (BOFARULL, 1889, 231; CARRERAS CANDI, s/d, pp. 208-209).

(27) 28.3.986; ACA, Borrell II, 35 (UDINA, 1951, 203, pp.386-387); 8.12.987; ACA, Borrell II, 38 (UDINA, 1951, 207, pp.391-392).

(28) 1080; ACA, Ramon Berenguer II, 46 (BOFARULL, 1889, p. 249).

(29) 1026; ACA LAEC II, 366, 123r (MARUGÁN,1990).

(30) El seu valor no era constant, ni en el temps ni en l'espai, presentant valors variables inclús en diferents àrees del mateix Pla de Barcelona (BANKS, 1987, pp. 38-39). Consta de 12 pams, i la seva equivalència tradicional és de 2,796 m, valor que sembla generalitzat al Pla de Barcelona a partir de mitjan del segle XI (BANKS, 1987, p. 52). L'equivalència en el segle X i fins el primer terç del segle XI podria haver estat, però, de 2,4 m. (MARUGÁN,1990, p. 47).

(31) "(...) vindo tibi ortum meum propium cum pomiferis et puteo meum propium quod habeo in territorio civitate Barchinona, in terminio de villa Provincialis. (...) Afrontat de circi in terra de vos emptores, de aquilonis similiter, de occiduo in torrente vacuo, de meridie in orto de vos emptores, (...) cum suis dextros abet in longitudine decem et septe et in amplitudine destros v." (11.3.989; ACA, Borrell II, 43; UDINA, 1951, 211, pp. 395-397).

(32) 1035; ACA, Berenguer Ramon I. 118 (BANKS, 1987, p. 47).

(33) 11.3.989; ACA, Borrell II. 43 (UDINA, 1951, 211, pp. 395-397)

(34) 1035; ACA, Berenguer Ramon I, 118 (BANKS, 1987, p. 47).

(35) Les parcel·les mesuren a nord i a sud respectivament: 148-147, i 150-152 *dexter*, que equival a llargàries d'uns 360 m. (2016; ACB, LAEC, 366, 123r; MARUGÁN, 1990).

Abreviatures

ACA: Arxiu de la Corona d'Aragó.

ACB: Arxiu Capitular de la S.E. Catedral Basílica de Barcelona

AHCB: Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

AHIM: Archivo Histórico Militar

BC: Biblioteca de Catalunya.

BN: Biblioteca Nacional.

MHC: Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona.

PC: Plànol de la Ciutat.

BIBLIOGRAFIA

- ARIÑO, E.; GURT, J.M.; LANUZA, A.de, PALET, J.M.: 1994: «El estudio de los catastros rurales: una interpretación estratigráfica del paisaje», *Zephyrus*, XLVII, Ediciones de la Universidad de Salamanca, pp. 189-217.
- BANKS, Ph., 1987: «Mensuration in Early Medieval Barcelona», *Medievalia*, 7, ,pp. 37-56.
- BOFARULL, F., 1889: *Orígenes del pueblo de San Martín de Provensals*, Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, V, Barcelona, pp. 199-253.
- BONNASSIE, P.; 1964: «Une famille de la campagne barcelonaise et ses activités économiques aux alentours de l'An Mil», *Annales du Midi*, 76, pp.261-303.
- BONNASSIE, P., 1979-1981: *Catalunya mil anys enrera*, 2 vols. Ed. 62, Barcelona.
- BONNASSIE, P., 1993: *Del esclavismo al feudalismo en Europa Occidental*, Crítica, Barcelona.
- BRUNIQUER, Rúbriques de, 1912-1916: *Ceremonial dels magnífichs consellers y Regiment de la ciutat de Barcelona*, 5 vols. Barcelona.
- BUSQUETA, J. 1991: *Una vila del territori de Barcelona: Sant Andreu de Palomar als segles XIII-XIV*. Fundació Salvador Vives i Casajuana, nº. 107, Barcelona.
- BUSQUETA, J. HUNTINGFORD, E, SOLÀ, A., 1989: «A manera de catàleg de l'exposició», *Finestrelles*, 1, Centre d'estudis Ignasi Iglésies, Barcelona, pp. 23-71.
- CONDE, R, 1982: «La agricultura del territorio de Barcelona en el s. XI: su problemática». *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón: Jaime I y su época*: 3, 4 y 5, Zaragoza, pp. 121-129.
- CUYÀS, J. M. 1976-1979: *Història de Badalona*, Vol. II-V, Badalona.
- FELIU, G., 1971: "Las ventas con pago en moneda en el condado de Barcelona hasta el año 1010", *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, V, Barcelona, pp. 9-41.
- FELIU G. 1972: «El Condado de Barcelona en los siglos IX y X: organización territorial y económico-social», *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, VII, Barcelona, pp. 9-32.
- GARCIA, A.; GUÀRDIA, M., 1993: *Barcelona 1714-1940*, Ajuntament de Barcelona. Diputació de Barcelona, I.M.H. i Lunwerg editors, Barcelona.
- MARQUÈS, M.A.; JULIÀ, R., 1977: «Caractéristiques lithostratigraphiques des embouchures des fleuves du NE de l'Espagne (du Llobregat aux Pyrénées)», H. Laville i J. Renault (eds), *Approche écologique de l'homme fossile*, Bull. AFEQ, nº 47, pp. 187-195.
- MARUGÁN, C., 1990: "Sant Martí de Provençals el 1026: estudi de set peces de terra", *Actes del II Congrés d'història del Pla de Barcelona. Història urbana del Pla de Barcelona*, vol. 1, Barcelona, 1985, pp. 45-59.
- MAS, J., 1906-1921: *Notes històriques del bisbat de Barcelona*, vols. IX-XII, Barcelona.
- PALET, J.M., 1995: *Estudi territorial del Pla de Barcelona: evolució històrica i estructuració del territori en època romana. Segles II/I aC-IX/X dC*. Col·lecció de Tesis Doctorals Microfitxades núm. 2416, Universitat de Barcelona.
- PALET, J.M., 1997: *Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructuració i evolució del territori en l'època romana i l'altmedieval. Segles II-I aC-X-XI dC, Estudis i Memòries d'Arqueologia de Barcelona*, 1, Centre d'Arqueologia de la Ciutat. Institut de Cultura, Ajuntament de Barcelona.
- PALET, J.M., RIERA, S., 1992:»La comunicación viaria entre *Barcino* (Barcelona) y *Baetulo* (Badalona) en relación con las características físicas del delta del río Besòs». *Cuaternario y Geomorfología*, vol. 6; nº: 1-4, Geoforma Ediciones. pp. 113-133.
- RIERA, S, 1993: «Changements de la composition forestière dans la Plaine de Barcelone pendant l'Holocène (littoral méditerranéen de la Péninsule Ibérique)», *Palynosciences*, 2, p. 133-146.
- RIUS, J., 1945-1947: *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*, 3 vols., Barcelona.
- SALRACH, J.M., 1987: *El procés de feudalització, segles III-XII*, P. VILAR (dir.) *Història de Catalunya*, vol. II, Ed. 62. Barcelona.
- SALRACH, J.M., 1993: «La vinya i els viticultors a la Catalunya de l'Alta Edat Mitjana», E. GIRALT (coord.): *Vinyes i vins: mil anys d'història*, vol. 1, Universitat de Barcelona, Barcelona, pp. 117-145.
- UDINA, F., 1947: *El "Llibre Blanch" de Santes Creus, (Cartulario del siglo XII)*, Barcelona.
- UDINA, F., 1951: *El archivo condal de Barcelona en los siglos IX-X; estudio crítico de sus fondos*, Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, Barcelona. ❖❖❖

ARTICLES APAREGUTS A LA SECCIÓ ESTUDIS

TÍTOL	NÚMERO BUTLLETÍ	AUTOR/S
Sobre els orígens medievals de Sant Martí de Provençals	00	Joan Gispert
El context de l'acció cultural	00	Eduard Miralles
La mescla social	00	Claire Court
La visita pastoral com a eina de coneixement històric	01	Joan Gispert
La Verneda-Sant Martí: una escola que s'atreveix a somiar	01	Montse Sánchez Aroca
Ocells a La Verneda de Sant Martí	01	Òscar Bargalló
El polígon de San Martín	01	Lluís Cantallops
Eleccions al Parlament de Catalunya (1980-2021)	02	César Aguado
El futur perifèries urbanes	02	Ramon Grau / Manuel Arranz
La Verneda de Sant Martí, l'horta de la ciutat	02	Josep Maria Huertas Claveria
La Perona. Conseqüències de la segregació social	02	Xavier Camino / Pilar Díaz
Els estudis sobre el Clot-Camp de l'Arpa	02	Jordi Morell
La Verneda i Sant Martí de Provençals a la Gran Enciclopèdia Catalana	02	Max Cahner
Petita història de La Verneda de Sant Martí	03	Jesús Floro
Els gegants de La Verneda	03	Daniel Venteo
Parera	03	Montse Oliva
1889: el decantament del debat sobre l'agregació	03	Jordi Pujol Forn
La premsa a Sant Martí de Provençals	03	Jordi Pradas
Sant Martí de Provençals: 125 anys agregat a Barcelona	04	Josep Maria Sarabia
El Pla de Barris de La Verneda i La Pau	04	
Records de la lluita per un barri millor	04	SELAV
El plan parcial Levante Norte	04	
L'Associació Sant Martí Esport (ASME)	04	
El Rec Comtal i la Torre de Sant Joan: orígens del Clot-Poblenou	04	Joan Fuguet
Història del Foment Martinenc	04	Josep Maria Solé i Sabaté
Els instituts Infanta Isabel d'Aragó i Joan d'Àustria	05	Cèlia Cañellas / Rosa Toran
El barri de La Pau	05	Montse Oliva
De Can Titalda a Ca n'Iglésias. La família pagesa dels Vidal	06	Joan Florensa
La Primera República en Barcelona	06	Mercedes Nieto
La Gran Via de les Corts Catalanes al districte de Sant Martí	06	David Marín
Els polígons de Barcelona	06	Amador Ferrer
Club Esportiu Júpiter, amb l'estel per bandera	06	Ramon Usall
La classe política a Sant Martí de Provençals (1875-1897)	07	Jordi Pradas / Lina Ubero
Salvador Seguí, el noi del sucre	07	Marta Coll
Nota històrica sobre el antiguo pueblo de San Martín	07	Ramón Alberdi
El Encants i la Fira de Bellcaire. Una mirada des de la història urbana	07	Manel Guàrdia
Sagrera i la xarxa ferroviària de Barcelona	08	Jordi Julià Sort
L'epidèmia de còlera de 1884-1885 a Sant Martí de Provençals	08	Carles Grabuleda
L'habitatge social a la Barcelona dels anys 50. El cas del polígon Parera	08	Georgina Miralpeix
Centuriació i estructuració de l'ager de la colònia <i>Barcino</i>	08	J. M. Palet / J. I. Fiz / H. Orengo
Desde los fogones: la revista "Carrer"	08	Andrés Naya
El territori de Via Trajana	09	Rafael Pradas
Petita història de Sant Adrià de Besòs	09	Manuel Fuentes / Pilarín Bayés
Domini simbòlic i fragmentació cultural	09	Joan Roca i Albert

Joan Roca i Albert

DOMINI SIMBÒLIC I FRAGMENTACIÓ CULTURAL (i 2)

L'autor, actual director del Museu d'Història de Barcelona (MUHBA), va organitzar al maig de 1989 unes jornades de reflexió sobre el futur de les perifèries urbanes a l'institut Barri Besòs. Fruit d'elles es va publicar el llibre *El futur de les perifèries urbanes* (Generalitat de Catalunya, 1994), d'on està extret aquest treball (segona part).

b) la difusió del paradigma cultural de la diferència

¿Per què el «paradigma de la diferència», del qual els moviments «postmodernistes» esdevenen mirall i motor, s'ha estès progressivament com a pauta cultural hegemònica, tot i que de cap manera única? En això ens hem de situar per ara més en el terreny de les correlacions plausibles que en el de les relacions ben establertes.

Les diferents materialitzacions concretes tant del moviment modern com del postmodernisme no semblen sense correspondència amb les fases cícliques en el desenvolupament del capitalisme. En aquest àmbit, Fredric Jameson proposa una hermenèutica cultural de caire lukasià basada en la consideració de la reificació —la transmutació de les relacions productives entre persones i classes en relacions entre coses i preus— com a principal procés respecte del qual cal situar normes, valors, sensibilitats, textos i moviments. (68) A partir d'aquí Jameson presenta, val a dir que un poc mecànicament, les grans tendències del «realisme», el «modernisme» i el «postmodernisme» com a pautes o *lògiques culturals* corresponents a les successives fases en el desplegament del capitalisme tal com les ha definides Mandel.

El postmodernisme seria així la «lògica cultural del capitalisme tardà», la pauta específica de la producció cultural en els temps del capitalisme transnacionalitzat «sense rostre», de manera similar a com el capitalisme basat en el mercat nacional s'hauria correspost amb el realisme i el capitalisme monopolista i imperialista amb el moviment modern. (69)

Joan Roca i Albert és geògraf, historiador i director del Museu de Història de Barcelona des del 2007.

Els productes culturals postmodernistes tenen per a Jameson el seu «moment de veritat» en la interrelació dels esquemes mentals que pressuposen i fomenten amb les pràctiques socials i el canvi de coordenades espacio-temporals de l'acumulació que comporta el darrer capitalisme. D'aquí la seva eficàcia simbòlica, en furnir imatges i paraules que acomoden el real; des d'aquest punt de vista, la juxtaposició d'elements contradictoris i la pèrdua de perspectiva en obres literàries, assajos, pintures, edificis, etc., produeix una molt *realista* metàfora del nostre temps.

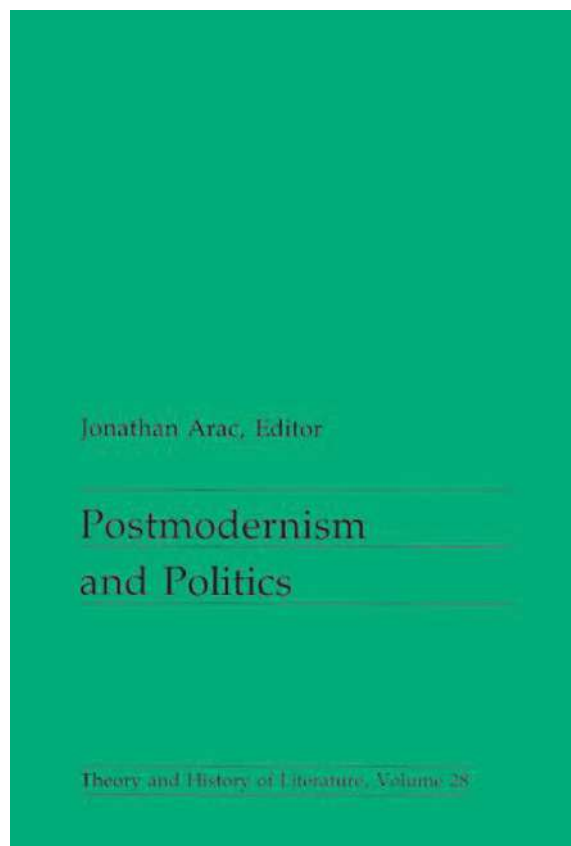
Considerat en aquest marc, el paradigma cultural de la diferència hauria començat a perfilar-se des dels anys seixantes, junt amb la gran expansió planetària del capitalisme transnacionalitzat, caracteritzant-se per un marcat eclecticisme: «no es pot adoptar cap ortodòxia sense consciència reflexiva i ironia, perquè totes les tradicions semblen tenir alguna validesa». (70) No ha d'estranyar doncs que s'hagi parlat de «nova edat mitjana» (Eco, Minc), de «nou renaixement» (Vacca), de «neobarroc» (Calabrese) o de «neoromanticisme» (Gappert), denominacions basades totes elles en una concepció tipològica de la història.

Mentre que per a Jencks aquest eclecticisme estètic i ideològic «és en part conseqüència del que s'ha anomenat l'explosió de la informació, l'adveniment del coneixement organitzat, la comunicació mundial i la cibernètica», per a Harvey no fa sinó traduir en el camp simbòlic la diversitat de pràctiques econòmiques i formes de control del treball en el capitalisme flexible, fins a conformar una nebulosa tan dispersa i complexa com la mateixa complexitat de les mutacions a què han donat lloc la reestructuració del mercat laboral, la recomposició de les relacions entre capital financer i industrial, l'obscuriment de les relacions de propietat del sistema productiu, els canvis en el paper dels estats o, per acabar, el renovat protagonisme de l'esfera del consum. Això últim ha suposat un fort l'impuls de la moda, com a instrument d'acce-

leració de la rotació de capital i com a mecanisme d'anticipació que permet crear la demanda, i un extraordinari desenvolupament de la indústria cultural com a sector bàsic en l'acumulació.

Aquesta formidable expansió de la indústria cultural, una de les principals originalitats de les passades dècades, s'ha produït a cavall de les noves possibilitats de la informació i la telecomunicació, decisives en la incorporació dins de l'acumulació capitalista de la mateixa producció de signes: «Totes les funcions abolides en una simple dimensió, la de la comunicació. Això és l'èxtasi de la comunicació. Tots els secrets, espais i escenaris abolits en una simple dimensió d'informació. Això és obscenitat». **(71)** La imatge s'ha convertit en la forma final de la reificació mercantil **(72)** i la producció i consum d'imatges en una part decisiva tant de l'acumulació com de la regulació social. D'acord amb els codis a l'ús, la representació dessubstancia la realitat a la qual al·ludeix per esdevenir *simulacre*, que en la seva versió contemporània es pot resumir en la localització última del «creure» en el «veure», en la identificació entre «allò vist» i «allò que ha de ser cregut». **(73)** Ara com ara, el que no surt a la televisió no existeix: la petita pantalla és l'oracle per establir els fets que són veritaders *fets*, tot insistint en la identitat entre aquests i la videonarració que se'n dona. I la millor manera per refermar la veracitat i la veritat del que es mostra i es diu sense haver de sortir de la lògica autoreferent del simulacre és el citar. Els sondatges d'opinió es converteixen en un efectiu instrument de fabricació de realitat, a base de confrontar la societat amb el seu suposat perfil; és la ficció a través de la qual el país és col·locat davant del mirall, que li retorna la seva pretesa imatge. **(74)**

El capitalisme tardà ha demostrat una gran capacitat per abolir el distanciament crític i fagocitar i comercialitzar qualsevol manifestació «contracultural». Tot esdevé terriblement pròxim i promiscu, esvanint-se la distància entre subjecte i objecte d'una manera, metafòricament, esquizofrènica. L'individu «ja no pot produir els límits del seu propi ésser, ja no pot produir-se ell mateix com a mirall. És ara una pura pantalla, un centre de connexions per a totes les xarxes d'influència». **(75)** L'amfibològica angoixa sublim de no poder objectivar la pròpia posició impregna també la percepció de certs entorns d'arquitectura postmodernista, sigui per la seducció retòrica que busquen exercir, sigui per la manca de perspectiva i d'itineraris evidents a l'interior de l'«hiperespai» complex i embolcallant d'alguns edificis de negocis i d'alguns hotels i centres comercials, **(76)** a manera de metàfora del nou espai-temps del capital mundial. Un «hiperespai» ara bidimensional, ara de dimensions indefinides, que també emmotlla nombrosos productes cinematogràfics i televisius **(77)** i la mateixa estructuració d'alguns relats literaris.

En conjunt, la valoració postmodernista del significat per sobre del significat, del mitjà (diner) per sobre del missatge (treball), de la ficció per sobre de la funció, dels signes per sobre de les coses, de l'estètica per sobre de l'ètica suggereix més aviat un reforçament que no una transformació del paper del diner tal com el conceptualitzà Marx. **(78)** El *nexe en metàl·lic* es converteix en el principal vincle en una societat fragmentada, per la seva capacitat d'acomodar individualisme, alteritat i fragmentació social; d'aquí el reforçament del diner com a objecte per excel·lència del desig. No obstant, el diner és un vincle social fràgil, d'aquí també la proliferació de variades elaboracions ideològiques, d'acord amb la diversitat de situacions socials. En aquest estat de coses, mantenir la legitimitat del sistema davant dels sectors socials que tenen poca o cap liquidesa exigeix, a més, intensificar els esforços per fer rendir al màxim una enginyeria cultural englobada dins l'enginyeria social de gestió de riscos i que es mou avui en els paràmetres del que designarem com a «polítiques de fragmentació cultural».

4. LES POLÍTIQUES DE FRAGMENTACIÓ CULTURAL

Les elevades taxes d'atur, que d'una manera oscil·lant s'han mantingut i incrementat des que entrà en crisi el règim fordista-keynesià a partir de la dècada dels setantes, i la progressiva retallada dels salaris reals, han generat un ampli

malestar social que, a falta de possibilitat de vehicular-lo políticament o sindicalment de manera efectiva, ha donat peu a una pregonera desmoralització col·lectiva, tant en el segment inferior de les classes integrades com, sobretot, entre les classes perifertzades. Arreu d'Europa, el Cinquè Món es converteix en punt de confluència del cúmul de sofriment personalment internalitzat engendrat per la recomposició capitalista a nivell mundial; a la situació de ciutadans arrelats al país, denigrats per la seva expulsió dels circuits econòmics estables, s'hi suma cada vegada més la d'una massa en augment d'immigrants dels països subdesenvolupats i de fills d'aquests immigrants, que es troben enfrontats al rebuig per part d'una terra promesa que no ho és, i menys per a ells.

Entre les generacions dels més grans es mantenen, més o menys desestructurades, les ideologies obreres tradicionals (o, en el cas dels immigrants, els esquemes culturals importats dels seus llocs d'origen), però el buit sociocultural que ha acompanyat l'empobriment d'aquests sectors populars ha estat ocupat entre els joves per tota una constel·lació de respostes nodrides de desesperança. Una desesperança basada en la convicció —molt sentida, per exemple, pels joves de les perifèries socials de les metròpolis angleses— que la vida serà prou més dura per a ells que la de la generació anterior, i el contrast de la situació viscuda amb l'opulència mostrada i des de la televisió no fa sinó exacerbar la frustració.

Aquest és el brou de cultiu adequat per al *complex catastròfil*: (79) l'impuls dissolutori cap a l'(auto)destrucció del qual han parlat tan Georges Bataille com Erich Fromm, per indicar dues posicions ben diferents. La «set de catàstrofes», l'ímpetu per recercar l'alliberament individual en la fusió violenta amb la totalitat, s'anuncia en símptomes difusos i alimenta la variada gamma de tribus urbanes en proliferació. En són l'indici més innocent algunes modes de vestir i gustos musicals ràpidament adoptats i mercantilitzats per la indústria cultural; hi ha títols de cançons molt significatius, com *I Love you Miss Neutron*, i abunden les referències catastròfiles en els noms dels conjunts, com *Siniestro Total*. També cal situar en aquest marc el camí de fugida autodesestructiva a través de l'abús sistemàtic de l'alcohol i dels estupefaents, en el qual convergeixen els més diversos sectors socials i que, per altra part, reintrodueix el «complex catastròfil» dins dels circuits econòmics, vistes les xifres astronòmiques que mou el narcotràfic gràcies a la il·legalitat dels productes que ofereix.

Les possibilitats d'instrumentació políticament autoritària de tot aquest cúmul de violència sordament perceptible s'accentua per la falta d'altres horitzons, quan les organitzacions polítiques, sindicals, culturals i veïnals s'han dessubs-

tanciat fins a no poder fer de canals per enfrontar col·lectivament el procés de re proletarització en curs i evitar la internalització personalitzada de la violència social que aquest procés engendra. Llavors, en el cas dels joves, una via d'escapament és la deriva cap a tribus urbanes, una part de les quals van fent real el contingut dels símbols d'apologia de la mort i l'anihilament que adopten en els seus guarniments. Aquests grups permeten una «integració social negativa»; en ells, la violència disponible dels qui experimenten en pell pròpia l'extremada violència oculta de viure una vida que se sap socialment sobrera, eixampla el camp d'acció dels cadells ultres, sovint procedents de grups més acomodats, que donen consistència i orientació a algunes d'aquestes bandes agressives.

Però aquestes manifestacions violentes de joves sense futur són només les llagues purulentes de l'extens sofriment i la desesperança generats per la re proletarització, que comporta tant una devaluació i precarització de la força de treball com una limitació de la capacitat de consum dels treballadors. Ambdós fenòmens combinats condueixen a la perifertzació d'amplis sectors socials, sobretot als suburbis i al vell cor de les metròpolis, és a dir, a l'expansió del que hem designat com Cinquè Món.

La reducció tant de la massa salarial com de les formes de salari indirecte que són les prestacions públiques

suposa un descens general del nivell de vida en aquestes zones que des dels poders es busca compensar, en primer lloc, amb un enfortiment del paper econòmic i simbòlic de la família. Això implica una revaloració del paper tradicional de la dona a la casa (buscant per aquí també reduir la recerca femenina de lloc de treball) i un reforçament ideològic de la unitat familiar, refugi en temps de crisi i potent mecanisme reductor de tensions del camí que conduiria al conflicte social cap al que porta al conflicte mental. **(80)**

Al mateix temps, s'intensifiquen el que hem anomenat com a «*polítiques de fragmentació cultural*», conjunt molt ampli i dispers d'actuacions no necessàriament planificades, dutes a terme per la indústria cultural i els *media* i també directament des dels poders públics, orientades vers un doble objectiu: a) deslegitimar els punts de vista polítics de les classes populars com a irrealistes o desenfocats, tot desanimant-ne la presència a la palestra pública i desqualificant els partits i organitzacions de l'esquerra, i b) creació d'esperit i identitat comunitaris. Ens hi referirem pel mateix ordre.

a) La deslegitimació dels punts de vista populars s'opera a través de la imposició del discurs econòmic i polític legítim, que infligeix una censura al mateix total i totalment invisible —d'aquí la seva eficàcia— a l'expressió dels interessos propis dels dominats, condemnats a acceptar l'eufemisme constant del discurs oficial o a la indignitat del «consumir-se i rondinar».

El fet freqüent que membres de les classes populars mantinguin un discurs contradictori amb la seva pròpia pràctica i condició es deu llavors a l'haver de parlar políticament sense tenir la propietat dels instruments de producció del seu discurs. El llenguatge dominant destrueix, desacreditant-lo, el discurs polític espontani dels dominats, sense deixar-los altre recurs que el silenci o el llenguatge postís, sovint en mans dels altres. Fins i tot els qui prenen partit per la consciència, és a dir, pel llenguatge, es troben a mercè del discurs que se'ls proposa, corrent el perill de no sortir de la *doxa* sinó per caure en l'*al·lodòxia*. **(81)** Es juga en terreny contrari. Entre les discussions sobre xifres, materialitzacions supremes del «real», i els relats-del-que-passa televisius, convertits en ortodòxia, les relacions socials de producció i consum queden dessocialitzades i *naturalitzades* sota els imperatius de termes com «inflació», «recessió» o «competitivitat» (que amb el seu caràcter tècnic dissimulen per complet els feixos de relacions de domini social que rera seu s'encabeixen) i d'eufemismes aberrants a l'estil de «la notable davallada en el ritme d'increment de l'atur». Es difonen gustosament des dels poders quadres de xifres amb comentaris «neutres» que, en comptes de proporcionar els mitjans per posar aquesta informació general en relació amb la vivència quotidiana, imposen a aquesta l'únic marc «legítim» dins

del qual s'han d'encabir, col·locant-la davant d'un discurs que no porta a «donar compte» de les actuacions sinó a fer que «hom s'adoni» de la situació, **(82)** fins a veure's forçat, si cal, a acceptar *voluntàriament* la reducció dels salaris, els canvis en la jornada laboral o la disminució de les prestacions socials.

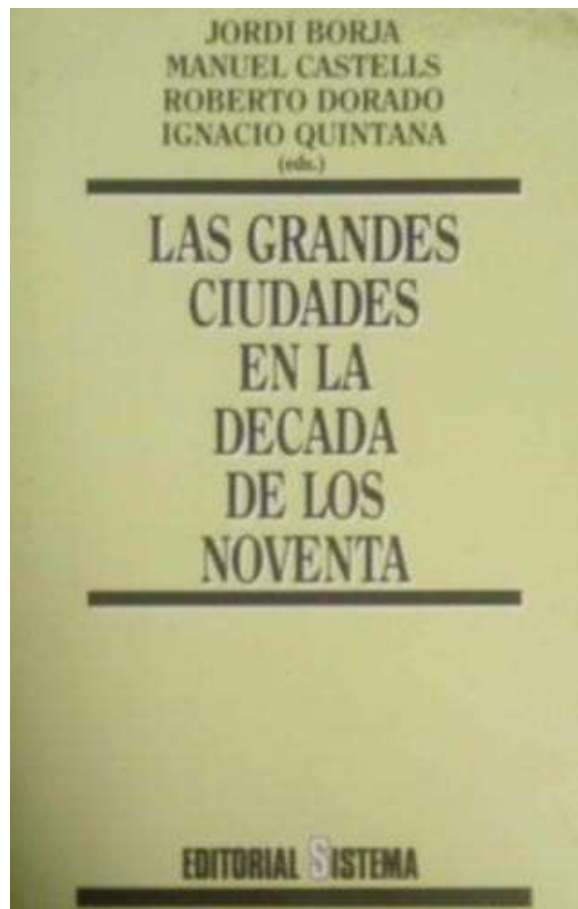
Cal entendre dins d'aquest marc bona part de l'abstenció política: la propensió a prendre la paraula és estrictament proporcional al sentiment de tenir-hi dret atorgat. L'abstenció no és tant una forma d'indiferència com una manifestació de la impotència sentida davant d'un sistema polític considerat aliè a les pròpies necessitats. Aquest sentiment d'impotència és a la base de l'efecte de desviament de vot cap a opcions autoritàries en climes polítics enrarits, com passa en les situacions de crisi, quan els més perjudicats insisteixen a votar els qui els han arruïnat. Els més desposseïts políticament —que solen ser els més desposseïts econòmicament i culturalment— es veuen abocats a aplicar a problemes polítics encara mal definits des de la seva perspectiva esquemes de percepció i apreciació «populistes», que basen el seu èxit, precisament, en la seva adaptació a l'«autoritarisme» popular, ben conreat al servei dels defensors de l'ordre establert, que queda així reforçat, involuntàriament, per aquells a qui més oprimeix. **(83)** Els exemples en són nom-

brosos a tot Europa en aquests temps de crisi, quan s'estén un difús temor popular que qualsevol canvi sigui a pitjor i no s'entreveuen projectes creïbles, (84) atesa la trajectòria seguida per les esquerres «oficials» quan han estat al poder i la manca, per ara, de recanvis alternatius.

b) Des del moment que les polítiques de desautorització de les opcions i punts de vista populars comporten una forta erosió de la legitimitat de l'Estat de dret, en buidar de contingut els canals de participació, cal reforçar, sobretot en períodes de crisi i a les zones amb una major inestabilitat potencial, els programes culturals i de «foment de la participació» destinats a aprofundir els sentiments d'adhesió comunitària. En aquest aspecte, els programes solen potenciar un doble nivell, el concret de la comunitat més local (el barri) i l'abstracte de la comunitat *idealitzada* en la nació o la ciutat (segons la institució que actuï). (85) Generalment no es presenten aïllats, sinó conjuntament amb mesures d'assistència social, conformant el que avui s'anomenen polítiques de «benestar social»: les polítiques d'enginyeria social, basades en el tractament simptomàtic i caritatiu-assistencial de les situacions que presenten riscos d'inestabilització social, aconsegueixen així la legitimitat addicional d'un ennobliment amb polítiques igualment tecnocràtiques d'enginyeria cultural. (86)

Des de fa una dècada, han proliferat a les barriades socialment perifèriques de la metròpolis barcelonina una variada gamma de tècnics de dinamització social i cultural, d'agents de desenvolupament local, d'oficines de benestar social, de casals de tota mena, etc., impulsats per les diverses administracions (amb un destacat paper peoner de l'Ajuntament de Barcelona i amb un fort protagonisme, més recentment, del Departament de Benestar Social de la Generalitat de Catalunya). També s'ha procurat incrementar el control, via subvencions, de les associatius preexistents. S'ha teixit així tota una xarxa d'organismes i agents de «baixa intensitat» (87) que —independentment de la intenció personal dels professionals i voluntaris que hi treballen— actuen com a *antenes* del poder. El seu paper fonamental, sigui quina sigui l'administració de la qual depenen, és aproximadament per a tots el mateix: transferir «informació» de baix a dalt i de dalt a baix i modelar les aspiracions ciutadanes en pro del consens a crear per la institució respectiva, en la millor línia de l'auto-referència sistèmica. (88)

Un peça central de totes aquestes polítiques socioculturals és el foment i subvenció de la «cultura popular», en nom de l'«autenticitat» de la qual es promouen administrativament com a «activitats culturals» per als barris representacions especulars de la realitat, a través de programes que es volen *adaptats* al medi i diuen buscar-ne la *promoció* (malgrat que la mateixa conceptualització d'aquest «medi» no sigui al final independent d'aquestes iniciatives

administrades) i a través d'una política educativa que busca justificar-se apel·lant al dret a la diversitat, que abordarem al proper assaig.

El «miserabilisme» de les polítiques culturals alhora paternalistes i elitistes *d'acció cultural*, que en temps de creixement portaven a la deslegitimació de les pràctiques culturals populars per fer valer com a únics legítims els cànons de la «cultura culta», que només veia elaboracions «per defecte» en les primeres, (89) ha estat substituït en temps de recessió per polítiques «populistes» de *dinamització sociocultural* que conceptuen la «cultura popular» com a autònoma, sense tenir en compte els vectors de domini que la situen dins del conjunt del camp cultural. (90) Si les primeres pretenien l'homogeneïtzació, les segones afavoreixen la fragmentació cultural.

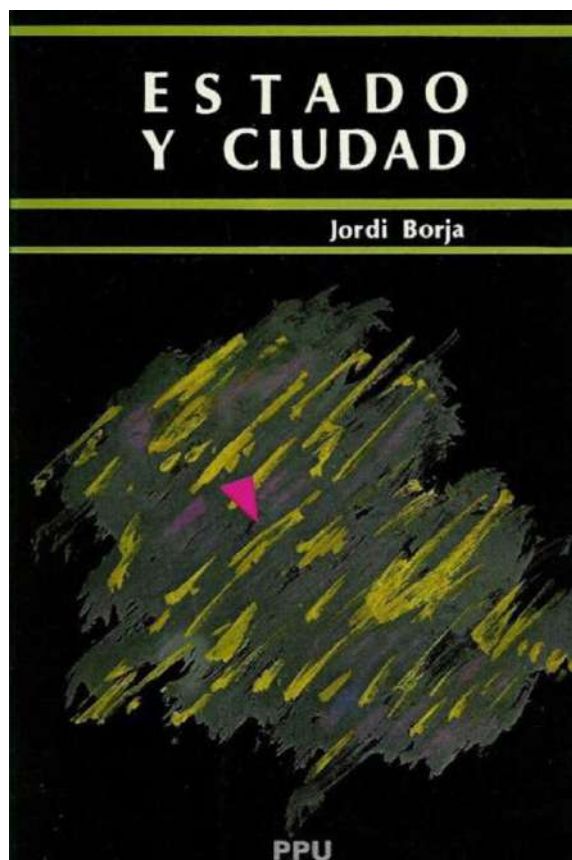
No es pot menysprear la possibilitat d'una simbolització autònoma respecte de la cultura dominant, (91) però la concepció d'una existència pròpia i autocentrada de les «cultures populars» és del tot insostenible. Tota «cultura popular» ve marcada pel fet d'haver de funcionar des de l'heteronomia, com a cultura dominada, és a dir, com a cultura d'acceptació i de denegació, com a subcultura i contracultura. Les polítiques culturals que camuflen el seu inter-ven-cionisme sota la proclama de donar suport institucional

a la cultura popular són tant o més controladores que les que s'imposaven en nom de la cultura «legítima». El relativisme cultural resulta aquí clarament tergiversador, precisament perquè no té en compte els vincles que lliguen la «cultura popular», en un intercanvi simbòlic desigual, amb la «cultura legítima».

No obstant, les polítiques de dinamització sociocultural han gaudit d'un suport força ampli gràcies al confusionisme que sempre envolta la noció de «popular», beneficiant-se del precedent del controvertible «populisme revolucionari» promogut antany per una certa intel·lectualitat progressista que també menystenien la situació de dependència de les cultures «populars» dins del complex entramat de les relacions de domini simbòlic. Sota el paraigües del *Volkskunde* i de la *Proletkulturs* s'ha produït així una insospitada convergència entre sectors d'esquerra i veïnals i el reaccionarisme populista.

El populisme cultural té a més d'aliat implícit a un determinat «ecologisme» impregnat de l'ecologia social actualment en voga. En els darrers quinze anys, el pas del discurs neomarxià sobre la ciutat a la recuperació del culturalisme de l'ecologia urbana de Wirth (92) i de l'Escola de Chicago en general, ha donat nou vigor a la idea d'una *societat urbana*, «definida primer de tot com una certa *cultura*, la *cultura urbana*, en el sentit antropològic del terme, és a dir, un cert sistema de valors, normes i relacions socials que posseeixen una especificitat històrica i una lògica pròpia d'organització i transformació». (93) Aquest *ecoculturalisme*, aplicat als barris, dissimula totalment el fet que la producció tant del marc físic urbà com de les pràctiques socials que s'hi donen deriven de la matriu general del capitalisme, i que les seves formes d'evolució van lligades a les formes locals de desenvolupament d'aquest darrer, en les dimensions social, cultural i urbanística. Des de l'òptica de l'ecologia urbana, tant la ciutat com el barri reben un contingut sociocultural específic i es converteixen en variables explicatives, (94) prenent com a font de producció social el que no és més que el seu marc: d'aquí que sovint es carreguin les tintes sobre la «degradació del medi físic» com a causa més que no com a símptoma d'espoli i crisi social. La potència d'aquesta *ideologia urbana* deriva de la seva capacitat per *anomenar* els fenòmens en els termes de l'experiència de cadascú, a tall de suposada explicació. (95)

En aquest clima intel·lectual que considera la ciutat des de la radicalitat historicista i ecologista, les polítiques culturals «per als barris», vinguin de l'administració que vinguin, parteixen de l'especificitat d'aquests per reforçar-la amb objectius també específics i diferents a cada lloc. I quan del respecte i suport a la creativitat diversa es passa al foment administratiu de la *diversificació* cultural, desdibuixant-

se qualsevol referent general, el que podria ser una ampliació de perspectives i una potenciació d'energies locals alliberadora es transmuta en l'encadenament als codis socials vigents. Les implicacions pràctiques són clares: amb la complicitat dels afectats es refermen els esquemes mentals socialment constituïts, l'inconscient sentit dels límits que impregna els *habitus* i, per tant, es reforcen les distintes posicions socials. El populisme cultural completa, en l'esfera simbòlica, el procés de clivellament social; d'aquí el caràcter dualitzador i *fragmentador* de bona part de les actuals polítiques culturals d'activitats «per al barri» (sense que calgui caure tampoc en desqualificacions genèriques).

Els programes socioculturals de foment local tenen doncs poc a veure amb el respecte i desenvolupament dels trets identitaris històricament sedimentats en les solidaritats socials amb una base territorial —més que no «identitats territorials»—, trets que, per altra part, es reelaboren de continu en contacte amb d'altres col·lectius. Si s'insisteix a *estimular* administrativament identitats locals de barri, qui decideix quins són els trets a potenciar? Per a qui són rellevants?

Per altra part, el foment d'identitats locals específiques que tendeixen a absolutitzar els barris a les zones socialment perifèriques comporta l'espejament en bocins veïnals d'una situació de periferització generalitzada. Les

polítiques culturals i associatives tendeixen així a retroalimentar la recerca de distinció entre barris contigus, que porta a dispersar les energies en discutir allò que els separa, dificultant per aquí la unitat d'acció en allò, molt més important, que els uneix. El fet no és accessori, menys encara si es té en compte que quan resulten insuficients les intervencions *amables* d'aquestes polítiques socials i culturals de gestió de riscos, la resposta des dels poders als símptomes de crisi social són les polítiques dures de seguretat. Arribades les coses a aquest punt, l'èmfasi dels mitjans de comunicació en l'*alteritat* de les perifèries socials no contribueix en res al coneixement generalitzat de la situació en què viuen una part dels conciudadans i afavoreix la legitimació de l'establiment de mesures de control i coerció sistèmiques.

NOTES

- (68) WEST, C., «Ethics and Action in Fredric Jameson's Marxist Hermeneutics», a ARAC, J. (ed), *Postmodernism and Politics*, p. 123, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1989.
- (69) JAMESON, F., *op. cit.*, pp. xx-xxi, 35-36 i 400.
- (70) JENCKS, Ch., *op. cit.*, p. 7.
- (71) BAUDRILLARD, J., «The Ecstasy of Communication», a FOSTER, H. (ed), *op. cit.*, p. 131.
- (72) DEBORD, G., *La sociedad del espectáculo*, capítol 1, Castelleto, Madrid, 1984.
- (73) CERTEAU, M. de, *op. cit.*, p. 273.
- (74) Les enquestes guanyen terreny a l'explicació i el raonament tant en els informatius televisats com en els diaris. Independentment de les respostes, les preguntes queden així legitimades com a qüestions rellevants que cal plantejar-se.
- (75) BAUDRILLARD, J., *op. cit.*, p. 133.
- (76) Vegi's, al respecte, l'anàlisi que fa Fredric Jameson del Westin Bonaventure Hotel de Los Angeles, obra de John Portman, a JAMESON, F., *op. cit.*, p. 38-45.
- (77) El programa infantil *Super 3*, produït i emès per la Televisió de Catalunya, n'és un exemple molt ben elaborat: constant ruptura del temps, amb una estructura basada en «situacions-flash» molt seductores, plenes de moviment i color, i supressió de la perspectiva espacial, amb tots els elements i personatges lluint sobre fons plans però a distància indefinida. La suspensió del temps i la submersió en l'espai d'escenes dessequenciades, cadascuna «total» en ella mateixa, s'acompanya ocasionalment d'una fragmentació del llenguatge, amb col·locació d'un prefix davant de verbs i substantius per part d'un dels personatges del programa —seguint un joc per altra part habitual entre els nens— que contribueix a la revaloració dels significants.
- (78) HARVEY, D., *The Condition of Postmodernity*, *op. cit.*, p. 102.
- (79) SLOTERDIJK, P., *op. cit.*, pp. 171-175.
- (80) Cf. DELEUZE, G. i GUATTARI, F., *El anti-Edipo. Capita-*

lismo y esquizofrenia, p. 365 i ss., Paidós, Barcelona, 1985.

(81) Bourdieu assenyala com «No existe ningún tipo de nexo entre el dominio práctico, que puede orientar la práctica cotidiana en todo lo que tiene de política (objetivamente) sin acceder nunca a la explicitación, y menos todavía a la conceptualización sistemática, y el dominio simbólico de la experiencia, que se expresa en el discurso socialmente reconocido como político y que supone poner entre paréntesis cualquier tipo de referencia directa y exclusiva a la situación en su singularidad concreta; puesto que esto es así y que la relación de la experiencia con la expresión, es decir, con la conciencia, es relativamente indeterminada, pueden reconocerse las mismas experiencias en unos discursos muy diferentes»; BOURDIEU, P., *La distinción*, *op. cit.*, p. 471.

(82) BOURDIEU, P., *La distinción*, *op. cit.*, p. 472 i ss.

(83) BOURDIEU, P., *La distinción*, *op. cit.*, p. 446.

(84) Segons indica Roland Castro en parlar del programa «Banlieues 89», «hemos podido relacionar desviaciones humanas, desviaciones cívicas y voto de extrema derecha como manifestaciones de la sensación de que «te están tomando el pelo» a todos los efectos»; CASTRO, R., «Centros y periferias», a DD. AA., *Las grandes ciudades en la década de los noventa*, p. 293, Sistema, Madrid, 1990. 85. En aquesta línia, una de les revistes més difoses a Catalunya, amb 700.000

exemplars repartits gratuïtament pel Departament de Benestar Social de la Generalitat, porta per nom tota una declaració programàtica: *Catalunya barri a barri*.

(86) Cf. LEFEBVRE, A., «Le «socio-culturel» et la requalification des espaces urbains périphériques», *Col·loqui Internacional Barcelona-Toulouse*, Girona, febrer de 1992.

(87) El repertori d'agents i activitats «fomentadors de la participació» és extens. Se'n pot trobar una sistematització per a mitjan anys vuitantes a BORJA, J., *Estado y ciudad*, pp. 401-409, PPU, Barcelona, 1988.

(88) Aquest objectiu de mediació i de dissolució de conflictes potencials l'ha plantejat explícitament l'equip de Marco Marchioni com una de les lligons a extreure del conflicte del Barri del Besòs-Sant Adrià el 1990: «uno de los papeles fundamentales que tendrían que jugar los servicios, de manera permanente y normal, y sobre todo en caso de conflicto, es el de proporcionar a los protagonistas directos elementos de conocimiento, información objetiva y científica, de los motivos del conflicto mismo, de sus causas y de sus consecuencias, de las posibles vías de solución, etc...»; MARCHIONI, M. (dir), *Análisis de un conflicto urbano: el caso de Sant Adrià del Besòs. El corporativismo territorial*, Institut d'Estudis Metropolitans, Bellaterra, 1991 (fotocopiada). L'estudi fou encarregat per l'Ajuntament de Barcelona.

(89) «Cuando el miserabilista cree haber restituido lo suficiente a los pobres al dar cuenta —en tanto que contable escrupuloso de las desigualdades y censor severo de los privilegios— de todas las diferencias interpretadas como faltas o exclusión, entonces el paternalismo asoma la nariz: tras su letanía de carencias se esconde todo aquello que es susceptible de entrar en un balance de contabilidad simbólica, nada menos que el balance del orden [cultural] legítimo»; PASSERON, J. C., «Alternativa y ambivalencia», a GRIGNON, C. i PASSERON, J. C., *Lo culto y lo popular*, op. cit., p. 82-83.

(90) «Cuando el populista se maravilla al descubrir tesoros simbólicos en una cultura popular en la que el burgués, al igual que el miserabilista, no veía más que penurias, la abierta buena conciencia del financiero frente al zapatero remendón

no está muy lejos de la siguiente descripción: «Puesto que su universo es tan rico como el nuestro —¡incluso mucho más rico!— ¿Qué necesidad hay de proponerles cambiarlo?»; PASSERON, J. C., «Alternativa y ambivalencia», a GRIGNON, C. i PASSERON, J. C., *Lo culto y lo popular*, op. cit., p. 82.

(91) La cultura popular només té capacitat de simbolització autònoma de manera subsidiària quan, dins del seu marc, aconsegueix organitzar les seves pròpies experiències amb una coherència simbòlica que segueix la seva pròpia lògica; és a dir, quan elabora simbòlicament problemes diferents d'aquells que li «imposa» la relació de dominació sota la qual es troba. D'aquí que, enfront de la total exterioritat entre l'anàlisi marxiana de les ideologies i l'anàlisi antropològica de les cultures, calgui considerar l'ambivalència significativa de les realitats simbòliques, que obliga a fer una doble lectura. Cal tenir en compte alhora les significacions d'un mateix comportament elaborades, respectivament, des de l'anàlisi culturalista i des de l'anàlisi ideològica de l'ordre simbòlic; cf. GRIGNON, C. i PASSERON, J. C., op. cit., p. 84.

(92) La cultura urbana com a objecte teòric específic de la sociologia urbana fou duradorament formulada per Louis Wirth a «Urbanism as a Way of Life», *American Journal of Sociology*, XLIV, pàgines 1-24, juliol de 1938.

(93) CASTELLS, M., *La cuestión urbana*, p. 95, Madrid, Siglo XXI, 1988.

(94) Des del punt de vista de l'ecologia, el problema és, simplement, la baixa diversitat: «una anàlisi més detallada de la diversitat ens permet constatar que la segregació social, que es manifesta a les perifèries i part del centre de les nostres ciutats, està creant problemes greus d'inestabilitat, inseguretat, de marginació i de desobediència civil. En aquests espais es constata una baixa diversitat en les rendes, en les titulacions, en les professions, però també en la xarxa associativa i la resta d'aspectes inclosos en H [índex de diversitat]»; RUEDA, S., «L'ecologia urbana i la planificació de la ciutat», a *Medi Ambient. Tecnologia i Cultura*, núm. 5, p. 15, Barcelona, abril de 1993.

(95) CASTELLS, M., op. cit., pp. 136-137. ❖❖❖

estudis

Carles Grabuleda Teixidor

SANT MARTÍ DE PROVENÇALS. EL PARADÍS DE LA INDÚSTRIA

Fragment de la tesi doctoral "Salut pública i creixement urbà. Política i acció social en el sorgiment de la Barcelona contemporània", presentada a la Universitat Pompeu Fabra l'any 2003.

Com que a Sant Martí no hi havia ordenances elaborades, s'havien de fer servir les de Barcelona, tal com la llei marcava. Si ja a la capital eren poc respectades, al suburbi ho devien ser menys. El 1875, un cop s'estava començant a pair la primera gran onada industrialitzadora, l'Ajuntament intentà redactar un projecte d'ordenances propi. En conservem el manuscrit amb els comentaris d'una sèrie d'experts consultats pel municipi: un arquitecte (Pere Falqués), un enginyer (Del Villar) i un desconegut J. Claramunt, autor d'un informe final i unes correccions al projecte original que caldrà comentar **(32)**. Es tractava d'un redactat molt complet, que millorava força, en precisió, les ordenances barcelonines de 1857 i que evidenciava l'interès del municipi en regular una situació que es descontrolava massa fàcilment. Es feia un repàs exhaustiu a tots els aspectes que podien incomodar la vida urbana: tipus de construccions i alineament de carrers, convivència de veïns, horaris d'obertura de tota mena d'establiments, neteja i higiene dels carrers i els habitatges, banys, arbrat, voreres, enllumenat, qualitat dels aliments, pesos i mesures en els mercats, tracte als animals vius, indústria, etc. Alguns capítols, com el referent a «*Limpieza e higiene públicas*», a l'hora d'establir les activitats prohibides, són força il·lustratius del tipus de comportaments que devien ser més freqüents del que ara podríem pensar. S'establia una sèrie d'ordenances d'obligat compliment:

- 1.- Instruccions per al transport de «*desperdicios de la fabricación de jabones, escombros, tierras, arenas, piedras u otra materia que pueda derramarse*».
- 2.- Instruccions per l'extracció i transport de tota mena d'excrements de les latrines de les cases i establiments públics. Horaris en què es pot fer l'extracció (abans de les cinc del

matí, a l'estiu, i a partir de les sis de la tarda, la resta de l'any).

3.- Obligatorietat d'escombrar cada dia les voreres de davant de cada casa.

4.- Prohibició de «*hacer aguas mayores ni menores en las plazas, calles, paseos ni demás parages públicos*».

5.- Prohibició d'esquilar animals al carrer o paratges públics.

6.- Els revenedors de pesca salada no podran tirar l'aigua al carrer lliurement.

7.- No es pot espolsar roba de cap tipus al carrer.

8.- Els veterinaris no poden fer les sagnies d'animals al carrer.

9.- No es poden criar animals a casa, només «*en huerto o espacio capaz*». La cria d'animals per a ús o en quantitats industrials es regularà expressament en una normativa sobre indústries nocives.

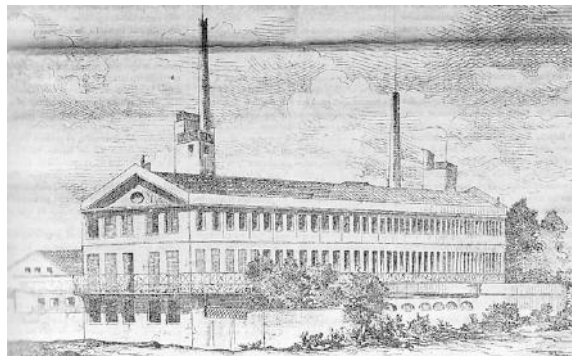
10.- No es pot estendre la roba neta als balcons i finestres que donin al carrer.

11.- Els inquilins dels pisos baixos «*...cuidarán de renovar cada ocho días el agua de los lavaderos existentes en las mismas, particularmente en los meses de abril hasta setiembre*», per evitar els perills de contagi per via aquàtica. La Junta Municipal de Sanitat serà l'encarregada d'inspeccionar-ho.

Aquests devien ser els problemes higiènics més freqüents que comportaven els hàbits de la població. Destaca, sobretot, la preocupació per les aigües de tota mena, mostra clara del progrés en la consideració de l'aigua com a focus de contagi, propi d'un coneixement científic que, en la segona meitat del segle, ja estava superant les teories miasmàtiques de difusió de les malalties. No era cap casualitat, perquè de l'experiència del còlera de 1865 n'havia nascut la preocupació pel mal estat higiènic del poble **(33)**. En l'informe municipal adreçat a les autoritats superiors amb motiu d'aquell brot de còlera s'assegurava que Sant Martí «*...ha sufrido todas las enfermedades epidémicas y estacionales que tanta mortalidad han causado en este siglo a nuestro*

Carles Grabuleda és professor de la Universitat de Girona.

Fàbrica d'indianes Jaumandreu

suelo, habiéndose cebado principalmente en este pueblo pues que sus condiciones higiénicas no son las más a propósito para la conservación de la salud, y aún hoy encontramos vestigios de aquellos estanques de aguas pútridas que hacían inhabitable el país por las muchas dolencias que sus miasmas desarrollaban y aún están plagados sus moradores de tifus, fiebres intermitentes y de todas aquellas afecciones que tienden a la disolución de humores.» En aquest tema, la importància de les aigües era cada cop més gran, i en aquest sentit, Sant Martí era especialment insalubre. L'informe assegurava que «...La parte más baja de la población está construida sobre charcos y plantas acuáticas. Su nivel excede pocos palmos al del mar, y así es que están sus calles cenagosas la mayor parte del invierno, bastando una ligera avenida de algún torrente o alguna lluvia algo recia para anegar calles y casas sobre todo si domina el viento de levante que es el que obstruye el único punto de desagüe que existe (el claveguera del Bogatell). Los edificios son mezquinos, de mala construcción y dentro de ellos viven hacinados gran número de vecinos.» (34)

Les característiques geogràfiques i la creixent dinàmica industrial estaven convertint Sant Martí en un punt especialment insalubre

Les característiques geogràfiques i la creixent dinàmica industrial estaven convertint Sant Martí en un punt especialment insalubre. Més enllà de la qüestió hidràulica, l'entorn industrial i la forma que estava prenent preocupava els redactors del projecte d'ordenacions municipals. Li dedicaven el capítol més ampli, on es detallava amb tota precisió com calia practicar tota mena d'activitats industrials i es prohibia aquelles que es podien considerar perilloses o insanes. La contundència d'aquestes disposicions fou, de ben segur, allò que impedí que les ordenances arribessin a aprovar-se.

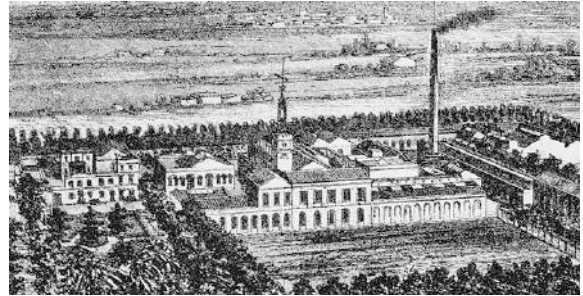
En tractar la perillositat i la insalubritat, el projecte martinenc adoptava una classificació gairebé paral·lela a la barcelonina de 1857, que distingia en tres grups, les indústries perilloses, que no es podien establir prop de lloc habitat, les molestes, que calia que estiguessin controlades, si eren dins de la ciutat, i les que en feien prou amb una mera autorització municipal. S'esforçaven en detallar més cadascuna de les activitats perilloses i n'especificaven les causes. Així, per exemple, entre la llarga relació d'indústries del primer grup hi trobem tota mena de fàbriques d'adobs, d'olis i d'alguns productes químics: àcid clorhídric (sulfumant), àcid nítric

(aiguafort), àcid «piroleñoso» i àcid sulfúric, quitrà, amoníac, sofre i blau de Prússia. Tampoc era permesa l'afinació i fundició d'or i plata ni els treballs amb carbó animal o vegetal. Entre les indústries tèxtils, es prohibia explícitament el treball amb el cànem i el lli. En aquest capítol també s'observa l'especial atenció al tema de les aigües residuals. El cànem i el lli, per exemple, es prohibien perquè les antigues tasques d'enriament i neteja per destriar les fibres, que abans es feien riu amunt, ara es feien en aigües estancades al costat de la mateixa fàbrica, i hi havia el perill que les aigües residuals que generava difonguessin malalties diverses. S'estipulava que cap de les indústries pogués abocar les seves aigües residuals en pous morts, per evitar el perill de filtracions cap al subsòl de les cases o a dèus d'aigua potable. Per evitar-ho, no es projectaven clavegueres públiques sinó que es manava que cada fàbrica tingués resolt el tema de la conducció dels seus residus líquids directament cap al mar. Igualment, els propietaris de les sèquies i canals d'aigua neta estaven obligats a netejar-los un cop l'any. El projecte fins i tot anava més enllà que la normativa estatal existent. Així, per exemple, es prohibia l'establiment dins de la població d'indústries considerades només molestes com la liquació de sèu i greixos, les indústries d'aiguardents o l'assaonament de pells (35).

També es parava molta atenció a la regulació de l'establiment de calderes de vapor. S'especificaven sis tipus de maquinària, amb els requisits, dimensions i potència autoritzats per a cadascuna i s'indicaven les instruccions per al seu emplaçament. S'especificava la força permesa en els generadors, els aparells de seguretat que calien, els combustibles autoritzats, els mitjans d'alimentació de la caldera i les característiques que havien de complir les xemeneies. Igualment, es disposava que el municipi tindria dret a visitar i inspeccionar la fàbrica sempre que ho cregués convenient, i s'establíen multes de fins a vint-i-cinc pessetes per als fabricants que no complissin l'ordenança. Transitòriament, s'establí un termini per adaptar les calderes ja existents a la nova normativa.

L'enginyer consultat (Del Villar) havia donat el vist-i-plau a aquestes disposicions, però no així J. Claramunt, que va redactar un informe altament negatiu sobre el projecte en

Fàbrica d'indianes Ricart

qüestió. No només rectificava les propostes sobre aspectes industrials, sinó també sobre molts altres temes. Així, per exemple, quan l'ordenança preveia crear la figura d'arquitecte municipal, encarregat d'inspeccionar i concedir els permisos a totes les noves construccions, Claramunt ho tatxava i deia que amb el mestre d'obres local ja n'hi hauria prou, i que no cobraria el que disposava la normativa estatal sinó «*lo que el ayuntamiento acordare*». La major part dels seus comentaris anaven adreçats a mitigar les disposicions referents a establiments industrials. Al seu criteri, «*...los Códigos muni-*

El resultat fou l'aparició de la famosa *Manchester catalana*, fruit indiscutible del *progrés*, vist com a èxit per a uns i com a fracàs per uns altres. El petit poble passà a ser suburbi sense arribar a ser mai ciutat

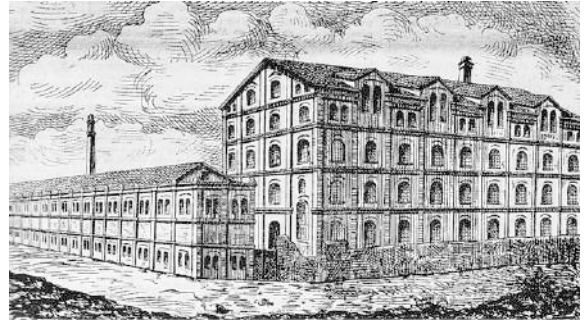
cipales deben tender manifiestamente a dar satisfacción a las legítimas necesidades de la respectiva localidad para que deben regir, y sus preceptos deben ser más o menos restrictivos según las condiciones espaciales de la misma población. Lo que para unas es útil y beneficioso, se convierte en otras en perjudicial y gravatorio; y como este vecindario debe su aumento creciente de urbanización y riqueza a la industria en sus distintos ramos, creo que siendo las industrias más o menos perjudiciales debe consentirse y sufrirse alguna incomodidad individual en obsequio de la utilidad general de todo el vecindario». Un entusiasme industrialista, doncs, ben patent, i no és que Claramunt es mostrés liberal en tot. La llibertat que volia garantir als industrials, la negava al conjunt del poble. En comentar les mesures de policia urbana que hem vist abans, deia que «*...encuentro de menos disposiciones generales respecto a las obligaciones que incumben cumplir a todos los vecinos, los preceptos convenidos en el proyecto son demasiado casuísticos e individuales, y se deja la puerta abierta para infringirlas*».

La indústria, doncs, era per a Claramunt, una mena de manà baixat del cel que donava riquesa a Sant Martí, i que no havia de ser molestada per a res. Gairebé en la línia de les apreciacions que quasi cent anys abans feia Joseph Masdevall, metge català famós per les seves lloances a les bondats higièniques de la indústria (36). En molts casos, recomanava retirar els articles argumentant que el que es disposava era «*gravoso para el industrial*», al qual calia cuidar com al

garant del benestar del conjunt del poble. En altres casos, la ploma de Claramunt era encara més radical, com quan comentava les disposicions transitòries sobre el termini concedit als empresaris per modificar la maquinària i els locals d'acord amb la nova normativa, el projecte d'ordenances estipulava que «*...quedaba prohibido introducir ninguna modificación o construir e instalar en ellas ningún nuevo departamento o aparato sin solicitar la correspondiente autorización de la Municipalidad. Asimismo, dicha Corporación ordenará inmediatamente la desaparición de las industrias existentes en su término, que por efecto de los productos que fabriquen o de los medios empleados en su elaboración comprometiesen la seguridad o salubridad de los vecinos inmediatos a ellas, así como también las alfarerías, tintes, fábricas de aguardientes, de velas, sebo, colas, jabón, curtidos y demás, que elaboren materias de fácil incendio u explosión, si no están autorizadas por el correspondiente permiso de la Municipalidad*». Claramunt, al respecte, esborrà aquest redactat i anotà que «*...en el caso de que se suscitara alguna cuestión con respecto a las industrias que por dicho artículo se ordenan desaparecer es de esperar que el Ayuntamiento resultará desairado incurriendo en ridículo, por cuanto las Ordenanzas que se están confeccionando deben siempre respetar los derechos adquiridos por los particulares*».

Després d'aquest episodi, les ordenances de Sant Martí no s'arribaren a aprovar mai, amb la qual cosa es donava via lliure a l'expansió industrial en un municipi políticament dèbil i desbordat. El resultat fou l'aparició de la famosa *Manchester catalana*, fruit indiscutible del *progrés*, vist com a èxit per a uns i com a fracàs per uns altres. El petit poble passà a ser suburbi sense arribar a ser mai ciutat. S'aprofità perfectament el *laissez faire* vigent per transformar el poble en una mena de dipòsit de fàbriques i gent sense cap mena de regulació política o administrativa seriosa. La legislació estatal ho afavoria i els principals industrials de Barcelona hi trobaren les condicions que buscaven. La política martinenca, encara per estudiar, hauria de permetre conèixer perfectament les raons de tot això. Fou una política marcada per la suburbialització del poble. Una política que, en certa mesura, podríem titllar de colonial, perquè els principals beneficiaris de la situació, homes com els Bonaplata, Ferrer i Vidal, Juncadella, Arañó, Sert, etc., se la miraven des de Barcelona estant sense participar-hi directament però sense deixar-hi d'intervenir

Fàbrica de filats i teixits Arañó

d'una manera o altra. Per altra banda, els principals agents de la política local eren perfectament conscients que no haurien pogut formar mai part de l'élite dirigent del país. Eren, en la seva major part, una barreja dels antics terratinents amb els nous propietaris de fàbriques mitjanes o relativament grans (en cap cas, les més grans del poble, totes en mans d'industrials barcelonins) (37). La seva participació en la política municipal tenia poc a veure amb interessos ideològics o de partit, i estava força més lligada a la defensa d'un status que garantís el seu propi negoci i, de passada, l'interès de l'empresariat barceloní instal·lat en aquest nou paradís. Costa d'interpretar d'altra manera la presència a l'Ajuntament de gent com Arpí (alcalde entre 1895 i 1897), propietari de dues indústries de ceràmica i rajoleria, els Alsina, els Framis, els Caballeria, fabricants de tints, els Gili, desta-

En matèria de salut pública, el centre de les iniciatives eren les juntes municipals de sanitat. El simple fet que a Sant Martí no trobem rastres documentals de l'existència de tal junta fins a 1870 evidència la precarietat del suburbi

cats republicans i propietaris d'una important farinera, els Xammar, també fariners, els Escriu (alcalde entre 1893 i 1895), fundidors de ferro, o el fabricant de sèu, Juan Ribó, denunciat constantment per la insalubritat de la seva indústria de la Sagra i pes pesat en la política municipal de la Restauració. Per a tota aquesta gent, «...perllongar ad infinitum la redacció d'unes ordenacions municipals possibilitava una activitat edificatòria menys lligada a restriccions legals, en tant que per als industrials, endarrerir el màxim possible una inspecció facultativa volia dir aprofitar al màxim una maquinària antiquada i obsoleta; finalment, sempre hi havia algun regidor discretament beneficiat de les contractes municipals amb companyies privades.» (38). Amb aquest panorama, el més estrany és que hagués sorgit un projecte d'ordenances com aquest, i no pas que sorgissin els comentaris que l'aturaren. Segur que fou obra de la mínima franja de població deslligada tant de l'empresariat com del proletariat obrer, una petita élite intel·lectual local, petits grups de professions liberals (metges, farmacèutics, comptables, impressors, mestres, etc.) que constituïren la base d'un determinat radicalisme local, força actiu en la premsa dels anys vuitanta i noranta, que ja devien actuar

durant el Sexenni i que devien tenir alguna cosa a veure amb projectes com les ordenances que hem comentat. Només un estudi detallat d'aquest i d'altres aspectes de la política local ens ajudarà a entendre les línies profundes del comportament polític en la societat del moment.

En molts altres camps es notava l'ús particular que de l'administració martinenca feien uns quants. En matèria de salut pública, el centre de les iniciatives, d'acord amb la legislació establerta a mitjan segle, eren les juntes municipals de sanitat. El simple fet que a Sant Martí no trobem rastres documentals de l'existència de tal junta fins a 1870, quan a Barcelona les primeres notícies que en tenim són molt anteriors, evidència la precarietat del suburbi. Fins i tot a partir d'aleshores, les actes denoten que la junta martinenca no es reunia gairebé mai, i que només actuava quan era forçada per reiterades denúncies a focus d'insalubritat, normalment relacionats amb residus fabrils, o bé en moments d'epidèmia, cosa que hauria estat ben comuna trenta o quaranta anys enrere, però no a l'últim terç del segle XIX, quan a tot arreu aquestes juntes ja tenien més continuïtat, d'acord amb la llei de 1855.

Si no fos per les repetides denúncies de veïns, d'aquesta junta no en sabríem gairebé res. Conservem centenars de queixes d'aquesta mena, ja d'abans que ens consti el funcionament de la junta com a tal. Tenim, però, molta menys constància documental d'actuacions en conseqüència, i encara menys evidències d'accions expeditives contra els focus d'insalubritat. Hi havia queixes referents a residus de tota mena: pudors ambientals fruit dels gasos de les fàbriques o dels efluis dels molts femers repartits pel poble, autoritzats o no. Eren freqüents també les queixes pel transport incontrolat, a totes hores del dia, de residus fecals de les cases, litigi que no tenia tant a veure amb veïns particulars com amb la *Sociedad Mútua de Propietarios para la extracción de Letrinas* i amb els pagesos de tots els pobles del Pla i, sobretot, del Baix Llobregat, que s'abastien d'aquesta matèria com a adob per als cultius. D'altra banda, abundaven les denúncies sobre les deficiències en la higiene del cementiri i sobre problemes amb l'assistència farmacèutica, tant amb els facultatius amb qui la beneficència municipal tenia contracte com amb els que exercien lliurement la professió. Destaquen també, però per la seva absència, les queixes sobre mala qualitat

Medalla commemorativa de la siderúrgica Font Alexander

dels aliments venuts al mercat. Els veïns no se'n queixaven, tot i que de problemes n'hi havia. Se'n parlava constantment a la premsa i, en alguns casos, la junta mateixa emetia informes sobre el mal estat de les instal·lacions i dels aliments, i s'arribaven a retirar partides d'aliments podrits o fraudulents. Com hem vist, més que no pas per falta de confiança en la junta, els veïns no se'n devien queixar perquè eren els primers interessats en mantenir l'alimentació a preus relativament baixos, encara que a llarg termini això els malmetés la salut.

El gruix de les denúncies són referents a l'abocament incontrolat de residus líquids. Es feren més freqüents a mesura que, en avançar el segle, la ciència mèdica anava abandonant les teories miasmàtiques i s'anava estenent la idea del contagi per l'aigua, especialment perillós en un poble

El governador nomenava els membres de les juntes, a partir de la proposta municipal de sis ternes amb tres noms cadascuna. La primera era formada per tres metges, la segona per tres farmacèutics, la tercera per tres veterinaris i les altres per tres veïns cadascuna

sense clavegueres i construït en part sobre aiguamolls. Trobem queixes per l'abocament d'aigües residuals de fàbriques directament al carrer, en caiguda lliure cap al mar. Denúncies poc abundants, perquè sembla que era una pràctica comunament estesa i acceptada, només denunciada en èpoques de contagi o en cas que es tractés d'aigües especialment pudentes, sobretot les procedents de fàbriques d'assaonament de pells. Sí que solia irritar els veïns el fet que aquestes aigües s'estanquessin, degut al poc pendent de moltes zones del poble, o bé que s'aboquessin en pous morts, substitutius del clavegueram, amb el consegüent perill de filtracions cap a les deus d'aigua de consum humà. També es queixaven sovint per la manca d'higiene en les vies de subministre d'aigua neta, sobretot del Rec Comtal. El litigi sobre la neteja del curs del rec fou constant al llarg de tot el segle, entre l'Ajuntament, que l'encarregava als propietaris, i aquests, que volien que el consistori se'n cuidés per la via d'organitzar treballs per a obrers en atur en temps de crisi (39). Significativament, en canvi, no solem trobar queixes de veïns sobre

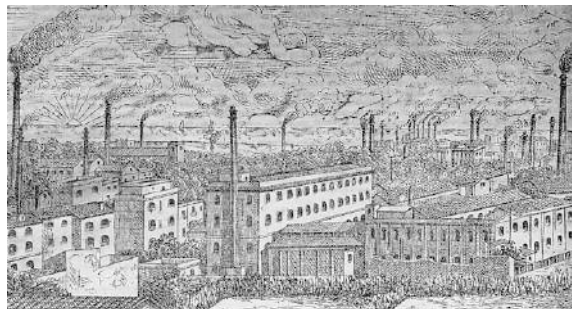
aigües residuals procedents de rentadors públics, quan aquest era un dels pocs casos perseguits per l'administració municipal a iniciativa pròpia. En èpoques de contagi, l'Ajuntament vetllava per impedir la difusió de les epidèmies i, perseguia la destrucció de robes dels empestats. Els familiars, en canvi, volien evitar que la roba, un bé preuat fins i tot quan era pestilenta, desaparegués de les seves mans en nom de la salut pública.

Malgrat tot, no s'actuava amb gaire contundència. Les juntes es reunien molt poc i rares vegades de *motu propio*. A més, a poc que ens hi fixem s'observa com moltes de les denúncies eren reiteracions de casos anteriors. Només es reunien amb certa freqüència en èpoques d'epidèmia, però en altres moments, la junta es feia sentir poc. La premsa local ho tenia ben clar. *La Antigua Unión*, per exemple, deia que era una junta «...que no sabemos si existe sino cuanto se nombra por las cuentas que al Ayuntamiento presenta» (40).

La inoperància d'aquesta junta martinenca contrasta, com veurem, amb una activitat creixent en la junta de Barcelona, i també amb el testimoni d'Antonio Guerola, governador civil a Barcelona el 1864, que assegurava que «...la provincia de Barcelona, excepcional en todo por lo vasto de su administración y el inmenso trabajo que producía, era sin embargo poco trabajosa en materia de sanidad (...). La junta provincial de sanidad funcionaba con regularidad y el servicio de sanidad marítima del puerto se hacía bien. Había médicos titulares en casi todos los pueblos; bien retribuidos; y por lo tanto, nada me dio que hacer este ramo que tanto me había ocupado en las provincias de Andalucía.» (41)

Potser funcionava millor que a altres llocs d'Espanya, però és significatiu, per exemple, que a 1871, hagués de demanar més recursos i més pressupost a l'alcalde, argumentant que «...esta junta municipal fue convocada para el día 28 del que cursa en cuyo día asistieron únicamente cuatro de los individuos que la componen y habiéndola convocado nue-

Vista de Sant Martí industrial,
el "Manxester català"

vamente para el día de hoy han asistido el corto número de siete. En su vista pues, y teniendo en cuenta que algunas de las personas que la componen (...) se hallan sumamente ocupadas ya en otros cargos públicos ya en sus negocios fuera de esta población y que las comisiones permanentes en que debe subdividirse (...) exigen un cuidado continuo y ocupación constante para el cumplimiento de las mismas, mucho más en esta población por causa de estar tan discriminada, los hoy reunidos han acordado manifestar a V. que a fin de que la Junta pudiera ocuparse como es debido de todos los asuntos de su incumbencia creen indispensable (...) se ampliase nombrando al efecto las personas cuya lista tengo el honor de remitir...» (42). No era només problema de falta d'activitat, sinó també de recursos. Però la qüestió no es degué resoldre. En les sessions següents se seguiren reunint els mateixos sis

"En el barrio de la Sagrera tales disposiciones (sanitàries amb motiu del còlera de 1885) no se observan, y esto no obstante en dicho barrio existen varios focos de inmundicia, como lo prueba los muchos enfermos y los dos muertos que en dos días ha habido"

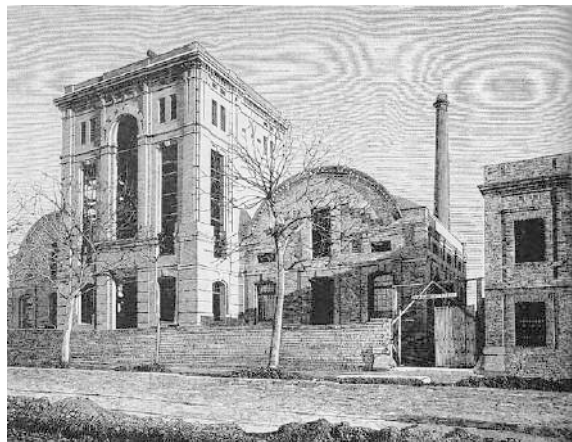
o set individus, tal i com, per altra banda, estipulava la legislació vigent.

El governador nomenava els membres de les juntes, a partir de la proposta municipal de sis ternes amb tres noms cadascuna. La primera era formada per tres metges, la segona per tres farmacèutics, la tercera per tres veterinaris i les altres per tres veïns cadascuna. L'alcalde era membre de ple dret i president de la junta, tot i que rares vegades acudia a les reunions (almenys a Sant Martí, sí a Barcelona). El governador solia elegir sistemàticament el primer nom de cada terna i, per tant, qui en realitat decidia era l'Ajuntament, tot i que ignorem com s'hi prenia aquesta decisió. Sabem ben poc sobre el funcionament intern dels ajuntaments espanyols durant el segle XIX, però no sembla pas que aquesta designació pogués seguir uns procediments massa democràtics. En tots els casos que hem pogut identificar a Sant Martí, els veïns escollits eren industrials o propietaris amb cert pes. Els individus electes acostumaven a perpetuar-se en els llocs de decisió, com seria lògic en el cas dels facultatius de pobles petits, però no pas en el cas dels veïns. Molts dels empresaris martinencs formaren part de les juntes de sanitat, alhora

que regentaven empreses de les declarades com a perilloses, nocives o incòmodes. A tall d'exemple, agafant juntes separades en el temps, com les de 1870, 1878, les d'auxilis amb motiu del còlera de 1885 i les de 1889, s'hi repeteixen molts noms d'entre els que hem esmentat abans en parlar d'indústries nocives: Juan Arpí, propietari de dues importants empreses de ceràmica i rajoleria era en les de 1870, 1878 i 1885, a més de ser durant molt de temps un dels puntals de l'Ajuntament i de diverses entitats locals. Els Framis, propietaris d'una important empresa de tints també hi eren presents, així com Miguel Fargas, important industrial assaonador, i els Juny, fabricants de sabó, els Escriu, fundidors de ferro esmentats abans, o Juan Ribó, fabricant de seu repetidament denunciat a la premsa però no a la documentació municipal, entre altres.

Costa de creure en l'afany altruista de tanta gent per formar-ne part i perpetuar-s'hi, com costa de creure en els comentaris de l'alcalde, Juan Agustí Carreras, quan en ratificar la junta per a 1889-1890 deia que «...se congratulaba de ver reelegidas las mismas personas que habían figurado en la anterior, pues ello por sí solo indica y hace el elogio del buen cometido en el desempeño de su deber y de su delicada misión.» (43). Semblen més creïbles els comentaris de L'Arch de Sant Martí quan, amb motiu del còlera de 1885, comparava les bondats de la junta d'auxilis de Barcelona amb la de Sant Martí, en la qual, diu «...hi constan alguns que lo primer que haurien de fer es procurar la desinfecció i llimpia de casa seva» (44). I això no era pas fruit de controvèrsies en la premsa. El periòdic del costat contrari era més explícit quan denunciava l'abans esmentat Juan Ribó dient que «...en el barrio de la Sagrera tales disposiciones (sanitàries amb motiu del còlera de 1885) no se observan, y esto no obstante en dicho barrio existen varios focos de inmundicia, como lo prueba los muchos enfermos y los dos muertos que en dos días ha habido (...) al lado de un foco de inmundicias como lo es una fábrica de sebo, solo que dicha fábrica la posee un Sr. Teniente de Alcalde y Presidente de la Junta de Sanidad del barrio; por lo tanto todos los vecinos se preguntan cómo siendo presidente dicho señor y teniendo un establecimiento que el vecindario presentó en tiempo normal una instancia para que desapareciera dicha industria en medio de una calle firmada por la mayoría de los vecinos y no tuvo ningún éxito la dicha instancia...» (45).

Fàbrica Folch, Albiñana i Cia

No hem localitzat aquestes peticions, com tampoc cap altra de referent ni a fàbriques de l'empresariat amb presència al consistori ni de les grans factories del poble, amb propietaris residents a Barcelona. Ni els grans ni els petits empresaris, tinguessin o no influència en la junta, eren massa per-seguits, perquè actuava moguda per aquesta mena de denúncies veïnals, però no tenim constància de l'èxit d'aquestes actuacions, més enllà d'alguna petita multa. De fet no parava de fer inspeccions arran d'aquestes queixes, sempre deixant clar que la seva actuació era merament consultiva i que qui tenia l'última paraula eren l'Ajuntament i el governador. L'Ajuntament solia tirar endavant el que la junta dictaminava i el governador rares vegades hi deia alguna cosa. En general, els casos solien acabar amb una advertència a l'infractor. Si reincidia, li

"Las industrias todas causan más o menos incomodidades y que deben los vecinos tolerar, y que si alguien se considera perjudicado, a los tribunales de justicia, y no a los Ayuntamientos compete según la ley dirimir las contiendas de interés privado"

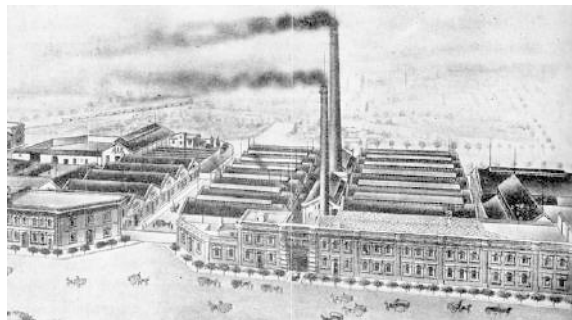
podia caure una multa de fins a 25 pts. Si del que es tractava era de subsanar deficiències en una instal·lació fabril (sempre referides als efectes externs de la fàbrica, mai a cap qüestió interna), es podia obligar el fabricant a fer reformes i, en algun cas, fins i tot, s'estipulava el tancament de la fàbrica. Només en aquests últims casos solia demanar-se el vist-i-plau del governador, fos com a petició municipal, fos com a recurs final de l'acusat.

En cas que es dictaminés la suspensió o desaparició de l'establiment, el propietari solia respondre intentant argumentar la seva bondat o al·legant deixadesa per part d'anteriors autoritats municipals i, si podia, es defensava amb el caràcter no retroactiu de les lleis al·legant l'existència del negoci abans dels decrets estatals dels anys seixanta sobre indústries nocives. En aquest últim cas, el fabricant sempre se'n sortia. Foren significatius, en aquest sentit, els intents, a 1877, just després de l'epidèmia de verola, d'aturar algunes fàbriques d'elaboració de coles amb greixos animals, que venien funcionant de feia temps sense permís municipal. Els empresaris argumentaven que fins aleshores mai se'ls

havia demanat llicència per funcionar, cosa que els legitimava per seguir fent-ho. L'Ajuntament difícilment devia aconseguir imposar el seu criteri, perquè normalment l'expedient conservat només conté la denúncia, la resolució municipal i la posterior reclamació del fabricant, sense que mai consti l'execució final.

Com a mínim en un cas es dictaminà la desaparició d'unes fàbriques, amb el vist-i-plau del governador. Es demanava la desaparició de la fàbrica de Juan Roig, Juan Soler i José Puntas, a petició de diversos veïns, per les irregularitats comeses en la fabricació de coles a partir de greixos animals i per les pudors que generava, en uns anys en què no tan sols era considerada una activitat molesta sinó altament nociva pels efluvis miasmàtics que generaven les pells en descomposició. Durant la primavera de 1877 arribaren diverses denúncies sobre aquest afer, i alguna, com la presentada per Juan Pons i Subirà informava que feia més de quatre anys que es demanava la supressió de la *grandiosa fàbrica* que el «...coloso fabricante (...) Juan Roig (de la firma Roig i Soler S.A.) ha ido montando, sin la competente autorización, mañosa y paulatinamente en la casa-torre que fue del General Milans (...) en el barrio de la Montaña (...) sin derecho alguno, no sólo por carecer del correspondiente permiso sino que también por prohibirlo la legislación vigente (...) haciendo alarde del supuesto derecho que pretende hacer valer sólo y únicamente por estar matriculado y pagar un insignificante tributo anual en concepto de contribución para la tal industria, después de haber merecido de las anteriores autoridades de esta localidad las más indebidas consideraciones y tolerancias ha tenido el cinismo de burlarse de ellas tanto de palabra como de hecho, dejando de cumplir las legales e irrecusables providencias dictadas y ordenadas.» Els que es queixaven no devien pas ser els més perjudicats físicament per aquestes indústries, però sí econòmicament. En el fons, tot era una disputa entre els nous fabricants i els antics propietaris de terrenys que, com Pons i Subirà, temien pel preu de les seves finques. Alertaven el consistori dels greus inconvenients que tots plegats, propietaris *i bé públic*, patirien arran de la instal·lació d'aquesta mena d'indústries. Es

Fàbrica de sabons Rocamora

preguntaven «...¿Qué partido sacarán de sus terrenos los muchos propietarios inmediatos a este establecimiento foco de corrupción y perenne mal estar, cuando dichos terrenos, ya por pertenecer al Ensanche, ya por su posición topográfica deben ser de los de mayor importancia de este pueblo? ¿Quién se atreverá a emplear mal sus capitales edificando con gusto y buena forma en aquel punto?» (46).

Fos en benefici dels propietaris o pel propi interès recaptatori de l'Ajuntament, aquestes raons degueren pesar prou com per a què es dictaminés la desaparició d'aquesta factoria, malgrat que els fabricants haguessin aportat dictàmens mèdics que mostraven les virtuts ambientals i medicinals dels efluis produïts per la fàbrica. Ja a 1874, en

L'Eixample de Barcelona, tant en territori despoblat com en els municipis de l'entorn, s'havia convertit en una mena de terra promesa disputada entre terratinents i empresaris, sense que una autoritat, dèbil i dependent, pogués o volgués fer-hi res

l'episodi anterior. Roig havia respost que «...las industrias todas causan más o menos incomodidades y que deben los vecinos tolerar, y que si alguien se considera perjudicado, a los tribunales de justicia, y no a los Ayuntamientos compete según la ley dirimir las contiendas de interés privado (...) y por lo tanto esta Sociedad pone en conocimiento de V. que la fábrica vuelve a funcionar, llenados todos los requisitos que eviten resulte afectada la salud pública.». El 1877, un cop es veié que, amb la signatura del governador civil, el tancament anava de debò, respongué més airadament Soler, soci de Roig, al·legant que els veïns només buscaven crear mal ambient, i dient que, si no els agradava la indústria, «...los reclamantes pueden trasladar su residencia a la montaña de Montjuich en la seguridad de que la fábrica del recurrente no les causará la menor molestia, aunque entonces se quejarán de que el disparo de barrenos para la explotación de las canteras amenaza su existencia, establecido el principio legal de que puede prohibirse toda industria que incomode, los inmensos capitales en ella invertidos están siempre bajo la amenaza de su completa ruina y de tal absurdo resultarían para el país las más fatales consecuencias.» (47)

Després de diversos estira-i-afluixa, l'expedient culminà amb la negativa a l'últim recurs dels fabricants. En aquest cas, doncs, es dictaminà a favor dels veïns. L'Ajuntament i el governador havien resolt el tancament de la factoria amb el dèbil argument que l'últim recurs, per bé que estimable, havia estat presentat fora de termini. La supressió de la fàbrica, per tant, s'hauria d'haver fet efectiva a 1877, però encara constava en la guia de Suñol i Gros, publicada onze anys més tard. L'administració pública, doncs, a més de ser dèbil i incapaç de fer efectiu el tancament, havia demostrat en aquest cas la seva subordinació als interessos particulars, bé fos dels fabricants, bé fos dels propietaris. En la majoria dels casos, l'empresari podia evitar una resolució condemnatòria via recurs a altes instàncies. La Diputació servia com a comissió experta per aconsellar i dotar d'arguments els governadors en aquestes ocasions. Ens consta, per exemple, el recurs a un cas similar a Gràcia. El 1885, l'alcalde de la localitat, José Sallà, era propietari d'una fàbrica de líquació de sèu repetidament denunciada pels veïns, ja des de 1860, al·legant la pudor que feia i la prohibició que, sobre aquesta mena d'establiments estipulaven tant les ordenances com la normativa estatal (48). Després de llargs tràmits, quinze anys més tard encara cuejava l'assumpte. Al final es resolgué com s'acabaven resolent bona part dels casos que aconseguien allargar-se massa: agafant-se, pels pèls, a un defecte de forma. D'acord amb el criteri de la Diputació, el governador dictaminà que els veïns no havien seguit correctament el procediment administratiu. Després de la resolució en contra, a 1883, de l'Ajuntament de Gràcia, presidit pel mateix fabricant denunciat, els veïns no havien presentat recurs. A 1885, en repetir la denúncia, ho feren directament a la ins-tància provincial, sabedors de l'opinió de l'Ajuntament. Com que s'havien saltat la primera instància, i com que la nova queixa no es podia entendre com a recurs de l'anterior, perquè havia prescrist el termini de presentació d'al·legacions, es tancava el cas fent ferma la resolució (49). L'Eixample de Barcelona, doncs, tant en territori despoblat com en els municipis de l'entorn s'havia convertit en una mena de terra promesa disputada entre terratinents i empresaris, sense que una autoritat, dèbil i dependent, pogués o volgués fer-hi res.

Fàbrica de "Gas Lebon"

NOTES

(32) AMDSM, Ordenances Municipals, l.1.5, 1875

(33) Per resseguir l'evolució de la pràctica higiènica dels governs europeus a partir dels canvis en el coneixement científic dels mòbils epidèmics, cal consultar BALDWIN, Peter: *Contagion and the State in Europe. 1830-1930*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, esp. cap. 3. La convicció de la urgència en la millora de les condicions higièniques a Barcelona, especialment pel que fa a les aigües, és en la línia del que passava a l'Europa occidental en aquells mateixos anys. Es tractava de l'aparició d'una certa síntesi superadora entre el contagionisme pur, típic de les mesures preses en els primers brots de còlera, sobretot a l'Europa de l'est; i l'anticontagionisme estricte que, basat en les teories miasmàtiques tradicionals, havia donat peu al *sanitary movement*, de Chadwick, a Anglaterra, força abans del salt científic que suposà el descobriment del bacil del còlera, als anys vuitanta.

(34) AMDSM, VI. Sanitat. Partes sanitaris d'epidèmies i infeccions (1858-1896)

(35) «*Los establecimientos donde se destila aguardiente, ofrecen sólo el peligro del fuego; no son dañosos a la salud, aunque sí más o menos incómodos según que se hacen en ellos grandes o pequeñas destilaciones. Las tenerías o fábricas de curtidos deben únicamente reportarse incómodas por el mal olor que despiden, toda vez que por medio de una buena policía se evite la acumulación de sustancias animales en estado más o menos próximo a la putrefacción. Y, finalmente, los establecimientos destinados a la licuación de grasas, sobre ofrecer peligro de incendio, despiden mal olor, y aun pueden gozar de cierta insalubridad cuando en ellos faltan el aseo y el buen orden.*»

(36) MASDEVALL, Joseph: *Relación de las epidemias y calenturas pútridas y malignas que en estos últimos años se han padecido en el Principado de Cataluña*, Madrid, 1786 (citat per NADAL-TAFUNELL, *Sant Martí...*, pp. 17-18).

(37) PRADAS, Jordi - UBERO, Lina: *Identificació de la classe política de Sant Martí de Provençals entre 1875 i 1897*, Treball inèdit dipositat a l'Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí, maig 1987: «...a nivell econòmic, no trobem grans interessos econòmics dominants: els grans propietaris urbans (a Sant Martí la propietat urbana estava molt dividida) no es representaven en un Ajuntament de segona, sinó a través dels seus propis organismes corporatius; quelcom similar succeïa en el cas dels grans industrials (Sert, Arañó, Juncadella, etc.) que participaven, si s'esqueia, en la vida política barcelonina, no en la martinenca. Aquesta fou un residu d'aquella: romangué a les mans dels que hi vivien, gent amb una projecció econòmica i social més aviat modesta (amb excepcions)».

(38) PRADAS, Jordi - UBERO, Lina: *Op. cit.*

(39) Sobre la important qüestió de l'abastiment d'aigües al Pla de Barcelona cal consultar MARTÍN PASCUAL, Manel: *El Rec Comtal (1822-1879). La lluita per l'aigua a la Barcelona del segle XIX*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1999.

(40) *La Antigua Unión*, No. 17, 26-4-1885. Caldria fer quatre comentaris sobre el funcionament de la premsa de Sant Martí. A l'estiu de 1885 es publiquen al poble tres rotatius. En primer lloc, *La Antigua Unión* (1880-1886), un setmanari de tonalitat clarament republicana (tot i que d'un republicanisme molt heterogeni), que cobreix l'àmbit dels tres grans pobles del districte dels afores: Gràcia, Sant Andreu i Sant Martí, amb atenció preferent a aquest últim, però. Es publica amb aquesta capçalera des de 1880, tot i que amb altres capçaleres arrenca a 1873 amb total continuïtat. Hi predominen les col·laboracions de personatges notables del republicanisme local de diverses coloracions, encara que força allunyat dels homes que fan política a l'Ajuntament, tant dinàstics com republicans. Les crítiques a la política municipal acostumen a ser molt ferotges, i de ben segur que com tantes vegades a l'època, reflecteixen multiplicitat de clientelismes que ara se'ns escapen gairebé del tot. En tot cas, si hem de jutjar per la continuïtat del rotatiu, per la quantitat de publicitat i de col·laboracions i correspondència diversa que conté, sembla l'òrgan de premsa més seguit al poble. Cal suposar que a partir de 1886 segueix la seva trajectòria *La Unión de los Pueblos*, ara ja amb subtítol marcadament republicà. Visiblement enfrontat amb *La Antigua Unión*, el setmanari *La Voz de las Afueras* (1885-1896) sembla ser tothora el portaveu de l'Ajuntament, perquè varia notablement d'opinió cada vegada que hi ha canvis polítics, tot i que canvià molt al llarg del temps. Des d'aquests primers moments en què succeïx *El Eco de las Afueras* (1884-1885), quan s'erigeix en clar defensor de l'apoliticisme (en favor de la bona administració municipal, diu, al contrari del que fan els altres periòdics locals), passa a defensar fervorosament el federalisme en els seus últims anys (ben entrada la dècada dels noranta). Es publica també per als diversos pobles del Pla, amb atenció preferent en aquest moment, a la vila de

Metalls i Plateria Ribera, especialitzada en la fabricació de cobrateria d'alpaca

Gràcia, tot i ser publicat des de Sant Martí. L'altre rotatiu, aquest exclusivament martinenc, és *L'Arch de Sant Martí*, que apareix a 1884 i és un dels primers periòdics locals en català. És el representant del nucli de catalanistes que es mouen pel *Centre Catalanista Provensalench* que, tot i ser un centre molt petit aleshores (agrupava uns 30-40 socis), anirà prenent volada i serà capaç d'organitzar actes força multitudinaris. Si cal valorar-lo a partir de la forta presència d'un sector de l'empresariat resident al poble i de les actituds i les postures adoptades des de llurs pàgines, és lícit pensar que agrupa els sectors ideològicament més conservadors, i que juga el paper que els partits dinàstics mai jugaren com a moviment a Sant Martí (tot i que, com tothom al poble, en alguns moments, molt tímidament, també fa professió de fe republicana). Es fa difícil, però, valorar el grau de difusió del periòdic, i per tant d'aquest incipient catalanisme. La periodicitat, que passa de setmanal a bisetmanal, i el reduït nombre de col·laboradors i d'anunciants fa pensar en una difusió més aviat escassa.

(41) GUEROLA, Antonio: *Memoria de mi administración en la provincia de Barcelona. Año de 1864*, Manuscrit inèdit. Dec la referència d'aquest manuscrit a Albert Garcia Balañà.

(42) AMDSM, V.9. Beneficència, Correspondència (1860-1903). El fet que trobem documentació del ram de sanitat entre els plecs de beneficència i a l'inrevés indica fins a quin punt es confonien sovint ambdues matèries.

(43) AMDSM, VI. Sanitat. Varia (1876-1897). 1-7-1889. Acta de presa de possessió dels càrrecs de la nova Junta.

(44) *L'Arch de Sant Martí*, 23-7-1885

(45) *La Antigua Unión*, 23-8-1885

(46) El problema de les disputes entre la nova *élite* econòmica (empresaris) i la vella (propietaris) solia ser freqüent a Europa en múltiples episodis de creixement industrial i urbà (Vid. EVANS, R. J.: *Death in Hamburg. Society and politics in the cholera years, 1830-1910*, London, Penguin, 1990 (1987), pp. 123 i ss.

(47) AMDSM, VI. Sanitat. Varia. 1876-1897

(48) R.D. 11-4-1860

(49) ADB. Governació. Sanitat. Nº 1025, 1885. ❖❖❖

GENT vernedenca

MASIES I MASOVERS A LA VERNEDA DE SANT MARTÍ: TESTIMONIS

En l'actualitat resten al barri quatre masies. Són el darrer testimoni de la vida rural que fou predominant en el nostre territori durant segles. Darrere els edificis hi ha sempre la gent que els habita. Publiquem en aquest número alguns dels testimonis dels masovers que van donar vida les masies i que van ser recollits en la dècada dels vuitanta per membres de la Societat d'Estudis de La Verneda de Sant Martí o publicades en algun mitjà vernedenc.

Pilar de Diego va fer un treball etnogràfic sota el títol: "Can Cadena, Can Planes: estudio de dos masías en un proceso de integración" (1988). Durant la recerca va entrevistar persones que habitaven les dues masies i que ofereixen un panorama de la vida agrícola i de les característiques de l'arquitectura popular catalana

CAN CADENA

Pertenece al tipo de masía de llanura, con tejado abierto a dos bandas y con porche a un lado. Tiene dos pisos y una buhardilla o "golfes". Se accede a ella por un entarimado provisional de cemento que rodea la casa y que la protege de las obras que se realizan en el parque de Sant Martí. Detrás de la casa hay un sendero que conduce a la Rectoría y a los huertos y mediante el cual también podemos entrar.

Lo primero que destaca es su relativa buena conservación, su sencillez y aplomo. El interior ha sufrido algunas reformas: la cocina con armarios modernos mantiene un pequeño hogar y una gran mesa rectangular, centro de reunión familiar. Colgada en la pared una radio antigua junto a unos calendarios. El resto de la casa y el recibidor principalmente conservan el encanto rural de principios de siglo con un banco de madera, digno de un museo y una mesa rústica; destaca una balanza moderna donde María, la inquilina, pesa los productos del campo que vende a sus vecinas.

Exteriormente la casa es de piedra, mejor cuidada que Can Planes. Las ventanas tienen algunas rejas. La puerta principal con los típicos bancos para sentarse y coser las tardes de verano; a los lados, maceteros con flores que dan un cierto aire primaveral. Colgado un rótulo con el número 14 que corresponde a la siguiente dirección:

FONDO SANT MARTÍ, Can Cadena nº 14.

A la derecha está lo que antiguamente había sido la

cuadra con más de 40 machos encargados de transportar el trigo desde la Farinera de Sant Andreu (un molino) hasta el Puerto, donde se embarcaba. Queda todavía un pequeño abrevadero y una puerta de madera de considerables proporciones mediante la cual se accedía a la cuadra. Al abrirla observamos como el hueco ha sido tapado con cemento. Es el último recuerdo de lo que había sido en sus mejores momentos el lugar donde los carreteros guardaban sus caballos y carros mientras hacían noche en el Hostal.

Can Cadena está bien abastecida de agua, tienen pozo propio y una balsa desde la cual riegan los campos. Cultivan muy poco, para su uso doméstico y vender a los vecinos de los alrededores. Los tomates, guisantes, judías, habas y coles son sus principales productos. Antes tenían trigo y cebada para los animales, pero ahora lo han suprimido al carecer de estos (solo tienen unos patos). La tierra es buena, sobre todo para la verdura y las hortalizas. También para los árboles frutales, aunque estos los quitaron ya que los gitanos se apoderaban de las frutas. Nos han comentado que la tierra la extrajeron al construir el colegio, fue llevada a Zaragoza a una plantación; esto nos da idea de la riqueza y bondad de los cultivos.

Los primeros propietarios de la masía fueron unos señores de Sant Adrià de Besòs, los Seques, quienes vendieron sus propiedades a Demófilo Castillo, que a su vez lo arrendó a los abuelos de Jesús Falgueres (actual inquilino, nacido en

MASIES

VERNEDENQUES

DESAPAREGUEDES

(vegeu **luro** invento no. 2)

Cal Masover

Cal Gallinaire

Can Juliol

la casa), con el cual no hemos podido hablar debido a su mal estado de salud. Toda la información ha sido proporcionada por María Navarro, su mujer. María, de 64 años, no es de aquí; nació en un pueblo de Castellón. Con 14 años se trasladó a Barcelona donde conoció a su marido y se casó. Siempre ha vivido aquí. Me cuenta que de jóvenes iban a vender los productos de la tierra a la plaza del Clot, donde tenían una parada, por la tarde ayudaba a su marido en los campos; los domingos hacía la colada de la ropa en un lavadero que todavía conserva, con un agua muy limpia, procedente de Montcada (acequia Condal).

Ahora es otra la situación. Los tiempos, según María, han cambiado mucho y aunque no está incómoda, echa de menos la solidaridad y confraternidad propia de un pueblo.

De jóvenes iban a vender los productos de la tierra a la plaza del Clot, donde tenían una parada, por la tarde ayudaba a su marido en los campos; los domingos hacía la colada de la ropa en un lavadero que todavía conserva, con un agua muy limpia, procedente de Montcada

Por lo demás vive tranquila, reconoce que el estar en una gran ciudad tiene sus ventajas, aunque mira el futuro con incertidumbre, pues no sabe cuánto tiempo el "Estat Major", es decir los responsables del Ayuntamiento, le dejarán estar en la masía.

No tienen miedo ni a los gitanos ni a los atracadores, no les molesta la gente, solo los críos que tiran piedras y pisan el huerto. Tampoco es mucha la relación con su entorno, solo tratan con las vecinas que vienen a comprar y con las dependientas de algunos comercios. No obstante, mantiene buena relación con todo el mundo que se acerque y con sus vecinos de Can Planes (hemos comprobado que no hay ningún lazo de parentesco). Siguen asistiendo a misa, aunque recuerden con más agrado aquellas que se efectuaban en su juventud y que congregaban a gente venida de todos los pueblos de los alrededores. En este aspecto, María, nos ofrece muchos recuerdos de tiempos pasados. Así por ejemplo, nos enumera a todos sus convecinos con las masías que habitaban y que hoy en día han desaparecido:

Can Carreras, Can Armengol, Can Parellada, Can Tranquil, Can Masover, Can Gallinaire, Can Marçal, Can Iglésies,

Can Magrans, Can Simó, Can Nebot, Can Pujades, Can Peña, Ca n'Oliva, etc.

Es curioso comprobar que han perdurado los nombres de las masías en calles del barrio: Ca n'Oliva, Camí de la Verneda, Campo Arriaza, etc.,...

¿Podemos hablar de una integración? Sin duda nos enfrentamos a un curioso caso de supervivencia, en determinados aspectos, de las casas, los campos y las personas; pero ha habido un proceso de culturalización evidente acentuado por el hecho de estar envueltos en la estructura propia de un barrio. De hecho las hijas del matrimonio, aún viviendo en las masías, poseen sus propios pisos, sus coches y efectúan una vida urbana, solo que con un marco de hábitat distinto.

En cuanto a las personas mayores, la situación es diferente. Están arraigados a sus casas, pero han perdido sus costumbres y aunque estén satisfechos hasta cierto punto con su situación actual, es lógico pensar que preferirían vivir en un pueblo sin vallas y sin límites, porque se sienten enjaulados, aprisionados por bloques de pisos y todo lo que provoca este hecho.

Este fenómeno es interesante desde el punto de vista de la antropología, pero puede y de hecho abarca la arqueología industrial y urbana encargada del estudio de los objetos y elementos que permitan conocer nuestro pasado inmediato. El ejemplo lo encontramos a raíz de la construcción de la Villa Olímpica, fenómeno que permite al Museo de la Historia de la Ciudad efectuar una labor arqueológica en antiguas casas, viviendas y fábricas que se derrumbarán en Poble Nou. Por este motivo considero importante el impulsar investigaciones de este tipo, que permitan a los estudiantes acercarse a un mundo distinto. Aproximarnos al choque cultural que supone el mundo urbano con el agrícola y que sin embargo en Sant Martí de Provençals subsiste, como en otros lugares de Barcelona (Horta, Clot, Sarrià, etc.). Pero son ya los últimos rescoldos del pasado y sin una buena ayuda y promoción del Ayuntamiento y de los ciudadanos acabarán siendo solares donde se construirán más bloques de pisos.

CAN PLANES

La casa es muy grande, del mismo estilo que Can Cadena, solo que esta se halla en muy mal estado de conservación. En el exterior podemos observar elementos modernos: antenas de televisión, cables del teléfono, persianas nuevas, etc.,... Toda ella es de piedra, rebosada de adobe y pintada de blanco hasta el primer piso, hay tres rejas muy bonitas y ventanas completamente tapiadas con ladrillo y verjas metálicas.

Al lado de la masía, a unos veinte metros de distancia, está situado el Colegio Público Diego de Velázquez, al otro

Ca l'Armengol

Can Pujades

Can Iglésias

Can Canals

extremo la Ronda de Sant Martí (antes La Perona), rodeando a la casa campos sin cultivar con numerosos escombros.

Se accede a la masía por una calzada de piedras que surge de la plaza de la Rectoría, justo al entrar hay un pozo tapiado y un porche donde guardan el camión que poseen los inquilinos. Hay un ala de la casa añadida con posterioridad, en ella hay una gran terraza. Para entrar pasamos por una puerta principal de madera encima de la cual encontramos un rótulo con la fecha de 1748. El interior es sumamente grande, tanto el recibidor como la cocina y la sala, en esta última se hacían múltiples reuniones y en ella se encuentra también una pequeña capilla dedicada a San Isidro. La casa está casi vacía, son muy pocos los muebles que quedan, pues hemos de considerar que están efectuando el traslado. No obstante, se han realizado algunas reformas en la cocina, en el suelo, en los armarios, etc. De la cocina destaca un horno de pan y una pequeña despensa.

Can Planes era la casa más bonita, más grande y la que poseía mayor terreno. Nos comentan que las tierras donde hoy se enclava la plaza Monumental eran del amo Francesc Planes y que las vendió por ser de secano. Este señor vivió en la casa durante una temporada, arrendándola más tarde a la familia Pont

Hemos de aclarar la imposibilidad de contactar con Joan Pont, parece ser que su estado de salud no es muy bueno. Aún así hemos podido hablar con el resto de los habitantes de la casa: su mujer María Hortet; su hermana, María Pont y el hijo Jaume Pont. Nuestra información es muy limitada.

Parece ser que Can Planes era la casa más bonita, más grande y la que poseía mayor terreno. Nos comentan que las tierras donde hoy se enclava la plaza Monumental eran del amo Francesc Planes y que las vendió por ser de secano. Este señor vivió en la casa durante una temporada, arrendándola más tarde a la familia Pont. La hermana de Joan Pont nacida en la casa, nos cuenta que "l'avi" cultivaba de todo. Tenían mucha agua procedente de la Acequia Condal. Nos explica que cada martes iban a "la Cabaña", lugar donde se decidía el reparto de las aguas para el resto de la semana, de esta manera se evitaban problemas y peleas entre los

vecinos. Tenían en la entrada de la casa un gran patio con dos balsas, alrededor pequeños corrales donde cuidaban cerdos y en "les golfes" habían llegado a tener más de 4.000 gallinas.

En la actualidad no cultivan nada. Poseen una tienda de verduras y una pollería, pero todo lo compran en Mercabarna. Esto es debido a que han sufrido muchos altercados y problemas con los gitanos y los maleantes. Hace un par de años entraron en la casa, les pegaron y amordazaron, robándoles cuanto de valor tenían. No salen a comprar, no pasean, no abren la puerta a ningún desconocido, viven en auténtica clausura, es decir, no mantienen ninguna relación con su medio. Pronto abandonarán la masía para trasladarse a un piso de la Sagrera, pues consideran que no viven a gusto, siempre con temor y con precauciones, creen que ya haciéndose mayores no están en condiciones de vivir en una casa tan grande adecuadamente.

También aquí los recuerdos hacen mella. Se nos habla del baile de San Isidro (15 de mayo) y de la Procesión del Santo que se guardaba en la iglesia. Cuando lo sacaban a pasear lo adornaban con ramos de flores. Tras esto los hombres se reunían en la Sala de Can Planes, donde tomaban un pequeño aperitivo, eran "els socis", es decir, los encargados de organizar el Festejo, generalmente lo componían un miembro de cada masía. En la era se instalaba la orquesta (había llegado a venir la Cobla Municipal de Barcelona). Bailaban el tradicional "Ball de Déu". Más tarde se ofrecía una comida, alquilaban camareros de Sant Andreu. En algunas ocasiones efectuaban "el sopar de germanor".

Durante la guerra se pudo continuar con las celebraciones, pues ellos nunca necesitaron nada. Tenían dos paradas en el mercado de Santa Caterina e intercambiaban los productos con otros campesinos.

En conclusión, podemos observar que el caos urbanístico ha podido definitivamente con esta familia que decide abandonar "su casa" (es curioso comprobar el sentido de la propiedad aún siendo arrendatarios) y sus bienes para trasladarse a un piso. Su situación es insostenible. Es lógico que no puedan ni quieran vivir de esta manera y no es por falta de medios económicos, sino por miedo en el sentido estricto de la palabra a salir a la calle. *L'avi* sale para ir a la tienda y las mujeres para ir al médico, a la peluquería o a misa los domingos. Conocen a sus vecinos, se relacionan con Can Cadena; se sienten "martinencs" y todavía aluden al término de bajar a Barcelona. Son muchos los problemas y pocos los medios de resolverlos, pues estas dos masías Can Planes y Can Cadena hasta hace muy poco estaban completamente olvidadas por los órganos gubernamentales que hoy en día junto con la colaboración ciudadana son los únicos que pueden ayudar al mantenimiento del Patrimonio Histórico del barrio. ❖❖❖

Testimonis recollits per Ester Riera Miró a principis dels anys vuitanta entre els masovers i masoveres del barri

CONVERSA AMB JOAN CASANOVAS

La casa on ell vivia es deia Can Frares. Més tard passà a dir-se Can Tranquil [Agricultura amb Gran Via], data del 1778. Els seus pares eren masovers, i ho va comprar la Caixa en 1910-1915.

Els camps que voltaven tota aquesta zona eren de conreu. Intentaren plantar arròs, però no va funcionar. Més tard, van ésser camps de blat. El que va funcionar millor foren les verdures: recorda camps de faves, tomàquets, patates, mongetes. Gent procedent de Càlig (província de Castelló) van venir a treballar aquests camps com a temporers de març fins octubre. Ajudaren a polir el camp; eren veritables mestres en el cultiu d'horta. Vivien en les mateixes masies i cada any venien contractats per un Sindicat que funcionava i era el que s'encarregava de distribuir-los.

Els masovers eren tots catalans. Eren els qui habitaven les cases. Els propietaris normalment no les habitaven. Els masovers pagaven en diners, no en productes.

Pasturatge no n'hi havia doncs l'aigua que hi havia per la superfície era salada. Aquesta aigua va començar a desaparèixer amb les fàbriques tèxtils que l'aprofitaven. Després canalitzada per la sèquia de l'Isidret, que transcorria prop del camp del Júpiter i anava a desaiguar al mar.

L'hivernacle que hi havia situat on hi ha la piscina del Júpiter pertanyia al jardiner Simón, que va comprar aquest terreny quan va ésser expropiat de la plaça de les Glòries, en aquest lloc hi havien merles, verduns, així com ànecs salvatges que la gent dels encontorns caçava.

En quant a la vida social, recorda les festes de Sant Isidre el 15 de maig, en les que ell prenia part en l'organització sobretot del 1932 al 36. Eren quatre dies de Festa Major, amb envelat i els vuit dies se celebrava en el fondo. L'envelat el situaven a l'era de Can Planes (en el 1940 aquestes festes es tornaren més religioses). També tenia molta ressonància la festa dels Tres Tombs, sobretot en els encontorns de Sant

Martí (hi havia molts cavalls). El xiprer que hi ha a l'església el va plantar ell per la Festa Major.

El dissabte de Glòria, diu que totes les fàbriques i indústries tocaven les sirenes quan sentien la campana de Sant Martí Vell. La gent de les masies sortia amb escopetes a les deu del matí a tirar trets a l'aire.

La Caixa va comprar al bisbat els terrenys compresos entre Autopista-Huelva, Agricultura-Treball i, a més, un tros del carrer Cantàbria, aproximadament cap a l'any 1930, abans de la guerra civil. L'hospital de Sant Pau també tenia terrenys. Els edificis de la Caixa es construïren el 1950. No havent-hi desaigües es varen alçar els terrenys tres metres.

Recorda les festes de Sant Isidre el 15 de maig, en les que ell prenia part en l'organització sobretot del 1932 al 36. Eren quatre dies de Festa Major, amb envelat i els vuit dies se celebrava en el fondo

En allò referent a fàbriques, recorda una fàbrica de màscares de gas que durant la guerra del 1936 la va col·lectivitzar la CNT, i que era l'únic refugi de guerra que per aquí hi havia. De la fàbrica de Latrines [plaça de la Palmera] que hi anaven els pagesos amb un carro amb una cuba i empenaven, fent-lo servir d'adob per les hortes barrejant-lo amb l'aigua de regar.

En quant a escoles, els nens anaven a Poble Nou (els Quatre Cantons) hi havia tramvies, els números 42 i 71, que anava a Sant Adrià, i el 73, que anava a Badalona. Els dispensaris estaven al Clot. ❖❖❖

Can Nyau

Can Mariné

Cal Berro

Can Peña

VISITA A CAN PLANES

La casa es va fundar el 1682. Es troba la data en la façana al costat del rellotge de sol. El fundador fou Planes Boera. Constava de 19 hectàrees. Porten cinc generacions vivint. Es conreua gra, panís, blat, etc.

Era una casa molt important. Hi havia vuit mossos i, a més, els temporers que venien de Càlig (Castelló). Aquests s'estatjaven a la mateixa masia. Tots els nens anaven a escola a la Sagrera. Hi havia l'escola del senyor Miguel, la Nacional del senyor Montoi i els Padres.

La casa tenia molt bestiar que anaven a comprar a la Cerdanya: vedells, cavalls... Van arribar a tenir tres-cents tocinos, que varen morir de pesta porcina.

En el corral d'en Peris hi havia béns, que eren propietat també d'en Planes. Dels guanys que se'n treien varen comprar la custòdia i les joies de l'església.

L'hostal hi era la parada de carreters que anaven de Barcelona fins a la Deliciosa. Servien menjars, barreges, no feien de posada. Al costat mateix hi havia la caserna dels mossos d'esquadra.

Les festes eren per Sant Isidre. Feien l'envelat a l'era de can Planes. Per Sant Antoni hi havia la benedicció de cavalls. Per la Candelera sortien les noiets amb uns cistellets recol·lectant per a la parròquia. Per la festa de Sant Martí només es feia l'Ofici, processó i danses catalanes i sardanes.

En quant als arbres, hi havia l'Hivernacle de Can Simó i el de Casa Oliva. Eren molt grans i feien planter de moltes classes d'arbres. La reina Victòria Eugènia va visitar Can Simó i va ser obsequiada amb un nou model de rosa, a la què van donar el seu nom. La reina va estar molt contenta i agràida i va voler visitar l'església. Aquest fet va commocionar a totes les masies de la rodalia. Va quedar molt sorpresa de veure el retaule de gran valor que hi guardava l'església.

Els veïns, després de treure el cementiri, del qual varen traslladar totes les restes humanes, volien ampliar l'església però el bisbat no ho va autoritzar per ésser terreny sagrat. Després van fer una guarderia.

Durant la guerra civil, els bombardejaven bastant perquè les bombes destinades a l'estació de la Sagrera a vegades no encertaven el seu propòsit.

També diu que va ésser col·lectivitzat el camp i que els hi pagaven cinquanta pessetes. No va funcionar el sistema dels sindicats. Després varen tornar a recuperar tots els propietaris els seus terrenys.

Durant aquest període varen cremar l'església. Van intentar salvar el gos però no van poder. Van amagar les joies, enterrades. Després, van anar a parar a Madrid. Més tard van fer una exposició a la Universitat i junt amb mossèn Lluís Bros van anar i les van identificar, sent retornades a Sant Martí.

Visita de la reina Victòria Eugènia a Can Juliol, acompanyada de les infantes Beatriu i Maria Cristina (22 de maig de 1930)

Les aigües pantanoses salabroses s'estenien a tot lo llarg del carrer Cantàbria fins al Besòs. Una mica més enllà del nucli de Sant Martí que hi havia una gran bassa plena de granotes que els nens anaven a empaitar.

Els camps es regaven pel sistema de boques (*flipes*) que procedien de la Sèquia Comtal, cada pagès tenia una i un horari convingut. Després l'Ajuntament els hi va treure havent cada casa que fer-se pous.

Els productes els venien en mercats. Tenien parades en el de Santa Caterina i el sobrant ho portaven al sindicat, que ho distribuïa en el Mercat Central. ❖❖❖

Molí de La Verneda

Hostal

Camí de La Verneda

Xemeneia (La Palmera)

Ca l'Arnó 1957

Anys 70

1988

1989

Entrevista apareguda al número 3 de la revista *l'arc* del Centre Cívic Sant Martí (juny 1995)

JOSÉ MIGUEL JIMÉNEZ

ISIDRE CRUSENS

Masover de Ca l'Arnó

El senyor Isidre Crusens va ser el darrer habitant de Ca l'Arnó. Representa la memòria viva d'allò que va ser el nostre barri; parlant amb ell sembla que estiguem amb un testimoni d'un temps molt llunyà i d'uns terrenys també llunyans. El cas però és que parlem del nostre barri i d'un temps del que som hereus.

QUANTES MASIES HI HAVIA ALS VOLTANTS DE L'ESGLÉSIA?

Hi havien Can Cadena, Can Simó, Cal Masover, Can Vila i Can Siseta. La gent passava pel carrer Rector de Vallfogona, al costat de la parròquia, per anar a Can Siseta que era una fàbrica tèxtil on hi havia treballat el meu germà gran de xofer de tartana al començament, després va venir el cotxe i feia de xofer per al senyor Pepeito i el senyor Juanito.

AQUELLES MASIES, SOBRETOT CA L'ARNÓ I CAN CADENA, VAN VEURE COM BARCELONA CREIXIA AL SEU VOLTANT. COM ÉS QUE VAREN RESISTIR TANT TEMPS?

Per res en especial. Allà vivíem de tota la vida dues generacions. Al començament ens van oferir indemnitzacions molt petites i l'advocat ens deia que ens esperéssim. A l'any 1982, l'Ajuntament ens va fer una altra oferta i vam marxar. De fet nosaltres érem llogaters, la propietat era del general Manso i nosaltres pagàvem cada any a un administrador que hi havia al passeig de Gràcia.

QUANT PAGÀVEU?

Sis mil pessetes l'any. Eren diners, però hi havia molt de terreny perquè arribava quasi bé al que nosaltres llavors en dèiem la Verneda, que no és el mateix que ara, eren deu mujades.

S'ENYORA MOLT CA L'ARNÓ?

Miri, no sé que dir-li, tant me fa ja. Me'n vaig anar ben tranquil... perquè no s'estava bé. El negoci no marxava perquè al

La gent passava pel carrer Rector de Vallfogona, al costat de la parròquia, per anar a Can Siseta que era una fàbrica tèxtil on hi havia treballat el meu germà gran de xofer de tartana al començament

tancar la sèquia Comtal ja no podíem regar, teníem molts problemes i no donava gust treballar. Al final em vaig dedicar a fer una mica de julivert i prou, llavors ja va ser el final.

I ARA QUAN PASSA PEL DAVANT, QUÈ LI SEMBLA?

Home, sempre fa una mica d'allò del puesto on vas viure, però ha quedat molt bonic, és un puesto on poden estar la canalla i la gent gran, està molt bé. ❖❖❖

d' taller d'història

CRONOLOGIA **DELS FETS MÉS RELLEVANTS DE LA TRANSFORMACIÓ** **DE LA VERNEDA DE SANT MARTÍ**

Un breu recull de les dates principals a tenir en compte per a qualsevol que es vulgui endinsar en la història de La Verneda de Sant Martí.

1897 (20 d'abril) Se signa el decret d'agregació, pel que s'annexava a Barcelona el municipi de Sant Martí de Provençals.

1909 Durant la *Setmana Tràgica* incendien l'església vella de Sant Martí.

1925 Es construeix el "Grup d'habitatges Antoni Gassol", obra de l'arquitecte Manuel Puig Janer. El passatge està format per un conjunt d'habitatges modestos destinats als treballadors de les fàbriques properes. El passatge està situat entre el carrer d'Andrade i el del Concili de Trento (amb entrada i sortida pels carrers de Bac de Roda i d'Espronceda). Aquests habitatges formen part del Catàleg del Patrimoni municipal.

1927 S'obre el carrer d'Espronceda.

1936 Quan esclata la Guerra Civil, l'església vella de Sant Martí torna a patir novament un incendi i els pagesos aconseguen salvar les relíquies de l'església enterrant-les.

1947 Es comença a poblar de barraques la ronda de Sant Martí, anomenada "*La Perona*" amb motiu de la visita de la primera dama argentina Eva Duarte de Perón a Barcelona.

1948 S'inaugura el camp del C. E. Júpiter amb entrada pel carrer de l'Agricultura. El camp queda delimitat pels carrers de l'Agricultura, Andrade, Cantàbria i Concili de Trento.

1953 Es construeixen els habitatges a la zona de la Via Trajana, impulsats pel "Patronato Municipal de la Vivienda".

1955 (25 de gener) S'inaugura la primera illa de cases de La Caixa.

1956 (17 de juliol) S'aprova el "Pla de Llevant Nord" que permetria la construcció massiva d'edificis.

1956 Comença la construcció del "Grup Parera", promogut per l'"Obra Sindical del Hogar" (OSH).

1958 (8 de juny) Són inaugurats per Francisco Franco els blocs del Grup Parera.

1958 (18 de juliol) L'alcalde de Barcelona presideix

l'obertura al trànsit del carrer de Guipúscoa.

1958 (estiu) S'inaugura el cine Llevant al carrer Guipúscoa 70-72 amb 2.100 localitats, de l'arquitecte Carlos Martínez. Es va tancar el 1979.

1961 Es construeix l'església de Sant Lluís Gonzaga al carrer de La Selva de Mar.

1963 (19 de octubre) Inauguració oficial del carrer de Guipúscoa amb la assistència del alcalde de Barcelona, Jose María de Porcioles, i el de San Sebastián, Nicolás Lasarte.

1963 S'inauguren oficialment (tot i que funcionaven des de 1962) els instituts "Juan de Austria" (masculí) i "Infanta Isabel de Aragón" (femení), un al costat de l'altre, de l'arquitecte Francesc Adell.

1964/66 Construcció dels edificis del barri La Pau.

1965 S'estableix al final del carrer Guipúscoa la planta embotelladora de Coca-Cola.

1966 (gener) S'inaugura el cine Verneda, situat al carrer Guipúscoa 99, amb una capacitat de 1.900 localitats, obra de l'arquitecte Carlos Martínez. Va tancar el 1984.

1966 S'inaugura per Francisco Franco el grupo de viviendas "La Paz" de la "Obra Sindical del Hogar" amb

motiu del 25è aniversari de la victòria franquista. El seu perímetre queda definit entre l'avinguda Guipúscoa, la rambla de Prim, la Gran Via de les Corts Catalanes i el carrer d'Extremadura.

1966 Se inaugura el Mercat de Sant Martí al costat de la plaça de La Palmera.

1967 (12 de novembre) se inaugura el "Grup de habitatges Montseny", de la Cooperativa Montseny.

1969 Es construeix l'autopista de la Gran Via de les Corts Catalanes, anomenada durant el franquisme avinguda de José Antonio Primo de Rivera.

1971 L'OSH edifica el Piramidon.

mobilització del barri de la Verneda Alta en defensa de l'Escola dels Horts.

1979 (3 d'abril) Eleccions municipals democràtiques.

1979 (14 de juny) S'inaugura la plaça de La Verneda. Delimitada pels carrers Puigcerdà, Menorca i Maresme.

1980 (20 de març) Primeres eleccions autonòmiques a Catalunya.

1980 L'Ajuntament compra cinc plantes de l'edifici "Piramidón" al Grup La Pau per a usos socials.

1980 Neix la Societat d'Estudis de La Verneda de Sant

1973 S'acaba la construcció de l'església de Sant Ambrós, al Grup La Pau. La seva construcció va començar el 1968.

1973 S'inaugura amb el nom de "Residencia Gaudí" l'edifici que actualment és el Centre Cívic Sant Martí.

1974 S'obre el mercat de Provençals al carrer Menorca, 19.

1975 (20 de novembre) Mort del dictador Francisco Franco.

1975 (8 de octubre) Es produeix un tràgic tiroteig a la avinguda Guipúscoa, davant de la caserna de la Policia Nacional, amb cinc víctimes.

1977 Primeres eleccions generals des de 1936.

1978 Referèndum sobre la Constitució.

1978 (setembre) Després de la lluita veïnal, comença a funcionar una llar d'infants a l'edifici Gaudí, futur Centre Cívic Sant Martí.

1978 Promoguda per les dones del barri, neix el projecte de l'Escola d'Adults La Verneda-Sant Martí, durant la

Martí (SELAV) amb la idea de recuperar, estudiar i divulgar la història del barri, delimitat per la Gran Via, el carrer d'Espronceda, la via del tren i el límit amb Sant Adrià de Besòs.

1982 Les excavadores municipals inicien la destrucció de la masia Ca l'Arnó. Els veïns fan guàrdia les 24 hores del dia per impedir la demolició.

1982 Al setembre, durant les festes de La Mercè, es fan manifestacions al Pont del Treball i talls de circulació a la Meridiana i la Gran Via per erradicar les barraques de La Perona.

1982 Comença la protesta per evitar la construcció de un edifici en un solar de la plaça dels Porxos.

1982 (15 de octubre) S'inaugura l'estació del metro La Pau de la línia 4.

1982 (12 de desembre) S'inaugura el Centre Cívic Sant

**ROMANÇO
DE SANT MARTÍ DE PROVENÇALS**
en el que s'explica, per sobre, la història de la vila
des dels orígens fins als nostres dies.

Martí. El primer director és Andreu Puig.

1983 S'inaugura la plaça de la Infància.

1984 (1 d'abril) La lluita veïnal aconsegueix la plaça de la Cultura, al Grup La Pau.

1984 (11 de novembre) S'inaugura la plaça de la Palmera.

1985 Inauguració de la primera fase del parc de Sant Martí. Arquitectes: Carles Martí i Antonio Armesto.

1985 L'empresa de la Generalitat de Catalunya ADIGSA es fa càrrec de la gestió dels polígons d'habitatge públic.

1987 Inauguració del pont que uneix els carrers Bac de Roda i Felip II. Arquitecte: Santiago Calatrava.

1987 S'inaugura l'institut Salvador Seguí al carrer Santander.

1988 (estiu) S'organitza un Camp de Treball Internacional per salvar la masia Ca l'Arnó. Al juny es va estrenar el "Romanço de Sant Martí de Provençals", obra de Jaume Arnella.

1989 (28 de juny) Enderrocament de l'última barraca de La Perona.

1991 Connexió del carrer Guipúscoa amb el carrer d'Aragó.

1991 Comencen les obres del metro de la línia 2.

1991 (11 de març) S'inaugura la plaça del Ram de l'Aigua.

1992 Un informe encarregat per ADIGSA, revela que en bona part dels blocs de La Pau estan afectats per aluminosi.

1994 S'inaugura la Plaça del Porxos.

1995 S'inaugura la plaça d'Angeleta Ferrer.

1995 Es crea la revista de la Verneda Solidària "El Rebrot".

1995 (22 d'abril) És enderrocada l'edifici 80 del Grup La Pau.

1996 (25 de juny) Són demolides dues torres de 15 plantes del Grup La Pau.

1997 (17 de març) S'acaben les obres de la línia 2 del tram Sagrada Família-La Pau. El 20 de setembre, entra en servei aquest tram.

1997 (3 de setembre) S'inaugura la rambla Guipúscoa.

1997 (5 de novembre) S'inaugura la plaça de Joaquín Maurín en el centenari del seu naixement.

1999 (7 de març) L'artista Francesc Torres planta l'escultura "Línia de La Verneda", d'un kilòmetre i mig de llargada, al mig del carrer Guipúscoa, amb texts sobre la història de l'antic poble de Sant Martí de Provençals.

2007 (17 de març) S'inaugura la semicobertura de la Gran Via de les Corts Catalanes des del carrer Bilbao fins al municipi de Sant Adrià del Besòs.

2008 (6 d'octubre) Acte simbòlic de canvi de nom del carrer del Pont del Treball que a partir d'aquell moment s'anomena "Pont del Treball Digne".

2009 (17 de març) Comença la remodelació de la caserna de la Policia Nacional del carrer Guipúscoa.

2011 Es descobreixen les restes d'una vil·la romana, al costat de l'antic Pont del Treball, on es realitzaven les obres de construcció de l'estació de l'AVE Barcelona-La Sagrera.

2013 (15 de maig) És inaugurat el "Complex Policial de Sant Martí-La Verneda".

2013 (8 de juny) Remodelació del mercat Provençals.

2014 (11 de novembre) S'inaugura la remodelació de l'Auditori Sant Martí.

2020 (desembre) Es publica el número "zero" del butlletí "auro invento".

2022 (28 de maig) S'inaugura la biblioteca Gabriel García Márquez.

2023 (15 de juliol) Mor l'historietista Francisco Ibáñez als 87 anys, veí del barri.

2023 (21 d'octubre) S'inaugura, en homenatge a Francisco Ibáñez, el primer semàfor, al costat de la Biblioteca García Márquez, amb les figures de Mortadel·lo i Filemó. ❖❖❖

[MIGUEL GONZÁLEZ ACOSTA]

LA VERNEDA DE SANT MARTÍ, EDIFICI A EDIFICI (2)

PASSATGE DE CA N'OLIVA, 3

PROMOTORA I CONSTRUCTORA

PROGAR, S.A. (Inmobiliaria Promotora de Hogares, S.A.). Són habitatges de qualificació de Renda limitada (*Viviendas Subvencionadas*), per això, la promotora es beneficiava d'una bonificació en els pagaments de liquidació de drets de permís d'obres.

Els habitatges estaven dins del "Plan parcial de Ordenación de la zona de Levante". És una Zona residencial urbana intensiva. Aquests habitatges eren un projecte situat a 65 metres, cantó nord, del carrer de Guipúscoa, en la barriada de La Verneda (encara no tenia nom de passatge).

ARQUITECTE

Lorenzo García Barbón y Fernández de Hínestrosa.

CURIOSITATS

Com a curiositat, el funcionament del primer ascensor només era de pujada i tenia la parada en el replà del descans de les escales i no al replà de cada pis. La nit de Nadal del mateix any 1962 va ser la gran nevada de Barcelona, llavors es van posar d'acord els homes del bloc per pujar al terrat i retirar la neu acumulada, ja que era perillós el seu pes per la teulada o per depriments que podien caure al terra del passatge.

[ISABEL JUÁREZ MENÉNDEZ]

ANY DE CONSTRUCCIÓ

L'any de construcció és el 1961. El permís d'obres té data del 30 de juliol de 1959, però fins al juny de 1960 no es van iniciar les obres. Es va demanar una pròrroga de llicència d'obres el 14 de juny del 1960, amb el compromís que el juliol de 1961 estarien fets els habitatges. No obstant el certificat del Col·legi d'Arquitectes, és a dir, el document d'habitabilitat té data del 24 d'octubre de 1961.

publicacions

LA VERNEDA DE SANT MARTÍ, DIBUIXADA

Els Serveis Editorials de l'Ajuntament de Barcelona acaben de publicar el trenta-cinquè llibre de la seva col·lecció Carnet de Voyage, dedicada a il·lustrar amb dibuixos els diferents barris de la ciutat. Porta per títol "La Verneda de Sant Martí" i és obra de Daniel Castro Alonso, amb textos de la Societat d'Estudis de La Verneda de Sant Martí (SELAV). En els darrers números de la col·lecció no es publica cap presentació, només dibuixos, però a la SELAV teníem preparada una i ara la fem pública.

L'ànima de La Verneda de Sant Martí ha estat copsada pels dibuixos de Daniel Castro. Un treball gegantí per deixar constància gràfica de la vida d'un barri i dels antecedents històrics sobre els que s'ha construït. Una obra insòlita a la que la SOCIETAT D'ESTVDIS DE LA VERNEDA DE SANT MARTÍ (SELAV) ha posat la lletra de tan exquisida música. En paraules del propi autor: "Tota la meua vida he estat un apassionat del dibuix. El primer cop que vaig sentir les paraules de Hokusai sobre el dibuix fou fent el batxillerat i, a mesura que vaig envellint, més entenc les seves paraules i vull creure que jo també soc un 'vell boig pel dibuix'. Fer aquests vuitanta-vuit dibuixos m'ha permès conèixer i apreciar el barri".

Amb un format de ruta turística, els lectors i lectores poden sondar els indrets més interessants i significatius del barri. Un territori que arrossega una mala fama immerescuda i que va renaixent amb iniciatives socials i culturals de gran calat: tres escoles d'adults, quatre dinàmics instituts, més d'una dotzena de tertúlies literàries, un auditori amb programació estable...

Veïnes i veïns saben que viuen en un barri amb problemes d'identitat. El fet que uns i altres l'anomenin ja com Sant Martí de Provençals, ja com La Verneda dificulta l'entesa per construir projectes comuns. No té solució fàcil. Aquest llibre ens remet al nom donat per Josep Maria Huertas Claveria, cronista dels barris barcelonins: La Verneda de Sant Martí.

En qualsevol cas, hi ha eines per conèixer millor el nostre barri. La SOCIETAT D'ESTVDIS DE LA VERNEDA DE SANT MARTÍ té un bon grapat: les xerrades dels dilluns sobre la història del barri; les publicacions; les pàgines web "altzadiako.wordpress.com" o "bit.ly/2UjBzEO"; les rutes temàtiques mensuals; el Taller d'Història del Barri i el butlletí **aurò invento**.

Referenciar aquest llibre eixampla l'escassa bibliografia específica sobre La Verneda de Sant Martí. Amb prou feines una dotzena de llibres parlen del barri i de les seves

entitats. Més nombroses són les publicacions d'autors vernedencs. Especialment les del ninotaire vernedenc universal Francisco Ibáñez i els seus personatges esbojarrats que acompanyen Mortadel·lo i Filemó.

No cal dir que mereix una menció especial l'àlbum de cromos "Petita història de La Verneda de Sant Martí", una creació de la SELAV perquè els infants de primària de les escoles del barri puguin apropiarse a la història del seu entorn. Una obra feta col·lectivament on han intervingut mestres, dibuixants, historiadors i comerciants.

Errar per La Verneda de Sant Martí és recórrer el territori comprès entre els carrers Gran Via de les Corts Catalanes, Espronceda, ronda de Sant Martí, Jaume Brossa, passeig de la Verneda, avinguda del Ferrocarril, Guipúscoa i Extremadura, dit d'una altra manera, els barris anomenats administrativament Sant Martí de Provençals (barri 72) i La Verneda i la Pau (barri 73).

Destorba la vida quotidiana que aquest paratge estigui

a cavall de dos municipis: Barcelona i Sant Adrià de Besòs. No tant que l'estructura de les illes de cases del Pla Cerdà provoqui vuit zones ben determinades del barri. De nord a sud: Via Trajana, La Pau, La Palmera, La Verneda Alta, Nucli antic, La Caixa, Tèxtil i Sindicats. I cadascuna amb els seus atributs propis.

A tall d'exemple, edificis espectaculars com l'església Sant Lluís Gonzaga o la nova biblioteca García Márquez. Places guanyades a cop de lluita veïnal com les de La Verneda, La Palmera o Els Porxos. L'únic barri que té dues fonts de Canaletes: Binèfar i plaça de la Infància. Arbres centenaris com la palmera de Bac de Roda. I l'edifici més alt: el Piramidón.

Dels indrets interessants del barri cal destacar els tres que són patrimoni arquitectònic històric-artístic de la ciutat: el nucli antic del poble Sant Martí de Provençals, amb l'església vella, la rectoria, i tres masies (Ca l'Arnó, Can Cadena i Can Planas); els blocs construïts per La Caixa als anys cinquanta; i el passatge d'Antoni Gassol, dels anys vint.

Els qui viuen des de fa temps al barri no s'estranyaran de veure dibuixos que retraten llocs i edificis desapareguts: les masies de Can Canals i Can Nyau; la fàbrica SF Vila; el barri de barraques de La Perona, els vells edificis enderrocats de Via Trajana; la planta de Coca-Cola; i el col·legi San Pablo Tejedor, en representació de tots els centres educatius que van tancar.

Sense menystenir les altres entitats vernedenques, organitzades a l'entorn de VERN-Coordinadora d'Entitats, destaquen les dedicades a la cultura popular: la Colla de Diables de La Verneda i Guspies de Sant Martí, la Colla Gegantera de La Verneda-Sant-Martí (amb la parella de gegants, Martí i Dolça) i el grup de dansa i música gallega Cova da Serpe.

A l'esport cal donar-li un lloc important en el dia a dia vernedenc, amb tres poliesportius, quatre camps de futbol i nombrosos clubs i entitats: el més que centenari Club Esportiu Júpiter, l'Associació Sant Martí Esport (ASME) o CET10. El barri acull, a més, la Casa de l'Esport, amb la seu d'una vintena de federacions catalanes, entre elles les de bàsquet i futbol sala.

Només una desena d'escultures es reparteixen pels carrers i places del barri. A destacar dues: "Línia de la Verneda" (1999) i "El mur" (1985). La primera, obra de Francesc Torres, recorre el carrer Guipúscoa de Bac de Roda a Extremadura, entre un punt A i un punt B. La segona, obra de l'escultor nord-americà Richard Serra, omple de significat la plaça de la Palmera.

També les descobertes a la vil·la romana del Pont del Treball Digne, treta a la llum amb les obres de la futura estació intermodal de la Sagrera. Es van trobar sis premses de vi d'una explotació dedicada a l'exportació, cosa que permet deduir que La Verneda de Sant Martí estava farcida de vinyes en època romana.

Més de cinquanta-quatre mil habitants. Aquesta és la densa població del barri, amb més de quaranta edificis de més de catorze pisos. La caracteritza el seu origen immigrant (la major part d'Andalusia) i el seu envelliment. Les persones joves que van arribar els anys cinquanta i seixanta es troben actualment jubilades i amb una esperança de vida superior als vuitanta anys.

Els qui viuen des de fa temps al barri no s'estranyaran de veure dibuixos que retraten llocs i edificis desapareguts: les masies de Can Canals i Can Nyau; la fàbrica SF Vila; el barri de barraques de La Perona

Amb lupa s'han de mirar els molts racons desconeguts, quasi secrets, pel veïnat. Un exemple: les tapes de registre del carrer Guipúscoa amb la inscripció SA Damm. Formaven part d'una conducció d'aigua que connectava una mina d'aigua amb la fàbrica de cervesa del carrer Rosselló. O els misteriosos monòlits del parc de Sant Martí que envolten el nucli antic...

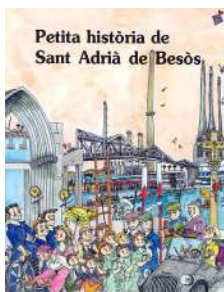
Rondar per La Verneda de Sant Martí és descobrir els seus nombrosos equipaments: vuit escoles, quatre instituts, tres escoles d'adults, dos centres d'atenció primària, un centre d'urgències mèdiques...

Tres poliesportius, una biblioteca, una escola oficial d'idiomes, un parc, dos mercats municipals, un polígon industrial, dues línies de metro, deu línies d'autobusos, un centre cívic, tres casals de barri, quatre casals de gent gran...

I l'estació ferroviària de la Sagrera. El futur. ❖❖❖

SANT ADRIÀ DE BESÒS, UNA BIBLIOGRAFIA

Quan es passeja pels carrers de La Verneda de Sant Martí és fàcil trobar-se de sobte dins de territori adrianenc. La zona de Via Trajana va ser construïda a cavall de Barcelona i Sant Adrià de Besòs. Vet aquí una breu bibliografia per conèixer el municipi adrianenc.

PETITA HISTÒRIA DE SANT ADRIÀ DE BESÒS

Manuel Fuentes / Pilarín Bayés

Editorial Mediterrània, 2007

Història del territori des de la Prehistòria fins al Fòrum de les Cultures 2004. Està dirigida a infants i joves per tal que s'iniciïn en la història de la seva ciutat. La primera vegada que apareix el nom del poble és en un document del 20 de febrer de l'any 1012. L'autor ens condueix per les diferents èpoques de la mà experta de la ninotaire i dibuixant Pilarín Bayés.

Hi ha una versió digital que es pot baixar a l'adreça:

<http://www.xtec.cat/crp-santadria/Recursos/HistoriaSAB/petitahistoria.pdf>

EL BOSC ENCANTAT DE SANT ADRIÀ DE BESÒS

Diversos autors

Ajuntament de Sant Adrià de Besòs, 2022

Un dels paisatges més espectaculars de la ciutat és el que protagonitza el bosc de columnes decorades que suporten l'autopista C-31 i que és l'escenari, cada dimarts, d'un conegut mercat: els Encants de Sant Adrià. Aquest projecte de creació mural es va desenvolupar entre 2016 i 2021 per iniciativa de l'Ajuntament, l'associació El Generador i l'artista local Zosen Bandido. El llibre il·lustra amb fotografies les més de dues-centes columnes pintades per una seixantena d'artistes.

SANT ADRIÀ DE BESÒS 1900-1939

Manuel Márquez Berrocal

Ajuntament Sant Adrià de Besòs / Diputació de Barcelona, 2020

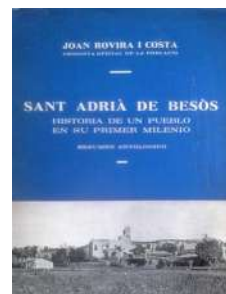
Com deia el mestre d'historiadors, citat per l'autor, Josep Fontana "la història local és essencial no sols per aprofundir en el coneixement de les gentes d'un lloc, sinó també com a fonament perquè, articulada amb altres històries locals, puguin elaborar-se interpretacions que contribueixin a conèixer i explicar els processos històrics". L'obra es divideix en tres volums: La construcció de la ciutat: del món rural a l'urbà; La formació de la classe obrera: indústria i immigració; i La lluita per la llibertat: política, societat i cultura.

SANT ADRIÀ DE BESÒS. HISTORIA DE UN PUEBLO EN SU PRIMER MILENIO

Joan Rovira i Costa

Ajuntament de Sant Adrià de Besòs, 1977

El cronista oficial relata els orígens de la història de la ciutat en un erudit llibre, ple de referències documentals. En la presentació, l'autor explica les seves fonts principals: "Los archivos del Obispado y Municipal de Barcelona, también el de la Corona de Aragón y Notarial y de Protocolos de la misma ciudad, y en menos cuantía el Municipal y Parroquial de Sant Adrià, nos han permitido el poder hacer una casi total reconstrucción del Pueblo, Baronía, Castillo Episcopal, y Parroquia de Sant Adrià."

HISTÒRIA DE SANT ADRIÀ EN CÒMIC

Ricard Soler / L'Avi

Ajuntament Sant Adrià de Besòs, 1989

De la mà de dos personatges, el còmic fa un recorregut per la història de la ciutat. Com es diu a la presentació "amb aquest llibre pretenem posar a l'abast de tothom i en particular dels més petits una primera eina que ajudi a conèixer més el nostre poble i en conseqüència a comprendre'l, sentir-lo i estimar-lo més". Els dibuixos van a càrrec de L'Avi (Lluís Recasens) que ha col·laborat amb nombroses publicacions com *Andalán*, *Butifarra!*, *Canigó*, *El Papus*, *El Punt*, *El Triangle*, *Regió 7* i moltes altres.

VIA TRAJANA, MÉS ENLLÀ DE LA FRONTERA

Rafael Pradas

Generalitat de Catalunya, 2010

El territori del barri de Via Trajana es divideix entre els municipis de Barcelona i de Sant Adrià de Besòs. El periodista Rafael Pradas va escriure la història d'aquest polígon d'habitatges i del seu procés de reconstrucció després que tots els seus blocs van haver de ser enderrocats a causa de la patologia de l'aluminosi. El llibre, bilingüe en català i espanyol, ple de fotografies cedides pel veïnat, inclou un DVD amb les declaracions d'un bon grapat de veïns i veïnes explicant les seves experiències al barri.

DONES DE SANT ADRIÀ. ITINERARIS HISTÒRICS

Isabel Segura

Ajuntament Sant Adrià de Besòs, 2012

Elaborat per l'autora a partir dels testimonis d'una trentena d'adrianenques, el seu contingut comença amb una perspectiva històrica de la ciutat per després desenvolupar el paper de les dones en els àmbits del treball domèstic, el remunerat i el polític. A continuació, descriu tots els carrers de la ciutat que tenen nom de dona amb una petita ressenya biogràfica de cadascuna d'elles. El llibre està disponible en format PDF a:

<https://www.sant-adria.cat/fitxers/documents/LlibreDonesStAdria.pdf>

HISTÒRIA DEL BARRI DE LA MINA

Josep Maria Monferrer

Octaedro Editorial, 2014

Monferrer és el president del Centre de Documentació de la Mina i una de les persones que millor coneix aquest barri adrianenc. Sota el títol general de l'obra s'organitzen tres volums: 1. Un espai cobejat i una història conflictiva; 2. 1969-2000. Unes males polítiques condemnen el barri a la marginalitat; i 3. 2000-2015. Una especulació urbanística tapada sota un pla de transformació social. Imprescindibles per a qui vulgui conèixer la realitat i la història d'un territori que molts pensen que és un barri de Barcelona.

LA RIUADA DE 1962 A SANT ADRIÀ

Pere Guaita / Imma Boj / Manel Fuentes / Albert Martínez

Ajuntament Sant Adrià de Besòs, 2007

Un esdeveniment que va marcar la vida dels adrianencs: una riuada que s'emportà béns i vides humanes. Com es diu a l'inici del llibre "la vida dels adrianencs i la història de Sant Adrià ha estat vinculada des del seu origen al riu Besòs. Aquesta artèria natural ha esdevingut font de vida per a les cultures que s'han assentat amb el pas del temps a prop de les seves ribes". Els textos que conformen aquest llibre van ser creats per l'exposició del mateix títol que van comissariar Pere Guaita i Imma Boj. ❖❖❖

documents

Associació de veïns Sant Martí de Provençals

SANT MARTÍ, DE POBLE AGRÍCOLA A BARRI OBRER

Primer capítol del llibre *25 anys de servei al barri* (1997), editat amb motiu de l'aniversari de l'associació de veïns Sant Martí de Provençals. L'obra va desgranant el conjunt de lluites que van anar transformant el barri.

Abans d'endinsar-nos en la història dels que han aconseguit fer del barri de Sant Martí de Provençals un dels més populars i emblemàtics de Barcelona, cal conèixer els seus orígens que res no tenen a veure amb la gran àrea densament poblada ubicada al nord del districte desè de la ciutat. El barri obrer que avui s'estén entre la Ronda Sant Martí —al nord— la Gran Via —al sud—, el Clot —a l'oest— i la Verneda Alta —a l'est—, es va aixecar en un tres i no res, mentre que durant molts segles, tots aquells enormes blocs de pisos no eren més que parcel·les de cultiu.

I és que a primer cop d'ull es fa difícil d'imaginar que només 50 anys enrera es podia passejar en un ambient tan bucòlic com pot ser l'estampa d'un petit nucli de masies i molins fariners disseminats i envoltats de quilòmetres i quilòmetres de camps de conreu. Entremig, alguna indústria tèxtil que aprofitava l'aigua del Rec Comtal i la proximitat de la florent indústria del Clot i Poblenou. És per això que, a diferència d'ara, els escassos pobladors de l'antic Sant Martí de Provençals —l'agrícola, no l'industrial que després es desenvolupa al Poblenou— no tenien consciència de res. La major part de pagesos no vivien en aquest nucli rural; eren d'Horta o de Sant Andreu, i només hi anaven per treballar camps que en molts casos pertanyien a la noblesa i a la burgesia de Barcelona o a l'Església.

En aquella època, doncs, Sant Martí ja no era un poble autònom, però no hi ha dubte que els seus escassos pobladors no els podia passar pel cap, ni de casualitat, que una configuració tan eminentment rural pogués arribar a formar part d'una gran ciutat que només mirava més enllà de les seves muralles pensant on podia trobar espais per poder créixer i respirar. Perquè, mentre la ciutat s'havia convertit en un eixam de persones que només desitjava un troç de sostre per poder-se guarir després d'una jornada laboral de quinze hores, Sant Martí es mantenia al marge d'aquesta munió, fins que l'especulació va començar a fer números sobre les enormes possibilitats constructives que oferien aquells camps, sobretot perquè ningú

no pensava que hagués de quedar ni un petit bocí de terra sense edificar-hi un bloc de pisos.

D'una forma gairebé infrahumana, milers i milers d'immigrants arribats del món rural català i de tots els punts d'arreu de l'Estat espanyol, omplien blocs i blocs de pisos que, en molts casos, ja necessitaven serioses reformes i tot just els acabaven d'estrenar. Perquè, pels especuladors, res feia pensar en aquells moments que als nous veïns els pogués interessar gaudir d'un centre de reunions per les estones de lleure, d'un parc on anar a estirar les cames, ni tan sols d'una plaça on poguessin jugar els més menuts del barri i on els avis hi poguessin petar la xerrada. I què dir dels desplaçaments!

Qui havia d'imaginar que un poble pagès de primers de segle pogués tenir coses en comú amb una ciutat dormitori de mitjans del mateix segle. Doncs sí que les tenien: els carrers eren de terra i no pas per preservar els seus vestigis pagesos, sinó per manca d'interès en invertir en allò que no donés diners; hi havia animalons, però les rates de camp s'havien convertit en rates de cloaca, pròpies d'una ciutat amb un nivell d'infraestructures deficitari; i encara hi havia un tercer element: tampoc no tenien la sensació de pertànyer a la gran ciutat, ni estava encara prou arrelada la idea de barri. No eren ni d'aquí ni d'allà, però necessitaven la barriada, per viure-hi, i la ciutat, per fer-hi vida.

No és gens estrany, doncs, que en aquella època els veïns de Sant Martí «anessin a Barcelona» i no al centre de la ciutat. Desplaçar-se era tot una odissea, i la millor manera era disposar de cotxe particular, perquè les alternatives eren gairebé nul·les. Perquè, si la Barcelona de sempre desconeixia com vivien els seus veïns nouvinguts, tampoc no feien cap esforç per descobrir-los. Sabien que vivien en un reducte afilat, que calia mantenir encerclat. I és que a ningú no se li havia perdut res a Sant Martí, així que a ningú tampoc no li va passar pel cap que els «altres» ciutadans tinguessin necessitat d'apropar-se i integrar-se a la seva ciutat, si no era per anar a treballar o per divertir-s'hi.

Imatge de l'església de Sant Martí Vell, cap als anys 1910-1912

Així, un dels primers passos per acabar amb una marginalitat injusta i imposada va ser, sens dubte, reivindicar la millora del transport urbà. D'aquesta manera es trencava també un altre cercle viciós: la imatge de barri conflictiu que des de Barcelona es tenia de més enllà dels límits del Clot, el que genèricament s'anomenava la Verneda. Fins i tot, a més d'un taxista li esgarriava pensar que havia de travessar aquells límits per deixar-hi un grup de joves clients que venien de fer gresca pel centre de la ciutat. Aturar-se a aquella Verneda era, per a molts, pitjor que endinsar-se dins el barri xinès que, si més no, potser pel fet que els hi era més desconegut.

Però, ara, gairebé a les acaballes del 1997, quan s'han acomplert cent anys de l'annexió del nucli rural de Sant Martí

Si alguna cosa realment marca el caràcter dels martinencs és que mai, en tota la seva curta, però densa història moderna, ha deixat d'estar a l'aguait i ha sabut aprofitar qualsevol circumstància per incidir en una lluita que, a finals dels anys 60 havien iniciat la major part de barris allunyats del centre

de Provençals a Barcelona i després de 25 anys de lluita veïnal, cap poblador d'aquest barri no es pot ni arribar a plantejar que, a més de martinenc, és barceloní de fet i de dret, perquè no hi ha dubte que aquests veïns, mitjançant la seva associació, han fet el que ha calgut i més perquè mai ningú no oblidés que, malgrat que 30 anys enrera els van col·locar a Sant Martí de qualsevol manera, tenen tan dret com els veïns dels també antics municipis de Gràcia, Les Corts o Sarrià a ser considerats ciutadans de primera. I és aquí on se centren, sobretot, les seves reivindicacions.

Si alguna cosa realment marca el caràcter dels martinencs és que mai, en tota la seva curta, però densa història moderna, ha deixat d'estar a l'aguait i ha sabut aprofitar qualsevol circumstància per incidir en una lluita que, a finals dels anys 60 havien iniciat la major part de barris allunyats del centre, però que a poc a poc es va anar diluint. En una època en que l'associacionisme veïnal es pot dir que viu una situació més aviat d'hores baixes, Sant Martí de Provençals segueix dempeus.

El president de l'associació, en Manel Martínez —el «cor» del barri tal i com el descriu amb simpatia un veí, intentant treure ferro al fet que últimament en Martínez els ha fet patir ja que el cor li ha fet una mica la guitza— podria convocar avui mateix als veïns a mobilitzar-se, i de ben segur que la seva crida tindrà força ressò. perquè està clar que mai ningú no ha tingut mandra a l'hora de bellugar-se. No els ha faltat mai veu per protestar ni enginy per buscar les fórmules més originals per fer-se conèixer allà on anaven. Ara, però, se'ls presenta un repte molt important: Qui seguirà les seves passes? Està clar que l'associació de veïns de Sant Martí encara té corda per estona, però no se n'amaguen que molt aviat hauran de passar el relleu, i aquí es presenten, potser, algunes petites dificultats...

El barri de Sant Martí, com la major part d'àrees de Barcelona construïdes a la mateixa època, ha anat envellint. però no pas els edificis, que a poc a poc se'ls ha anat enfortint i rentant la cara, sinó la seva població. Aquells immigrants que van arribar —un col·lectiu molt important des d'Andalusia— carregats de baguls, de fills i d'il·lusions s'han anat fent grans. Aquells nens que corrien i saltaven pels carrers del barri, mentre els seus pares lluitaven per millorar les seves condicions de vida, en molts casos s'han hagut d'allunyar de casa. La independització ha suposat, també, haver de marxar de Sant Martí. En moltes ocasions, a contracor, però és que l'espectacular desenvolupament del barri ha comportat que avui en dia, s'hagi revaloritzat i els pocs pisos buits que hi ha es venen a uns preus gens assequibles per a uns nois i noies que s'estan començant a obrir camí.

I, tal i com afirma Teresa Pagès, responsable de l'oficina de Benestar Social del districte desè de Barcelona, gran coneixedora d'aquest barri, el jovent de Sant Martí no és gens diferent del de la resta de la ciutat. Són nois i noies amb les inquietuds pròpies de l'edat, però amb el mateix conformisme que caracteritza aquesta generació, que ha assolit un nivell social i cultural que mai no havien somniat els seus pares per ells mateixos i que mai no ha patit la manca de llibertat i la repressió. Perquè, segons explica la Teresa, el barri de Sant Martí que ella va conèixer quan s'hi va instal·lar l'Oficina de

La Torre del Fang, masia situada al carrer del Clot cantonada Espronceda

Benestar Social no té res a veure amb l'actual imatge de l'àrea. La forta empenta d'aquest veïns els ha allunyant en tot moment de la resignació, plantant cara i donant exemple durant unes èpoques en què qualsevol queixa, per justificada que fos, es podia acabar en un veritable ball de bastons. Han rentat la cara al barri de cap a peus, tan en l'aspecte físic com en el social, encara que en ocasions els hagi calgut adaptar postures radicals i enfrontades amb les administracions que van rellevar la dictadura. Potser una de les millors frases que descriu el caràcter d'aquests veïns és la de que «ha estat gent molt curtida, molt 'guerrillera', però alhora, molt acollidora». En aquest aspecte, Teresa Pagès afirma que, un cop s'ha trencat el gel i s'han superat els primers recels que sempre els desperta qualsevol tipus d'administració, «ja que d'alguna manera sempre s'han vist obligats a enfrontar-s'hi, són veïns força dialogants i oberts». Així ho ha pogut constatar durant els anys que ha desenvolupat la seva tasca al districte, que consisteix en informar sobre els serveis que pot oferir Benestar Social i mantenir un contacte continu de treball amb les diferents associacions.

Malgrat que els temps han canviat, i amb ell les formes d'expressar les necessitats col·lectives, els veïns de Sant

Sant Martí de Provençals va deixar de ser un poble agrícola per esdevenir un dels barris obrers capdavanters en la protesta ciutadana

Martí de Provençals tenen posades les esperances en les noves generacions que aconseguiran quedar-se al barri o que hi aniran arribant des de d'altres punts de la ciutat. Els martinencs creuen que aquest joves sabran —a la seva manera— mantenir viva la flama de l'associació de veïns que, ara més que mai, i després d'un quart de segle d'existència, es planteja ja els reptes i objectius que caldrà assolir de cara a les seves noces d'or.

Així doncs, el futur ben aviat l'hauran de començar a escriure i retratar uns altres veïns. Mentre tant, tal i com es deia al començament d'aquesta introducció, és bo que abans de repassar una història que tots els veïns han elaborat dia a dia i durant vint-i-cinc anys, i que és prou important perquè avui es faci necessari recordar-la en un llibre, cal fer un passeig al llarg de tots els seus segles d'existència i conèixer per quines circumstàncies Sant Martí de Provençals va deixar de ser un poble agrícola per esdevenir un dels barris obrers capdavanters en la protesta ciutadana.

SEGLE X. PRIMERES REFERÈNCIES DEL TERME PROVENÇALS

En l'Arxiu de la Corona d'Aragó es conserva el primer document escrit on hi apareix per primer cop la paraula provincialis, fent referència explícita a les terres de Sant Martí de Provençals. El document és de l'any 989, tot i que hi ha historiadors que asseguren que hi ha algun altre escrit, una mica més antic, que també parla d'aquest terme. L'existència del manuscrit del segle X corrobora, si més no, que en aquella època ja hi havia moviment en aquelles contrades. De fet, alguns estudiosos asseguren que Provençals prevé de l'expressió llatina «ager provincialis», que fa referència a les terres ubicades fora de les muralles de la ciutat. En aquest cas, el document parla de la permuta d'unes finques ubicades entre Barcelona i el Besòs per part de Bonafília, l'abadessa del monestir de Sant Pere de Puelles. Una segona teoria sobre l'origen de la denominació del terme afirma que el nom prové de l'assentament d'un poblat d'immigrants que procedia de l'àrea francesa de la Provença que va arrelar més enllà de les muralles de Barcelona durant el segle X.

Però tota història sempre té la seva part de llegenda que, si més no, acaba sent la més estesa no tant per certa, sinó per la seva vessant romàntica. Malgrat que cronològicament els estudiosos van descartar-la quan es van trobar els documents anteriors, la llegenda diu que el nom es fruit de casament de Ramon Berenguer III, comte de Barcelona, amb la princesa Dolça de Provença, ja que el comte va atorgar unes terres als cavallers que van escortar la núvia fins a Barcelona per tal que hi fessin estada. Entre els acompanyants hi havia un trobador, força seductor, que tenia el cor robat a la princesa. Quan el festeig nocturn d'ambdós amants va descobrir-se, Ramon Berenguer va decidir venjar-se de la seva esposa. El comte va fer matar el trobador i va fer servir el seu cor en un àpat. El cor de la princesa Dolça gairebé tampoc no ho va poder resistir quan li van fer saber que s'havia menjat el seu amant.

La denominació definitiva d'aquestes terres amb el topònim de Sant Martí de Provençals té també els seu origen en els segles X i XI, amb l'edificació d'una petita capella en honor de Sant Martí de Tous, patró de les cavalleries. Si hom es fixa en la porta d'entrada de l'església actual, edificada novament al

segle XV, podrà observar que hi ha una ferradura: és el símbol de Sant Martí. Val a dir que el temple, al llarg de tots aquests segles ha patit infinitat de desfetes que han obligat a realitzar-hi múltiples reconstruccions. La última reforma és de l'any 1948, quan l'església va tornar a obrir les seves portes després que fos destruïda durant la Guerra Civil.

En l'actualitat, el temple, la rectoria i les masies que l'envolten —encara en queden tres: Ca l'Arnó, Can Cadena i Can Planes— formen una bella estampa que, tot i que és l'últim vestigi que pot evocar el passat medieval de Sant Martí, semblen gairebé un afegit enmig de l'eixam d'enormes blocs de pisos que li fan d'embolcall i que priven que, a simple vista, un visitant es pugui adonar que el barri de Sant

Els setges dels sarraïns, la Guerra dels Segadors o la invasió napoleònica han tingut com a escenari els camps de Sant Martí de Provençals que, alhora, han estat sempre un important «rebot» per abastir d'aliments la població de Barcelona

Martí amaga una petita joia arquitectònica digna de que qualsevol barceloní perdi un matí contemplant-la des de la deliciosa perspectiva que ofereix el Parc de Sant Martí.

Aquest paratge, obra dels arquitectes Carles Martí i Antonio Armesto, combina modernes àrees d'ús públic amb àrees paisatgístiques —un estany, petites zones boscoses de lledoners, xiprers, alzines i verns— i suposa una relaxant zona d'esbarjo per a un veïnat necessitat d'espais per a respirar. El parc és, si més no, una «herència» de la zona de barraques anomenada popularment La Perona, a la que li dedicarem un proper capítol. Un cop els veïns se'n van sortir de la desaparició d'aquell reducte de misèria i marginació, van aconseguir «guanyar» la partida i, en contra de la tendència natural de l'administració, que hagués estat la d'aixecar-hi més i més blocs de pisos, ara hi tenen l'extens parc.

SEGLES X A XVII. UNA HISTÒRIA D'ALTS I BAIXOS

Les desfetes que ha patit al llarg dels segles l'església de Sant Martí reflecteixen clarament l'important paper que ja en èpoques molt llunyanes tenien aquestes terres envers Barcelona. Les muralles de la ciutat barraven el pas de les tropes enemigues, que s'havien d'accontentar en destrossar tot el que

L'era de la masia Can Canals, a la zona nord de Sant Martí de Provençals, el 1915

trobaven al seu voltant. Sant Martí era, doncs, el lloc idoni per acampar-hi, mentre es buscava la manera de trencar les defenses de la ciutat. Aquest és, potser, un dels motius pels quals a Sant Martí mai no hi van haver grans nuclis de població, juntament amb el fet que la insalubritat de les aigües provocava contínues epidèmies de pesta que matava la població i el bestiar. Els setges dels sarraïns, la Guerra dels Segadors o la invasió napoleònica, per posar alguns exemples, han tingut com a escenari els camps de Sant Martí de Provençals que, alhora, han estat sempre un important «rebot» per abastir d'aliments la població de Barcelona.

Però la trajectòria agrícola de Sant Martí també ha estat plena d'alts i baixos. Si fins el segle XIV el poble va destacar per la seva gran capacitat i varietat productiva, gràcies sobre tot a l'aprofitament del Rec Comtal, a partir del segle següent, i fins a mitjans del segle XVII, es va arribar a la situació que l'àrea va quedar gairebé morta; inoperant. La construcció del Rec Comtal, una sèquia que anava des del antic terme de Sant Andreu del Palomar fins a nodrir d'aigua la ciutat de Barcelona, va suposar un important impuls per les terres de regadiu i pels molins fariners. El rec data del segle X i aprofitava un antic sistema d'aqüeductes construït durant l'època que els romans van fundar Barcino. No consta, però, que la sèquia comences a aprofitar-se per regar les terres de Sant Martí de Provençals —al seu pas just per sobre de la parròquia— fins el segle XII.

Després de l'època grisa de les pestes i guerres, la manca d'aliments va provocar que es busquessin fórmules més efectives per abastir la ciutat que els petits reductes de cultius i bestiar no gaire lluny de les portes de Barcelona. El Rec Comtal va adquirir un nou protagonisme amb la instal·lació d'una potent mina a Montcada que augmentava el cabdal de la sèquia. I d'aquesta manera es va aconseguir revifar l'antic rebot agrícola de Barcelona, que es va aglutinar al voltant del petit nucli rural de l'església de Sant Martí; el que ara conformen els barris de Sant Martí, Verneda Alta i blocs Parera.

SEGLE XVIII. LA CONSOLIDACIÓ D'UNA FLORENT INDÚSTRIA

La sèquia comtal no només va despertar l'agricultura. Molt a poc a poc, es va anar concentrant una petita indústria

La guarderia Adela de Trenquellón tenia el pati a la vorera del carrer Provençals durant els anys 60

tèxtil, els anomenats prats d'indianes, que empraven el vapor com a font d'energia i que havien de ser el preludi del que un segle més tard faria que Sant Martí, i més concretament els seus barris del Clot i Poblenou —eterns rivals, obligats a conviure en un municipi on l'un i l'altre volien destacar i manar— fossin coneguts arreu d'Espanya com el Manchester català, en referència a l'important àrea de fàbriques d'Anglaterra d'on va néixer la Revolució Industrial. És en aquesta època quan es produeix el gran primer èxode del camp a la ciutat. La primera gran immigració va ser la dels pobladors de les comarques agràries de l'interior de Catalunya, que es desplaçaven a les gran àrees industrials que s'anaven obrint pas al voltant de Barcelona i a altres ciutat que també han sofert canvis espectaculars com podien ser Terrassa, Sabadell o Granollers.

La trajectòria agrícola de Sant Martí també ha estat plena d'alts i baixos. Si fins el segle XIV el poble va destacar per la seva gran capacitat i varietat productiva, gràcies sobre tot a l'aprofitament del Rec Comtal, a partir del segle següent, i fins a mitjans del segle XVII, es va arribar a la situació que l'àrea va quedar gairebé morta

El barri del Poblenou és va convertir, doncs, en un punt de referència pel municipi de Sant Martí. Ningú no podia imaginar que aquella barriada, que mil anys enrera ni tan sols existia, ja que la terra encara no havia guanyat terreny al mar, i era només una enorme extensió pantanosa que arribava fins l'àrea agrícola del vell Sant Martí, també esdevindria, a les acaballes del segle XVIII un ric potencial econòmic i humà. De fet, igual que hi va néixer la Revolució Industrial barcelonina, també s'hi va formar esperit revolucionari obrer, empen-tats, si més no, per les pèssimes condicions socials i laborals que havien de suportar aquests treballadors. Aquest, s'havien d'accontentar en ocupar barracots al voltant de les indústries, aguantant males olors, fums i mancats de les mínimes infra-estructures que garantissin una vida digna. L'interès de la burgesia per aquestes terres prop del mar es va iniciar a meitat del segle XVIII, després de la caiguda de Barcelona en mans de Felip V, que va afavorir l'especulació del sòl, més enllà de les

muralles de Barcelona, que ja estaven a punt de desaparèixer. La ciutat s'obria, i volia conquerir nous horitzons.

SEGLE XIX. CENTENARI D'UNA DIFÍCIL ANNEXIÓ A BARCELONA

Es veia a venir que el Manchester català acabaria despartant les enveges de Barcelona. En aquest sentit, el municipi de Sant Martí de Provençals tenia dos motius força atractius perquè la ciutat li clavés els ulls: d'una banda la part industrial i de l'altra, les enormes possibilitats especulatives que oferien aquells immensos camps del nord del municipi. però l'annexió de Sant Martí a Barcelona no va ser bufar i fer ampolles. Els martinencs no s'ho van prendre amb total resignació. De fet, a poc a poc havia anat sorgint una important societat que es movia al voltant del Poblenou i que reivindicava la seva independència envers la gran ciutat, que l'any 1854 va obrir les seves muralles i sis anys més tard, l'any 1860, iniciava la construcció de l'Eixample.

La ciutat, doncs, tenia necessitat de créixer, d'una banda perquè les condicions de vida dins les muralles eren insuportables i per l'altra, tal i com assenyalaven els detractors de l'annexió, Barcelona necessitava guanyar habitants que paguessin les despeses de l'Exposició Universal del 1888. Així, després d'un llarg estira i arronsa administratiu, el govern municipal de Barcelona, presidit per l'alcalde Josep Maria de Nadal i Vilardaga, aconseguia finalment que la reina Maria Cristina firmés, amb data de 4 d'abril del 1897, la Reial Ordre que annexionava, de forma forçosa, els municipis de Sant Martí de Provençals, Sant Andreu del Palomar, Gràcia, Santa Maria de Sants, Sant Gervasi de Cassoles i les Corts de Sarrià. Ja a començament de segle s'hi afegirien Horta i Sarrià. Barcelona aconseguia de cop 45 quilòmetres quadrats i 230.000 nous barcelonins per fer front als impostos de la seva nova ciutat. L'any de l'annexió el municipi de Sant Martí tenia 32.000 habitants. Els primers anys del segle XX, ja s'havia aconseguit duplicar la xifra i, en els anys 90, la població supera de bon tros els 200.000 habitants. En el moment de l'annexió, Sant Martí aportava a Barcelona, sobre tot, riquesa industrial i espai.

Deu dies abans que la reina Maria Cristina decretés

l'ordre definitiva, l'ajuntament de Sant Martí editava un ban on s'oposava «enèrgicament» a l'agregació a la veïna capital i mobilitzava a la societat martinenca —on ja hi destacaven entitats com el Foment Martinenc o l'Aliança del Poble nou— per tal de que expressessin el seu rebuig s l'annexió, malgrat que el decret reial assenyalava que els nous barcelonins no començarien a pagar els impostos aplicables a la ciutat fins els 10 anys següents a l'annexió i continuarien abonant els tributs fixats pels antics ajuntaments.

En una qüestió potser si que no es van equivocar gairebé els nouvinguts, i és en la manca de resposta que els va donar la ciutat a l'hora de cobrir les necessitats bàsiques. Malgrat les proclames del diaris barcelonins de l'època a favor de l'annexió, que parlaven de que els vells municipis difícilment podien fer front als reptes del segle XX, ja que els seus ajuntaments estaven massa debilitats per suportar les despe-

L'any 1997, acomplerts els cent anys d'aquest matrimoni de conveniència, els antics municipis van celebrar tota mena d'actes commemoratius, malgrat que alguns d'aquests barris encara conserven les antigues arrels de la seva independència i, en alguns casos, se'ls fa força difícil identificar-se amb la ciutat

ses de les noves infraestructures (empedrat de carrers, enllumenat públic, xarxa de clavegueram...), Barcelona, durant molts anys tampoc no els va saber dotar d'aquestes mínimes necessitats, ja que la seva única obsessió era especular amb el sòl, mentre els veïns es veïen abocats a iniciar la seva particular lluita contra aquest egoisme desmesurat.

L'any 1997, acomplerts els cent anys d'aquest matrimoni de conveniència, els antics municipis van celebrar tota mena d'actes commemoratius, malgrat que alguns d'aquests barris encara conserven les antigues arrels de la seva independència i, en alguns casos, se'ls fa força difícil identificar-se amb la ciutat. En el cas de Sant Martí, el barri va editar uns segells commemoratius i ho va celebrar amb una exposició històrica perquè, tal i com assegura el president de l'associació de veïns, Manel Martínez, Sant Martí no pot anar en contra de la seva pròpia història, però està clar que el camí està abonat a que s'acabi de clarificar d'una vegada una política

Aspecte de la futura autopista A-19 l'any 1967, davant de la plaça dels Porxos

urbanística i cultural que aglutini tots els barris de Barcelona, sense cap mena de distinció. Segons Martínez ha passat ja molt temps perquè, definitivament, «aquests barris deixin de sentir-se com la perifèria de Barcelona».

SEGLE XX. CREACIÓ DEL GRAN BARRI DE SANT MARTÍ

Després de les primeres grans onades migratòries a conseqüència de les exposicions de 1888 i 1929, Barcelona va patir una tercera batzegada, i potser la més important, a causa de la Guerra Civil espanyola. Milers i milers de pagesos abandonaven les terres fugint de la fam i intentant fer-se un forat en una Barcelona que oferia possibilitats per a tothom. La ciutat, que gairebé encara no havia encaixat les anteriors onades, es va veure totalment desbordada. No hi havia ni un petit espai habitable que no fos emprat per ubicar-hi dos, tres i fins i tot més famílies. La situació, a més d'enujosa, era força preocupant, ja que les condicions infrahumanes a que estaven exposats els immigrants no els aturaven. Més aviat el contrari, pobles sencers es van traslladar a la ciutat, amb el reclam dels seus veïns i amics, que s'havien anticipat, de que hi trobarien una vida millor. Es va arribar a un punt que en que les autoritats es van veure obligades a posar-hi fre i fins i tot s'expulsava a les famílies, que acabaven d'arribar amb el tren, que no poguessin acreditar una feina i un lloc per viure. D'alguna manera, s'havien tornat a aixecar les muralles de la ciutat, però en aquesta ocasió es tractava de barreres invisibles, encara que insalvables.

Però la major part d'aquests treballadors feien l'impos-sible per quedar-se i torejar les autoritats que els feien fora. D'aquesta manera va proliferar el barraquisme i el fenomen dels rellogats. Mentrestant, l'administració intentava com fos potenciar la construcció d'habitatges de promoció privada, ja que les seves arquitectures no podien suportar el ritme d'edificacions necessari per tal de donar acollida als nouvinguts. Tot i així, l'Estat va tenir un important paper com a constructor, amb l'edificació de macropolígons amb l'única finalitat de col·locar-hi els nous treballadors i, això sí, sense fer gens de cas a cap pretensió que poguessin tenir els inquilins, un cop havien rebut les claus. Així, els

anys 50, van marcar la pauta d'aquesta bogeria constructiva, que no s'aturaria fins a la crisi econòmica de finals dels anys 70.

Però quan el govern municipal se'n va voler adonar, la ciutat ja havia crescut de manera caòtica. Els plans urbanístics, començant pel Pla Cerdà, s'havien aplicat de forma arbitrària, més enllà dels antics esquemes d'una ciutat que no donava l'abast i que no semblava tenir temps per aturar-se i pensar la millor manera d'estructurar-se. Tot i així, es van fer diferents plans parcials, en concret Sant Martí estava afectat pel pla parcial Zona Levante-Norte, per tal de posar fre a una construcció laberíntica i desordenada que només

SANT MARTÍ ESTAVA AFECTAT PEL PLA PARCIAL ZONA LEVANTE-NORTE, PER TAL DE POSAR FRE A UNA CONSTRUCCIÓ LABERÍNTICA I DESORDENADA QUE NOMÉS PENSAVA EN APROFITAR LA MÉS PETITA ENGRUNA DE SÒL PER AIXECAR-HI NOUS EDIFICIS QUE, EN MOLTS CASOS, NO TENIEN NI 50 METRES QUADRATS I S'HI HAVIA DE FER CABRE, COM FOS, UN MATRIMONI AMB QUATRE FILLS

pensava en aprofitar la més petita engruna de sòl per aixecar-hi nous edificis que, en molts casos, no tenien ni 50 metres quadrats i s'hi havia de fer cabre, com fos, un matrimoni amb quatre fills. En el cas de Sant Martí, les protestes del veïns van ser el detonant per tal d'aturar l'especulació que, amb tota la intenció, s'havia menjat els terrenys que el pla preveia que s'havien de destinar a l'esbarjo i a millorar la qualitat de vida dels seus pobladors.

En concret, l'extensa àrea que abarcava aquell nou Sant Martí, va néixer a principi dels anys 50 amb la construcció d'un edifici promogut per La Caixa. Els blocs ocupen el quadrat

**Cantonada dels carrers
Concili de Trento i Bac de Roda, el 1965**

format pels carrers Andrade, Treball, Agricultura i Concili de Trento. L'edifici va ser batejat amb el nom de Verneda, i d'aquí es va estendre la denominació genèrica que ha portat moltes confusions al llarg d'aquests anys a l'associació de veïns que sempre ha lluitat perquè es respectés el nom de Sant Martí de Provençals, enfront a la macroàrea que en un principi s'anomenava Verneda. De fet, abans de la construcció dels blocs de La Caixa, hi havia hagut un molí fariner i un camí —l'actual traçat del carrer Guipúscoa— que ja havien pres aquest nom en record dels extensos boscos de verns que molts anys enrera havien poblat els llindars del riu Besòs.

Malgrat aquesta primera generalització, els veïns s'han mantingut fermes i han lluitat pel que ells anomenen barri de Sant Martí de Provençals, una àrea ubicada dins els districtes del mateix nom i que considera la Verneda un dels seus barris veïns, amb molts problemes en comú, però també amb substancials diferències, sobretot a l'hora d'encarar les seves reivindicacions. ❖❖❖

exposicions

LA PRIMAVERA REPUBLICANA. BARCELONA 1931-39

A la pàgina web del Museu d'Història de Barcelona (MUHBA) es troba un apartat amb les exposicions que es van exhibir i ara es poden visitar en format digital. El titular es refereix a la que es va celebrar l'any 2007 i que tracta de les vivències ciutadanes des de la proclamació de la Segona República espanyola el 1931 fins a l'entrada de les tropes revoltades en contra seva, el 26 de gener de 1939. L'exposició es troba a "www.barcelona.cat/museuhistoria/laprimaverarepublicana/inici".

Està organitzada en deu seccions: La Festa de la primavera; La República imaginada; La política surt al carrer; La cultura per als nous ciutadans; les escoles s'omplen de llum; La dona surt de la cuina; La nit canalla; La República contra el feixisme; La derrota; i Recursos. La direcció va córrer a càrrec d'Antoni Nicolau i Lina Ubero i la va comissariar Francesc Vilanova. També es va editar un catàleg de l'exposició de 160 pàgines sota el títol "La primavera republicana. Mirades a la proclamació de la República, 1931-1939".

L'exposició està plena de documents originals històrics. S'obre amb allò que va publicar el diari *El Matí* el dia 15 d'abril de 1931: "Es proclama la República a l'Ajuntament. A la una de la tarda el regidor Sr. Companys i altres regidors van penetrar al despatx de l'alcalde. El Sr. Companys va demanar a l'alcalde accidental, Sr. Martínez Domingo, que li lliurés la vara, i aquest digué que únicament podia lliurar-la a un poder constituït o per constituir. Si es tracta d'una situació de força preneu-la. El Sr. Martínez Domingo, considerant que era inútil tota resistència, lliurà la vara i abandonà l'Ajuntament".

També la notícia vista des de *La Veu de Catalunya* del mateix dia: "Francesc Macià arriba a l'Ajuntament. Prop de les dues ha arribat Francesc Macià a la plaça de Sant Jaume i ha estat rebut amb grans aplaudiments. De seguida ha pujat a la Casa de la Ciutat, els salons de la qual eren envaïts. Macià s'ha reunit un moment amb els regidors republicans i després ha sortit al balcó. Des d'allí Macià ha proclamat l'Estat Català, format per Catalunya, la qual farà tots els possibles per arribar immediatament a la formació d'una Confederació de Repúbliques espanyoles".

Si en el seu dia no es va poder veure l'exposició, la versió digital es fa imprescindible. ❖❖❖

patrimoni

Roberto Lahuerta Melero

40 AÑOS DEL CIERRE DEL CINE VERNEDA

La Verneda de Sant Martí va tenir dues sales de cinema: Levante i Verneda. El primer és ara una sala de jocs. El segon, un centre de culte. En complir-se quaranta anys del tancament del Verneda, l'autor, un especialista en les sales barcelonines, ha volgut recordar-lo per aquest número del butlletí *auro invento*.

He de reconocer que nunca estuve en los cines del barrio de La Verneda. En mi zona habitual, a salto de mata fronterizo entre Horta y Sant Andreu, hoy Nou Barris, había los suficientes locales cinematográficos para no tener necesidad de conocer otros barrios. Cuando mi geografía en busca de nuevas salas se fue ampliando, el lugar preferido era la zona céntrica de Barcelona, una ciudad que en sus años de máximo esplendor cinematográfico llegó a tener en funcionamiento a 162 salas al mismo tiempo.

Pero es tiempo de memoria y hoy nos toca recordar a un local que cerró sus puertas a finales de 1984, ahora hace casi cuatro décadas.

Aquel año bisiesto de 1984, fue un período muy negro para las salas de cine barcelonesas, ya que cerraron su actividad dieciocho de ellas. El cine Verneda fue el último de aquel año en bajar sus persianas. El primero curiosamente fue el vecino cine Pedro IV, que el uno de enero de 1984 ya no proyectó más películas. Le siguieron los cines Bonanova, Castilla, Diorama, Spring, Ideal, Montserrat, Avenida de la Luz, Principal Palacio 2, Loreto, Diamante, Emporium, Ducal, Atlanta, Maryland, Roma, Ars y, como ya hemos citado, el 23 de diciembre de 1984 el cine Verneda ofreció su última proyección.

En el anterior listado, para mí fueron particularmente dolorosos la pérdidas de las salas Loreto y Spring, cines que ofrecían cartelera de repertorio, y donde eran las últimas oportunidades de rescatar buenas películas. Nobleza obliga a recordar al cine ARS donde pude visionar grandes ciclos de películas. También fue una gran pérdida el cine Diamante, uno de mis primeros referentes. Hay que citar que entre la lista de los que dejaron de proyectar, hay nueve salas que

obtuvieron la clasificación X, o de proyección de cine porno. Muy cercanos al barrio de la Verneda hay que citar al Ideal, un cine enorme por su capacidad.

Pero es hora de comenzar a escribir sobre el cine Verneda, que junto al Levante eran los locales propiamente del epicentro del barrio de La Verneda.

El cine Verneda estaba situado en la calle Guipúzcoa número 99, esquina con la calle Cantabria. José Miquel Cladellas, empresario del cine Triunfo, junto a Ramón Camps, el diez de junio de 1958, solicitaron la construcción de un edificio público destinado a proyecciones cinematográficas. Se autorizó la construcción por el Gobierno Civil el nueve de enero de 1961.

Aquel año bisiesto de 1984, fue un período muy negro para las salas de cine barcelonesas, ya que cerraron su actividad dieciocho de ellas. El cine Verneda fue el último de aquel año en bajar sus persianas

El 22 de junio de 1961 se firmó escritura de compraventa otorgada por José Miguel Cladellas a favor de la Empresa Cinematográfica Triunfo Sociedad Limitada. Se le autorizó el proyecto de obras el quince de febrero de 1962.

La platea disponía de 932 localidades, distribuidas en dos grandes grupos de butacas. La pantalla estaba situada en la parte anterior opuesta a la calle Cantabria. Los servicios de la platea estaban en el lateral de la calle Guipúzcoa. Por la parte de la calle de Cantabria había unos vestíbulos. En la planta del anfiteatro los servicios estaban en la parte trasera. Existió una escalera de acceso al anfiteatro. La cabina estaba situada en la parte superior del local.

Se inauguró en enero de 1966. En un principio iba a ponerse a funcionar con el nombre de Cine Hispania. Este

Roberto Lahuerta té nombrosos llibres sobre les sales de cinema barcelonines, entre ells *Barcelona tuvo cines de barrio y Anécdotas de los cines de Barcelona: sucesos y curiosidades (1896-2011)*.

cine y su muy vecino cine Levante sólo tuvo un objetivo: vivir de sus vecinos cercanos del barrio de La Verneda. Se cambiaba el programa: de lunes a jueves una programación doble y de viernes a domingo, otra programación más llamativa para los espectadores.

Los domingos y festivos se llenaba a tope, siguiendo la tradición de otros barrios del extrarradio barcelonés. Solían repartir programas de mano, con la programación prevista para la próxima semana.

Se proyectó la superproducción *Lo que el viento se llevó* el 26 de febrero de 1973 junto a un corto documental. También se pasaron programas dobles como *Fantomas y Apache*, *Kung-Fu contra los 7 vampiros de oro* y *¡Prudencia, Prudencia!*, *El fantástico viaje de Simbad y El blanco, el amarillo y el negro*, *Alfileres de oro* y *De profesión, polígamo*, *Pánico en la ciudad* y *Tres suecas para tres Rodríguez*. Dobles con el cine Triunfo del Poble Nou se pudieron ver en la gran pantalla películas como *Nacido salvaje* y *EL día más largo de Kansas City*, *Días de angustia* y *Los compañeros*, *¡Tranquilo, Fredy, no hagas locuras* y *Asesinada ayer*.

Durante unos años compartió programación, los fines de semana, con los cines Emporium y Venecia, que formaban parte de un circuito que aseguraba que muchas de las películas estrenadas en Barcelona se proyectasen en el cine Verneda.

Con el paso del tiempo empezó a descender la asistencia y se cerró el anfiteatro. En los últimos tiempos se redujeron las localidades de platea. Los últimos meses sólo funcionaba los sábados y domingos.

Un hecho a destacar es la actuación del cantautor Raimon, dentro de una campaña organizada por la FAVB *Raimon als Barris* al precio unitario de 100 pesetas

Un hecho a destacar es la actuación del cantautor Raimon, la noche del 19 de febrero de 1976, dentro de una campaña organizada por la FAVB [Federación de Asociaciones de Vecinos de Barcelona] *Raimon als Barris* al precio unitario de 100 pesetas. El cantautor de Xàtiva realizó por aquellas fechas ocho conciertos en diferentes barrios. Con anterioridad, Raimon había actuado en el Palacio de los Deportes del Real Madrid el cinco de octubre de 1976, donde se grabó en directo un disco. El resto de recitales en la capital madrileña fueron suspendidos por el entonces ministro de la Gobernación, Manuel Fraga Iribarne. Y anterior a estos conciertos el treinta de octubre de 1975 realizó el histórico concierto en solitario ante unas ocho mil personas en el Palacio Municipal de los Deportes. Era la primera vez que un cantautor se enfrentaba en solitario ante tanta gente en un lugar cerrado.

Se clausuró el 23 de diciembre de 1984. Una serie de personas vinculadas a la asociación de vecinos de la Verneda Alta, entre ellos el periodista y crítico cinematográfico Pepe Nieves Lavid, estuvieron presentes en la última y especial proyección con *La caída del imperio romano*.

Donde con anterioridad había estado ubicado el cine Verneda, con el paso de los años, se construyeron pisos y una iglesia evangélica, de entrada por la calle Cantabria. ❖❖❖

TRIUNFO P.N.
Poble IV, 302. Tel. 300-19-98

VERNEDA
Gulpizcoa, 99. Tel. 307-62-37

LA PELICULA QUE HA VENCIDO AL TIEMPO...
La más bella historia de amor de la historia del cine...

¡AHORA EN 70%!
¡Y UNA ÚNICA ESTRENO!

LO QUE EL VIENTO SE LLEVO

CLARE GABLE
VIVIAN LEIGH
LESLIE HOWARD
OLIVIA DE HAVILLAND

REPRODUCCIÓN
DISTRIBUCIÓN INTERNACIONAL
DISTRIBUCIÓN NACIONAL
DISTRIBUCIÓN LOCAL

R. VALLE DE LOS PRINCIPIOS

Cine Verneda
Gulpizcoa, 99 - Teléfono 307 62 37

SEMANA del 11 al 17 de mayo de 1978
EXCEPTO VIERNES DIA 16
SORPRENDENTE PROGRAMA DOBLE
O TODO COLOR

¡Una película para sibaritas! La aventura, la sorpresa, el humor... y la belleza impresionante de cuatro mujeres maravillosas.

DEAN MARTIN en
La mansión de los 7 placeres
¡¡Las cuatro bellezas del apocalipsis!!
SHARON TATE - ELKE SOMMER
NANCY KWAN - TINA LOUISE!!

Completa este sensacional programa en un vigoroso y sugestivo «western»

El vengador del Sur
con JOHN GARKO y BEAN TODD
¡Un duelo a batallas como nunca se ha visto!
¡Un hombre brutal como el mismo Oeste!

Quilónes Barriada - P.º Tàrrades, 71 - Dorsobarris

Cine Verneda
Barcelona

ANFITEATRO
35 Plas - 4 JUL

Imp. Transición
Riera Dada, 21 - Barcelona Nº 00077

RAIMON
ALS BARRIS

SALA POBLE NOU
Día 10, a las 22:30 horas
C. Poble Nou, 174 (Cantonat, 800 localidades)
CENTRE PARROQUIAL D'HORTA
Día 11, a las 22:30 horas
C. Sant Joan, 12 (Cantonat, 300 localidades)
POLIDEPORTIVO MUNICIPAL SANT ANDREU
Día 14, a las 22:30 horas
C. Sant Joan, 12 (Cantonat, 400 localidades)
PABELLO PICADERO
Día 15, a las 22:30 horas
C. Sant Joan, 12 (Cantonat, 300 localidades)
CINEMA VERNEDA
Día 18, a las 22:30 horas
C. Gulpizcoa, 99 (Cantonat, 2.000 localidades)
INSTITUT SANT JOSEP DE CALASANZ
Día 19, a las 20:00 horas
C. Sant Joan, 12 (Cantonat, 400 localidades)
POLIDEPORTIVO VIVIENDAS SEAT
Día 20, a las 22:30 horas
C. Marquès, 847 (Cantonat, 3.000 localidades)
FORUM VERGES
Día 20, a las 19:00 horas
C. Aragall, 100 (Cantonat, 800 localidades)
Inscripció a la tarda, anticipada o sense tar. Associació de Veïns, també a través de les associacions de veïns dels barris.

Preu únic: 100 PTES.
PATROCINAT PER LA FEDERACIO D'ASSOCIACIONS DE VEÏNS

VERNEDA
Gulpizcoa, 99. Tel. 313-62-37

A PARTIR DEL LUNES
Doble programa en color
Aventuras, amor y suerte bajo el signo
amigo de la Osa Mayor
SENTA BERGER y GIULIANO GEMMA
en

El amante de la Osa Mayor

Los años de la búsqueda con
sus aventuras y demás
PIM, PAM, PUM... ¡Fuegol!

VELASCO
JOSE DE
FLORENS
PERMAN
GOMEZ

en línia

CARTOGRAFIA DEL POBLE DE SANT MARTÍ DE PROVENÇALS

Des de l'any 1976, l'Arxiu Històric del Poblenou es dedica a recuperar la memòria històrica dels seus barris. Ara han posat en marxa una pàgina web per consultar la cartografia referida al barri i a l'antic municipi de Sant Martí de Provençals: www.arxiuhistoricpoblenou.cat/fons/mapes/

El 17 de gener es va presentar al Centre Cultural La Farinera del Clot "Territori, una mirada des de Sant Martí 1836-1871". És un treball col·laboratiu que recull informació arxivística i repassa la cartografia històrica dels nostres barris, aquells que un dia van formar part del municipi de Sant Martí de Provençals. En aquest context, s'ha buscat geolocalitzar l'aigua com a element bàsic pel regadiu, el parcel·lari, la seva cabuda, la localització i les persones, mitjançant la cartografia cadastral del segle XIX i superposada per l'actual.

Aquesta proposta forma part d'una línia de treball associatiu de diverses entitats com són l'Arxiu Històric del Poblenou (AHPN), l'Agrupació per la protecció del patrimoni (Apropat), el Centre d'Estudis de Sant Martí de Provençals (CESMP), la Societat d'Estudis de La Verneda de Sant Martí (SELAV) i el Taller d'Història del Clot-Camp de l'Arpa. ❖❖

Regants del Rec Comtal (1836)

Mapa de Llorenç Presas (1853)

Mapa de Josep Maria Serra i Pujalt (1890)

antic municipi

Carlos Sánchez-Valverde Visus

EL GRUP BENÈFIC WAD-RAS, "LA PROTE"

Article de la revista *Icària* de l'Arxiu Històric del Poblenou (número 12, 2011). Forma part del dossier sobre "La Prote", un conjunt d'edificis de la Junta de Protecció a la Infància. Els de l'illa de cases de Doctor Trueta/Pamplona/Ramon Turró/Àlaba foren enderrocats per construir-hi l'actual institut *Icària*. Els de l'illa avinguda Bogatell/Doctor Trueta (abans Wad-Ras)/Àlaba resten com a presó de dones.

«La Prote», el nom popular del grup benèfic Wad-ras, era un malson per als poblenovins de la segona meitat del segle XX, la representació de la mala consciència, i tots preferiem mirar cap a una altra banda. Eren els pobres nens del cap rapat que els entreveïem fent d'escolanets a la parròquia de Sant Francesc d'Assís. I aquesta imatge popular es corresponia a la realitat de portes endins. Segons l'estudi que publiquem en aquest número, els anys posteriors a la guerra incivil van ser temps «de negació i ensinistrament, no d'educació».

Però no sempre va ser així. Va néixer amb la millor intenció per recollir els nens abandonats i reconvertir els «trinxeraires» en homes de bé. Va ser un laboratori pioner d'atenció a la infància desvalguda. Els aires revolucionaris del 1936 van fer rebatejar el centre amb el nom de Jean-Jacques Rousseau i es van posar en pràctica les pedagogies més avançades. Però malgrat la bona voluntat de gairebé tots els seus dirigents, inclosos els franquistes, quasi mai no es va lliurar de ser un macroasil. Un magatzem caritatiu.

L'informe es clou amb el testimoni colpidor de persones que van viure a «la Prote» part de la seva infància.

Aquest centre, creat el 1908, va ser el referent durant seixanta anys de l'acció institucional de la Junta de Protecció a la Infància de Barcelona (JPIB), que a partir del 1939 es va dir Junta de Protecció de Menors.

Va ser un dels laboratoris de l'acció institucional dirigida a la infància. Però malgrat la intenció dels seus creadors, mai no va superar el caràcter de macroasil, amb una població estable d'uns 400 nens i nenes. En alguns moments va arribar a acollir una població de més de 1.300 criatures.

Carlos Sánchez-Valverde Visus,
especialista en Educació Social a la
Universitat de Barcelona.

El centre va ser concebut originalment per acollir nens i nenes. Va tenir una etapa al final dels anys vint que va ser només per a nens i va tornar a ser mixt durant la II República. Finalment, des del 1939, va acollir només nens.

Construït gràcies a la cessió d'uns terrenys per part de l'Ajuntament de Barcelona, canvià de nom en diferents moments de la seva vida. Durant la part final de la II República, coincidint amb la direcció de Frederic Godàs i Vila, es va anomenar Grup Benèfic [d'Infants] Jean-Jacques Rousseau, nom que evoca tendències naturalistes i positivistes. I a finals de la dècada del 1950, un cop mort Ramon Albó, incorporà el seu nom i va passar a anomenar-se Institut Ramon Albó (IRA).

A finals dels anys seixanta es traslladà, mantenint el nom d'Institut Ramon Albó, a Mollet del Vallès, on va acollir uns 500 nens durant més d'un decenni. Aquest centre de Mollet fou tancat definitivament poc després del traspàs de competències a la Generalitat de Catalunya a començaments dels anys vuitanta. En els seus locals es troba ara, entre altres institucions, l'Escola de Policia de Catalunya.

ACOLLIMENT O REPRESSIÓ

Els inicis

El 1912 es va plantejar un conflicte entre la JPIB i l'Ajuntament perquè aquest va decidir que el convent de les Mínimes del carrer del Carme, on s'ubicaven les instal·lacions provisionals de l'alberg provisional de la JPIB, com també altres dependències del Patronato de Libertos i de la Infància Abandonada, fos enderrocats per construir-hi en el solar un grup escolar que va ser la futura escola Milà i Fontanals.

Fruit d'aquestes tensions i les consegüents negociacions, l'Ajuntament va cedir un solar al carrer de Wad-ras per construir-hi el centre que necessitaven ambdues institucions. Els anys següents, en un procés que està perfectament documentat a l'Arxiu de la JPIB (actualment dipositat a l'Arxiu Nacional de Catalunya, ANC), es va erigir en aquest espai el

Grup Benèfic Wad-ras. Però el Patronato de Libertos de Mossèn Pedragosa mai no arribà a utilitzar aquestes dependències.

Wad-ras, és a dir, el Grup Benèfic, va entrar en funcionament el 1914 i s'encomanà la direcció a Lluís Maria Folch i Torres.

En la memòria dels anys 1911 i 1912 de la Junta de Protección a la Infancia y Represión de la Mendicidad de Barcelona es justifica l'existència d'aquesta institució i altres de similars i el seu caràcter d'estada provisional: «Por ello la Junta se ha apartado de la idea de un asilo para abandonados fundando tan solo un Albergue Provisional, donde éstos permanecen únicamente el tiempo necesario para su estudio

Els darrers anys de la dècada dels cinquanta estan, en la història de la JPMB, marcats per la desaparició de Ramon Albó, mort el 1955. En honor seu, el centre del Poblenou incorporà el seu nom. I Wad-ras es va anar convertint, lentament però progressivament, d'una institució que encara «acollia» més de 800 nens en un asil

y clasificación con el objeto de fijar con todo conocimiento del caso su ulterior destino. [...] Se propone devolverlos al seno de la sociedad convertidos en verdaderos ciudadanos, en hombres útiles, en inteligencias y brazos al servicio de la civilización [...] a fin de que no permanezcan en el reformatorio o en el asilo nada más que el tiempo necesario para su reforma, su instrucción y su educación [...] el asilo público, no es el lugar más apropiado para preparar a los niños para la lucha por la vida en medio de las complejidades de nuestra moderna sociedad.»

El Grup Benèfic es convertí en la institució estrella de la JPIB fins a mitjan dècada dels anys vint. A més dels nens, a l'edifici hi havia els altres serveis de la JPIB: part de les oficines, el centre d'observació, l'alberg provisional, etc.

Amb els anys es convertí també en un macrocentre d'estada no provisional i es va reproduir allò de què es volia fugir al principi. Es va convertir en un asil, malgrat que estava organitzat seguint «formalment» l'onada dels plantejaments de la Casa de Família de Pedragosa, com si es tractés de diverses cases de família juntes. Quan el 1926 Folch deixà la direcció, s'aprofità per fer una remodelació de la institució i es van crear 25 «famílies» i al capdavant de cadascuna hi havia un educador.

Durant la segona dècada del segle XX, llevat del grup i dels dos restaurants de maternitat (als carrers del Peu de la Creu i d'Hostafranchs), no hi havia res més que depengués de l'Administració.

Cal matisar, però, que en aquells anys es desenvolupa-

paren altres iniciatives com ara els parcs infantils (el primer a Hostafranchs des del 1913 i l'altre, el més important, dins de les instal·lacions del mateix Grup Benèfic a partir del 1915), les colònies i alguna altra obra esporàdica com ara la granja de Fogars de Montclús, que només va durar un any, el 1915.

La recollida de nens del carrer («trinxeraires»), que en un principi va decantar la JPIB cap a actuacions purament controladores, va ser a poc a poc complementada amb accions de caràcter més tècnic i modern (parcs, guarderies, cases de família, etc.). Un element present aquests primers anys és el contingut laic i professional de les institucions creades, que són encomanades a professionals de les noves disciplines emergents: psicologia, educació social, magisteri...

Amb els anys es convertí també en un macrocentre d'estada no provisional i es va reproduir allò de què es volia fugir al principi

La primera «guarderia de nens de pit» va ser inaugurada també al Poblenou, al carrer de la Independència (avui Badajoz) número 62.

Canvi de nom, Jean-Jacques Rousseau

Un cop recuperada la Generalitat la primavera del 1936 i per iniciativa dels seus responsables, el Grup Benèfic Wad-ras canvia de nom i passa a anomenar-se Jean-Jacques Rousseau. Aleshores és nomenat director Frederic Godàs, mestre i pedagog lleidatà, que n'assumeix la direcció des del 1936 fins a finals del 1937.

L'actuació de Godàs va ser frenètica, com si es tractés d'activisme polític, i va posar en marxa una sèrie d'iniciatives molt interessants. El fil conductor de totes aquestes iniciatives era el «valor educatiu del treball i de la funció de la formació professional».

Un altre element important de la seva acció va ser l'obertura de les «escoles professionals» del Poblenou i altres

mesures, com ara enviar els nens i les nenes del centre a estudiar fora del grup. Aquestes accions actuaven com a complement social a l'acció institucional, dins d'un plantejament de normalització i de no-segregació.

Pel que fa a l'organització interna del grup, el canvi fou radical. A finals de febrer del 1936 s'estableix una organització que reconverteix les cases de família en «repúbliques» i poc després, ja en plena guerra, s'opta pel model de «colònies», com a experiència pedagògica comunitària, per organitzar els diferents grups de nens i nenes dependents de la Junta de Protecció a la Infància, que són repartits per la geografia catalana per allunyar-los dels perills de la guerra. Aiguafreda, el Figaró, Tagamanent i Hostalric foren els llocs on van romandre aquests nens i nenes fins al març del 1939.

Sota el franquisme, 1939-1975

La victòria del general Franco el 1939 representa una interrupció del procés històric i social, si no un retrocés, en el desenvolupament de les polítiques d'infància.

Els nens dependents de la Junta de Protecció, un cop recol·locats en el Grup Benèfic Wad-ras (que va recuperar el nom vell), es van trobar amb uns nous aires on segons el testimoni d'Emili Riera (nen acollit en aquells moments) els objectius eren:

«[...] realizar instrucción, vestidos con bata de rayas y armados de fusiles de madera, durante la mayor parte de las horas del día.» Pel que expliquen els testimonis, van ser temps de negació i d'ensinistrament, no d'educació.

En un solar proper al Grup Benèfic, amb entrada pel carrer d'Àlaba, s'instal·là des de mitjan anys quaranta un reformatori del Tribunal Tutelar de Menors (TTM). De fet, ja des del 1939 Wad-ras acollia de manera habitual nens procedents del TTM. Després també s'hi van instal·lar les escoles professionals.

Durant la dècada dels anys quaranta, la Junta de Protecció de Menores de Barcelona (JPMB) va potenciar la formació professional destinant recursos per fer créixer les escoles professionals pròpies sota la tutela i la direcció d'ordes religiosos. En aquest mateix període, paradoxalment, també es va desenvolupar l'acció de Josep Joan Piquer Jover, pedagog que des del laboratori psicotècnic de Wad-ras va tirar endavant el seu treball teòric, fins que uns quants anys després va passar a dirigir les publicacions de la Junta.

Els darrers anys de la dècada dels cinquanta estan, en la història de la JPMB, marcats per la desaparició de Ramon Albó, mort el 1955. En honor seu, el centre del Poblenou incorporà el seu nom. El Wad-ras es va anar convertint, lentament però progressivament, d'una institució que encara «acollia» més de 800 nens en un asil. ❖❖❖

TRIBUNAL TUTELAR DE MENORES

En els actes commemoratius del XXV aniversari de la fundació del Tribunal Tutelar de Menores de Barcelona, Ramón Albó i Martí (1871-1955, advocat i polític de la Lliga Regionalista) dirigí un discurs als convocats, entre ells el ministre de Justícia, Raimundo Fernández Cuesta, sobre l'evolució del Tribunal i del Grup Benèfic Wad-Ras de la Junta de Protecció a la Infància. El text està recollit en una edició que porta per títol *Tribunal Tutelar de Menores. XXV años de labor, 1921-1946* (La Hormiga de Oro, 1947).

DISCURSO DEL SEÑOR ALBÓ

Excmo. Sr., Excmos. Sres., señoras y señores:

Comencemos dando gracias a Dios que nos concede a todos poder celebrar las Bodas de Plata del Tribunal Tutelar de Menores de Barcelona, con cuyo establecimiento, en 1921, tuvimos el consuelo inmenso —quizá la alegría más grande de nuestra vida— de poder cerrar, para siempre, las puertas de la cárcel barcelonesa a los niños de esta ciudad y provincia, que ejecutaban un hecho sancionado por el Código Penal, o que, faltos de hogar y vagando por las calles, eran encarcelados como quincenarios.

Comprenderéis nuestra satisfacción. Muchos años antes de que se proclamara que «el niño había salido de la esfera del Derecho Penal», las visitas semanales a los niños presos nos habían enseñado que el niño no tan sólo no debía permanecer en la dura y corruptora cárcel, sino ni tan siquiera ingresar en ella. Y esto lo publicábamos dieciséis años antes de fundar el Tribunal, en un folleto titulado *Corrección de la Infancia delincuente* (1905), predicando con el ejemplo, aunque modestísimo e insignificante, la innovadora doctrina (i).

¿Sabéis cómo estaban los niños en nuestra cárcel, y también, en forma más o menos parecida, en todas las cárceles del mundo, porque las impurezas del régimen penitenciario han tenido carta de naturaleza mundial?

Ocupaban en la Prisión vieja el patio llamado *de los Micos*, al lado del titulado de *la Garduña*, lleno de carteristas, timadores, tomadores del dos, descuideros, etc. Siempre había cerca de un centenar. Los más ya no eran niños, aunque de niños habían comenzado a ingresar, y eran, como es natural, los peores. Estaban ociosos, sucios y harapientos, en nefasta promiscuidad, sin retretes ni lavabos y víctimas de infinidad de insectos que, por la noche, en su dormitorio llamado *cuadra*, se movían en masa compacta sobre los mismos y sobre los indecentes *petates* que unos pocos poseían. Por

carecer de abrigo, en invierno dormían como un rebaño, unos sobre otros, dándose mutuo calor con su miseria, y al cambiar de posición y molestar, por ejemplo, con los pies, la cara de sus vecinos, las blasfemias de los lastimados despertaban a los demás.

¿Quién, al contemplar tanto estrago, habría dejado de conmoverse y de hacer como un voto solemne de consagrarse a remediarlo? Por eso creamos, en el año 1890, el «Patronato de niños abandonados y presos», el cual, cuando alguno de estos últimos era condenado al pago de una multa, pagaba ésta al Estado, para que no tuviese que sufrir la pena de prisión subsidiaria, y lo internaba en la Escuela de Reforma. Recogía, a la vez, golfillos de la calle, para los cuales obtuvo un turno preferente de admisión en la propia Escuela.

Al fundarse, en 1908, la junta de Protección a la Infancia, de la que fuimos Secretario desde su creación, durante veinticinco años, y hoy Vicepresidente, desde la liberación de Barcelona, acordó amparar con preferencia a dichos golfillos.

Hagamos, de paso, un acto de justicia. Presidió la primera junta don Angel Ossorio, quien demostró el mayor interés en el amparo de tales niños. Que Dios se lo haya tenido en cuenta.

Al ser reconstituída la junta en 1911, a propuesta de su Secretario, ratificó el acuerdo. Y lo cumplió con tanta eficacia que, al fundarse el Tribunal en 1921, había recogido y amparado más de 10.000 *trinxeraires*, o golfillos; labor eminentemente preventiva, de manera que, cuando la realiza una Junta, las estadísticas del Tribunal respectivo son más bajas que las normales, conforme ocurrió en esta ciudad, a consecuencia de la recogida de tanto niño callejero; lo cual tuvimos ocasión de demostrar con cifras en un trabajo referente a la actuación del Tribunal en sus primeros tiempos; en cambio, cuando deja de hacerse, hace aumentar los casos de

intervención del Tribunal para la corrección del menor que ha delinquido, por no haberse hecho la recogida del mismo al estar abandonado.

Por esto es de aplaudir la iniciativa, de nuestro Gobernador Civil, don Bartolomé Barba, Presidente de Honor de la propia Junta, creando para los niños moralmente abandonados el Instituto de Nuestra Señora de los Ángeles, en una espléndida finca sita en la montaña del Tibidabo, que, por su altura y orientación, reúne también grandes condiciones para preventivo y sanatorio, cosa muy conveniente para muchos de tales niños; debiéndonos felicitar todos de que su inauguración haya coincidido con la conmemoración de las Bodas de Plata del Tribunal Tutelar.

Es digno de mencionarse —son palabras de Ybarra— el gesto de la repetida junta que, diez años antes de que se

Como son tantos y de calidad los chicos que necesitan reforma, en una provincia como la nuestra, que tiene dos millones de habitantes, era preciso que el Tribunal Tutelar tuviese un Reformatorio propio, en el que pudiese observarlos y tratarlos directamente

aprobara la primera Ley de Tribunales para Niños, tuvo la simpática gallardía de proponer al Gobierno que la autorizara a constituirlo, después de pedir, con carácter general, la creación de los mismos, con sus tres características —decíamos ya entonces— de *Juez especial, supresión de la cárcel y libertad vigilada*.

Consecuentes con este ideal, continuamos preparando los caminos al Tribunal Tutelar, logrando al efecto, en 1912, fuesen cedidos gratuitamente a la junta los terrenos en que tres años después inauguraba el actual Grupo Benéfico, con su Albergue Provisional, su Departamento de Observación, su Laboratorio de Psicología y su Educatorio, habiendo sido este Laboratorio el primero de que han dispuesto las juntas y los Tribunales Tutelares de España.

Con estos elementos y con la Casa de Corrección, tenía Barcelona, en 1915, todas las instituciones indispensables para el funcionamiento del nuevo Tribunal. Para conocerlas vino al año siguiente el que debía ser Presidente del Tribunal de Bilbao, D. Gabriel María de Ybarra.

Sólo comenzamos y va hemos debido citar dos veces el

prestigioso nombre de quien, después del autor de la Ley, ha hecho más por los Tribunales Tutelares de España, sacrificando incluso su quebrantada salud; y como una pertinaz dolencia le priva de estar entre nosotros, por cuyo motivo nos ha confiado su honrosísima representación en estos actos, hagamos constar la grandísima pena que su obligada ausencia a todos nos causa y el ferviente deseo de que Dios nos lo conserve y cure, para mayor prosperidad de la Obra, que tanto espera todavía de él.

Para abreviar omitiremos la reseña de lo hecho por el Tribunal en estos veinticinco años, y sólo diremos algo acerca de los ideales y propósitos que acaricia.

Quisiéramos que, a través de nuestra tosca palabra, descubrierais toda la trascendencia de la labor de estos Tribunales, el bien inmenso que hacen y el mal que evitan, con sus facultades protectora y reformadora, y pudiendo suspender con una rapidez y eficacia extraordinarias los derechos de padres y tutores indignos que descuidan de un modo notorio la educación física y moral de los menores, les tratan con dureza excesiva o les dan órdenes, consejos o ejemplos corruptores, siendo competentes para extender su acción tutelar hasta la mayoría de edad de sus protegidos.

Afortunadamente, gracias a lo que os dirán después otras voces más autorizadas y elocuentes, acabaréis de conocer esta singular jurisdicción que, siendo la piedra angular de la protección a los menores y tratando a éstos en la forma como deben ser tratados, los hombres de ciencia han tardado veinte siglos en descubrir, y tantísima gente, incluso de letras, desconoce aún hoy.

Por esto vale la pena de dedicarle sesiones como la presente, siquiera una vez cada veinticinco años, a fin de que, divulgando su conocimiento, pueda salvar más niños.

Para cumplir el cometido que os he anunciado, necesito la más generosa indulgencia, singularmente la de vosotros, dignos representantes de todos los demás Tribunales Tutelares españoles, que habéis acudido de tantas ciudades hermanas a honrar a la nuestra, donde encontráis, como dijo Cervantes, «correspondencia grata de firmes amistades». Y, pues, sois maestros en la materia, tened la bondad de ejercitar por unos momentos vuestra paciencia ejemplar.

Comencemos por ofrecer el más cristiano y afectuoso

recuerdo a cuantos han fallecido ya y a los cuales debe tantísimo nuestro Tribunal.

Mencionemos, por todos, al autor de la Ley: Avelino Montero Ríos y Villegas, digno por ello de la más alta consideración y del más profundo reconocimiento.

Quien os habla no puede olvidar que, a pesar de su pequeñez, fuese llamado por él para preparar y presidir el Tribunal de Barcelona, y que, con tal motivo, en numerosas sesiones con el mismo celebradas pudiese escuchar sus sabias enseñanzas.

Entre lo mucho que podríamos referiros, recordemos su fervoroso deseo, comunicado con devoción emocionante y que cumplimos con la satisfacción más íntima, de que el Tribunal de Barcelona iniciara sus tareas el día de la Virgen de Lourdes, su especial Patrona.

El Reformatorio es la institución indicada para provocar en su espíritu una reacción suficiente para conducirles a la estación contraria, evitando lleguen a ser aquellos «lobos jóvenes de dientes blancos, esposos de las pasiones»

En este siglo, en que se han cometido crímenes y maldanzas que no tienen igual, ¡qué dulce y glorioso resulta poder ser llamado, con justicia, bienhechor insigne de la humanidad, como realmente fué Avelino Montero Ríos!

Por esto Dios le habrá concedido ya la máxima recompensa, lo mismo que a cuantos trabajaron por la redención de los menores que ha tutelado durante estos veinticinco años el Tribunal de Barcelona.

Este quiere expresar también su agradecimiento a *todos* los que hasta ahora han cooperado, con rectitud de intención, a sus tareas. Singularmente a sus actuales colaboradores, pues son los ojos y los brazos del Tribunal, sin los cuales no podría funcionar, siéndonos muy grato poder hacer constar que esta colaboración es tan inteligente y valiosa como cordial y armónica, *cor unum et anima una*.

Mención especial merecen el Conde de Rodezno, que en 1939, siendo ministro de Justicia, reintegró en su antiguo cargo de Presidente de este Tribunal al que había separado la República; a D. Esteban Bilbao, que un día calificara benévolamente, a la modesta obra barcelonesa, de precursora de los Tribunales Tutelares, y que quiso redactar él mismo, con de-

licadeza exquisita, el Decreto transformando el cargo de Presidente del Tribunal de Barcelona en juez único; a D. Eduardo Aunós, por otras señaladas bondades; al Consejo Superior, norte, maestro y guía seguro y constante del Tribunal de Barcelona, y al actual ministro de justicia, Excmo. Sr. D. Raimundo Fernández Cuesta, que ha querido dar a estos actos la máxima solemnidad, dignándose presidirlos, demostrando cuán hondamente siente la obra de los Tribunales Tutelares.

A todos la gratitud eterna del Tribunal.

EL NUEVO REFORMATARIO

Conforme sabéis, los menores necesitados de reforma son los hijos predilectos del Tribunal y para ellos está reservado el Reformatorio.

Como son tantos y de calidad los chicos que necesitan reforma, en una provincia como la nuestra, que tiene dos millones de habitantes, era preciso que el Tribunal Tutelar tuviese un Reformatorio propio, en el que pudiese observarlos y tratarlos directamente, pues el éxito o fracaso del Tribunal depende, en gran parte, de esta Institución, verdadero «Hospital y Casa de Convalecencia de almas jóvenes», y «uno de los órganos más específicos de la función y de la Pedagogía correccional», como dijo Inocencio Jiménez, a quien nunca olvidarán, por sus notables trabajos y reconocidos prestigios, nuestros Tribunales.

Moldear almas es el arte de las artes; más, si están enfermas o taradas, el mérito es todavía mayor, porque la empresa resulta más difícil. El doctor Arenaza, de Buenos Aires, de fama mundial y gran amigo del Tribunal de Barcelona, desde que lo visitó, ha escrito: «Nuestros niños están situados en la encrucijada de un camino que se bifurca para llevarles o a la delincuencia, o a una vida honrada y útil». Podríamos añadir que, cuando ingresan en el Tribunal los de facultad reformativa, es porque han tomado ya billete para la estación peor, o sea, para la delincuencia. El Reformatorio es la institución indicada para provocar en su espíritu una reacción suficiente para conducirles a la estación contraria, evitando lleguen a ser aquellos «lobos jóvenes de dientes blancos, esposos de las pasiones», tan gráficamente descritos por Eduardo Marquina en su *Balada de los golfos*, que tuvo la atención de ofrecernos este mismo año.

Es capaz para doscientas cincuenta plazas. ¿Pocas? La mayoría de Reformatorios ingleses tienen de cien a ciento cincuenta. Cinco no llegan a cien. El Carlton School, por ejemplo, uno de los mejores, cerca de Londres, sólo tiene ciento quince.

Es de advertir que la Casa de Corrección «Asilo Toribio Durán» tiene casi trescientos del Tribunal, y no dudamos que continuará dispensando a éste su importante y muy agradecida colaboración. Así lo espera el juez de Menores, que forma parte de su Junta desde hace medio siglo. Pero el número de plazas de que podemos disponer en el mismo es inferior a las necesidades cada día crecientes del Tribunal, y es lamentable tener que hacer bajas prematuras, a menudo causantes de reincidencias, para que puedan ingresar otros menores presentados diariamente por la Policía, que requieren internamiento inmediato. ¿Qué Sanatorio, por ejemplo, cura a un tuberculoso grave, en dos o tres meses?

Debemos confesar que, pese a los esfuerzos y sacrificios del Tribunal barcelonés, faltan a éste instituciones para poder tutelar a mayor número de menores, que también lo necesitan. Y si no los atiende, ¿resultará justo castigar después, en el adulto, su inclinación al delito, no habiéndose hecho antes lo debido para evitarlo, cuando era niño?

Al visitar nuestros presidios y principales cárceles, singularmente cuando debimos conocerlos más, por desempeñar la Dirección General de Prisiones, y ver en ellos esas

masas considerables de hombres tristes, taciturnos y ociosos que los llenan y que impresionan tan fuertemente el alma, siempre pensamos que un gran número de los mismos no estaría allí si se les hubiese amparado oportunamente cuando eran jóvenes. Por esto los muros de tales mansiones de dolor debieran ser de cristal, para que la sociedad viera los efectos terribles de algunos de sus pecados de omisión que después ha de expiar duramente.

Por fortuna, el Tribunal ha podido fundar, en su principal Granja, gracias a Obra Tutelar Agraria, un Reformatorio Agrícola, en donde tiene no pocos jóvenes de quince y más años a quienes conviene el trabajo de esta clase; porque si con el niño y el adolescente se ha de seguir un régimen tutelar y educativo, el joven delincuente profesional, o con tendencia instintiva, aunque no deba ser tratado como un adulto, ha de ser sometido a un régimen de tendencia reformadora. Orientación tan acertada, expuesta por personalidad tan competente como Cuello Calón, puede tener su realidad en dicho Reformatorio, tanto más cuando dice él mismo que deben preferirse las instituciones de tipo familiar y campesino. Inocencio Jiménez afirma que «el ideal del Reformatorio es una Granja».

Con la vida del campo, cual enseña la moderna pedagogía correccional, se aparta a los menores del medio ambiente malsano y corruptor en que han vivido, escenario de sus antiguas maldades, trasplantándolos a otro más oxigenado y vivi-

ficador para su cuerpo y para su espíritu. Así se practica el *Farm Training for Lads*, como dicen los ingleses, o sea, el entrenamiento de los muchachos en Granjas, y así «los hacen ciudadanos», conforme explica un folleto magníficamente editado, *Making Citizens*, que, junto con otros sobre *The Probation System, Probation Homes and Hostels, Remand Homes, Home Office Schools y Borstal Institutions*, publicados este mismo año, nos ha facilitado amablemente, a nuestro ruego, el Consulado General Británico de esta ciudad.

No siendo capaz el Reformatorio Agrícola para absorber el sobrante considerable que ha de ingresar en la Casa de Corrección; y, además, no pudiendo destinarse al campo la mayoría de muchachos, porque ha de tenerse en cuenta el carácter predominantemente industrial de nuestra ciudad, se ha procurado que el nuevo Reformatorio facilite principalmente la enseñanza de oficios.

Y como se tiene la fundada esperanza de lograr la reedificación de sus futuros alumnos, mediante, en buena parte, esta enseñanza profesional, cree el Tribunal que el nuevo edificio podría titularse «Escuelas Profesionales de Ntra. Sra. de La Esperanza». La Conferencia sindical celebrada en Londres el pasado año, en la que estaban representados sesenta millones de obreros, declaró que la enseñanza profesional debía facilitarse a todos los obreros. Es evidente que asegura una pronta y buena colocación, que resuelve ventajosamente el problema de la vida, porque los obreros mejor preparados son, también, los mejor retribuidos.

Conocéis ya el nuevo edificio, por haberlo visitado esta mañana. Nos es grato hacer constar que ha podido construirse gracias a la subvención anual del Estado, que distribuye el Consejo Superior. También ha cooperado la Junta de Protección de Menores, subvencionándolo, y, por ser la propietaria del solar, ha sido ella la que ha suscrito un préstamo con la Caja de Pensiones para la Vejez y de Ahorros, para que se pudiesen adelantar más las obras, con la garantía de la subvención anual del Estado y pagando, como es justo, los intereses el Tribunal.

Es un honor para estas tres respetables entidades, Consejo Superior, Junta y Caja de Pensiones, lo que han hecho y están haciendo en tal sentido. El Tribunal se lo agradece profundamente, porque necesita este nuevo establecimiento para completar el cuadro de las instituciones donde pueda colocar a sus tutelados, según las características que éstos ofrezcan.

Así podrá contar principalmente con el Laboratorio Psicotécnico y el Departamento de Observación; las Escuelas Profesionales de Ntra. Sra. de La Esperanza; la Casa de Corrección «Toribio Durán», a cargo de los Religiosos de San Pedro Ad Víncula; el Reformatorio Agrícola «el Buen Pastor»; el Grupo Benéfico, de la junta de Protección de Menores, en

Para las niñas cuenta con los establecimientos dirigidos por las Religiosas Adoratrices, Buen Pastor, Trinitarias y Oblatas, singularmente para las de facultad reformadora; la Escuela Femenina de Educación, de la junta de Protección de Menores; el Hogar de Ntra. Sra. del Coll, con huerta, jardines y bosque; la Escuela Doméstica y Agrícola, o Colonia Agrícola de Palau de Plegamans, dirigida por Religiosas Salesianas; cuatro Casas de Familia; el Orfelinato de San José, los Asilos de Religiosas Carmelitas y otras instituciones en que tiene menor número de tuteladas. Son instituciones exclusivas del Tribunal, el Departamento de Observación, las Escuelas Profesionales, el Reformatorio Agrícola, la Colonia Agrícola «Las Torres», el Hogar de Ntra. Sra. del Coll y cuatro Casas de Familia

donde tiene doscientos ochenta, en su gran mayoría de facultad protectora; el Instituto de Ntra. Sra. de los Ángeles, del que hemos hablado antes; el Instituto Torremar, una Casa de Familia, y las otras Colonias Agrícolas, en una de las cuales habrá la Sección de anormales.

Para las niñas cuenta con los establecimientos dirigidos por las Religiosas Adoratrices, Buen Pastor, Trinitarias y Oblatas, singularmente para las de facultad reformadora; la Escuela Femenina de Educación, de la junta de Protección de Menores; el Hogar de Ntra. Sra. del Coll, con huerta, jardines y bosque; la Escuela Doméstica y Agrícola, o Colonia Agrícola de Palau de Plegamans, dirigida por Religiosas Salesianas; cuatro Casas de Familia; el Orfelinato de San José, los Asilos de Religiosas Carmelitas y otras instituciones en que tiene menor número de tuteladas. Son instituciones exclusivas del Tribunal, el Departamento de Observación, las Escuelas Profesionales, el Reformatorio Agrícola, la Colonia Agrícola «Las

Torres», el Hogar de Ntra. Sra. del Coll y cuatro Casas de Familia.

Estas son las principales instituciones de que se vale el Tribunal para amparar primero, y para preparar y acompañar después, a los menores hasta su completa emancipación, la que se logra singularmente por medio del matrimonio, solución la mejor, y, por esto, la más recomendada, incluso por pedagogos nada ortodoxos.

Mas como quiera que no puede ser la solución única, y aun, en los casos que lo sea, mientras llega, se preocupa el Tribunal en gran manera de extender lo más posible, en cuanto se refiere a las jóvenes, la organización de trabajo adecuado y debidamente retribuido en su favor, para que puedan ganarse la vida, al cesar la tutela del Tribunal, porque el peligro de su perdición existe. Véase en los gráficos que publicamos cómo este peligro en las chicas, y el hurto en los niños, son los factores principales de sus caídas, aunque en cuanto a ellas, muchísimas veces, la culpa la tienen principalmente los *gavilanes* que las persiguen.

El Tribunal se felicita de que, al ir a establecer las indicadas Escuelas Profesionales en su nuevo Reformatorio, haya sido presentada a la actual Asamblea Nacional de Tribunales Tutelares una importante comunicación del Tribunal de Sevilla, interesando el Establecimiento de la Enseñanza Profesional. Esta feliz coincidencia con los inteligentes directivos del Tribunal que representa la gloriosa tradición de Los Toribios, es una nueva prueba de la unidad de espíritu que reina en la obra española de redención de los menores.

EL LABORATORIO PSICOTÉCNICO Y EL DEPARTAMENTO DE OBSERVACIÓN

Si el Tribunal quiere acertar en el tratamiento que ha de dar a cada niño, es axiomático que, previamente, debe conocer bien a éste. De modo que el perfeccionamiento de su actuación se basa en el estudio y en la observación psicológica que haga de los menores. ¿Cómo fijar el procedimiento a seguir, si ignoramos al niño? ¿Cómo es posible andar a ciegas, para lograr la importante, delicada y difícil finalidad que perseguimos? Conocéis todos aquella ingeniosa frase: «Ha de concederse tanta atención al espíritu de los niños como a sus pies. Los zapatos siempre se adquieren a la medida.»

El conocimiento de los niños, como el de los hombres, no es un problema fácil, y está expuesto a muchos errores; y

esta dificultad sube de punto según la índole de los que deben ser estudiados. Los menores citados, de la competencia del Tribunal Tutelar, singularmente los de facultad reformativa, que son los más típicos del Tribunal y, a la vez, los más numerosos, los autores de transgresiones de ley penal, los muchachos difíciles y también los anormales, requieren un estudio muy detenido. Por esto, contando en el nuevo edificio con locales adecuados, se han instalado en ellos tales servicios, dándoles de esta manera toda la importancia que tienen.

Estos servicios fueron creados y organizados antes de que existiera el Tribunal, en méritos de habernos dado la Junta de Protección a la Infancia, en aquel entonces, un amplio voto de confianza para la organización de cuantas instituciones creyésemos indispensables para el pronto y mejor funcionamiento del mismo. Luego fué adquiriendo importancia, singularmente, dicho Laboratorio, al frente del cual figuran técnicos tan especializados y competentes como el Médico Dr. Claudio Bassols y el Pedagogo D. José J. Piquer. Por esto nunca hemos creído del caso que el Tribunal crease otro. Hoy lo sostienen ambas instituciones, porque si es conveniente para las dos, para el Tribunal es, además, indispensable.

En Barcelona se ha procurado siempre la máxima penetración y mutuo auxilio entre las dos instituciones, Junta y Tribunal, criterio que, como todo, sometemos al de nuestros superiores jerárquicos aquí presentes.

Semejante política representa, en la práctica, muchas ventajas, no siendo lo menos importante el poder contar con más instituciones y atender a más necesitados. Evitando duplicidad de servicios, se logran considerables economías, que luego cabe aplicar en beneficio de mayor número de tutelados. Los que cuidamos de tales instituciones tenemos el deber no sólo de ser austeros, sino también de llegar a parecer avaros, cuando esto ha de redundar en beneficio de los sagrados intereses de “nuestros amos y señores los pobres”, como decía en Sevilla el venerable Mañara.

NOTAS

(i) El Patronato de niños presos y abandonados ha buscado la manera de *apartar* al niño de la cárcel, o sea, de la vía de represión, y llevarlo, en cambio, por la de la protección y de la educación, por entender mil veces *preferible, conveniente y justo* un sistema preferentemente educador que un sistema preferentemente penal. ❖❖❖

TEXTS bàsics

Francesc Caballé Esteve

SANT MARTÍ DE PROVENÇALS, DE POBLE A NUCLI INDUSTRIAL (1820-1897)

Capítol dedicat al poble de Sant Martí de Provençals de l'obra *Els barris de Barcelona*, volum 4, dirigida per Ramon Alberch publicada per Enciclopèdia Catalana i l'Ajuntament de Barcelona l'any 2000.

Per a Sant Martí de Provençals, el segle XIX representa un trencament absolut amb el que havia estat la seva història. De ser un territori amb un poblament dispers i escàs, Sant Martí esdevingué, en menys de cent anys, un dels municipis més industrials de tot l'Estat. Abans de la seva annexió a Barcelona l'any 1897, Sant Martí ja era qualificat com «la Manchester catalana» i recentment s'ha parlat d'aquest antic poble del Pla com del veritable «pulmó industrial de Catalunya» (NADAL i TAFUNELL, 1992), paper que va representar encara força temps després de la incorporació de l'antic municipi dins la gran ciutat.

De tota manera, els tòpics —certs i repetitius— amaguen realitats i processos històrics més complexos. Tot i la importància de les implantacions industrials, parlar de Sant Martí de Provençals al llarg del segle XIX no es tan sols parlar de fàbriques. En aquest context expansiu, potser les transformacions més clares i que més expliquen el procés històric d'aquests anys són les que fan referència al creixement humà i al canvi del paisatge de l'antic municipi. I és que, al vuit-cents, Sant Martí no era únicament el nucli fabril del Poblenou o el Clot, sinó també les masies del Guinardó, l'eixample dels actuals barris de la Sagrada Família i del Fort Pius, el nucli de la Sagrera, etc. Per tant, malgrat la innegable importància del factor industrial, si una cosa caracteritzava Sant Martí al llarg del segle XIX era la seva gran diversitat.

SANT MARTÍ ABANS DE L'EIXAMPLE DE BARCELONA (1820-1860)

«Constituida por diversas agrupaciones, los espacios que las separan entre si, la hacen parecer, no como un solo

Francesc Caballé Esteve, historiador.
Especialista en documentació i arxius.
Fundador de l'empresa Veclus de gestió del patrimoni arquitectònic i arqueològic.

pueblo de mucha extensión, como realmente es, sino como otros tantos pueblos, cuantas son las diferentes barriadas que la componen. Así sucede que son muchas las personas forasteras, y aun algunas que residen en la localidad, que creen que las agrupaciones o barriadas más importantes de ella no forman parte de la misma, sino que son poblaciones aisladas, independientes una de otra y que constituyen municipio aparte [...]» (SUÑOL, 1888). Aquestes consideracions, publicades l'any 1888 en la guia més completa que hi ha de Sant Martí de Provençals, són el millor resum que hom pot trobar de la manca de cohesió territorial de Sant Martí abans de la seva agregació a la ciutat.

El territori de l'antic municipi martinenc era un dels més extensos entre els dels pobles del Pla de Barcelona. Les seves terres anaven del Guinardó fins al mar i des del seu límit amb la ciutat fins a tocar del Besòs. A més, al llarg dels segles, la seva superfície anà augmentant amb la retirada de la línia marítima fins arribar a les 1.338 hectàrees (CARRERAS I CANDI, 1916). Aquesta gran extensió fa gairebé impossible poder parlar de Sant Martí com d'una unitat homogènia, ni pel que fa al seu territori ni al seu poblament o activitat econòmica. De fet, com ja s'ha insinuat, són tantes les diferències que fins i tot hi manca la pròpia consciència d'unitat i de pertinença. I si això era així cap a la fi del segle XIX, aquests aspectes eren encara més marcats a l'inici de la centúria.

La muntanya, els camps i les maresmes

La diversitat i dispersió del poblament martinenc fins al començament del segle XIX es deu, entre altres coses, a la poca vertebració del territori i a la gran diferència que hi havia entre les seves parts. En un extrem hi ha una zona muntanyenca —el Guinardó—, d'hàbitat dispers i marcada per la topografia; a l'altre —a la zona baixa—, una extensa àrea pantanosa, de terres guanyades al mar i de maresmes insalubres, que només l'acció de l'home anà transformant al

Portada de la Guia de Sant Martí (1888), on es recullen dades socials, comercials, industrials i administratives (Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí)

llarg del temps. El territori intermedi, solcat per les principals vies d'accés a la ciutat per la part septentrional, era —com s'ha descrit en el capítol dedicat al segle XVIII— un ric terreny agrícola. El Rec Comtal afavorí aquesta riquesa, aportant aigua a unes terres per si mateixes força fèrtils. A més, el seu pas fou també aprofitat per a l'establiment de molins fariners que utilitzaven els salts d'aigua.

A aquestes peculiaritats de caràcter geogràfic, cal afegir-ne d'altres derivades del veïnatge amb la ciutat de Barcelona i que determinaven, també, el paisatge martinenc: Barcelona desplaçava fora del seu recinte serveis no desitjables com ara el llatzeret o el cementiri del bisbe Climent (1775), mentre la presència de la Ciutadella hipotecava el creixement del territori de Sant Martí més proper a la ciutat. Tot plegat, un paisatge força heterogeni.

El nucli del que vint anys després Cerdà anomenà Icària no comprenia sinó camps i sorrals, ja que encara no s'havia produït cap parcel·lació urbana

Els eixos de poblament

Diversos eren els condicionaments i els eixos d'atracció poblacional de Sant Martí abans de l'aprovació de la llei d'exemple barcelonina del 1860. El caràcter dispers del poblament martinenc d'època moderna s'accentuà amb el creixement demogràfic del segle XVIII. D'aquesta manera s'arribaren a configurar els embrions dels diferents nuclis que havien de marcar el futur administratiu del poble: el Clot, la Sagrera, el Taulat, la Llacuna...

De tota manera, però, si observem el plànol topogràfic realitzat per Ildefons Cerdà el 1855 és sorprenent la poca entitat que encara tenien els nuclis martinencs. Tot i l'espectacular creixement del segle XVIII, el territori de Sant Martí se'ns mostra molt despoblat. Amb tot, la primera meitat del segle XIX conegué transformacions importants, apreciables gràcies a la planimetria d'època de que disposem.

Sant Martí en tres moments

1836

L'any 1836, Tomàs Soler va realitzar un minuciós aixecament planimètric en diversos fulls que l'autor va titular *Plano que comprende el terreno cultivado regable con las aguas de la Acequia Real en una parte del término de San*

Martí de Provençals. Com s'indica clarament en l'encapçalament de cada full, l'autor no tingué en compte tota la superfície del municipi —no era aquest l'objecte de la seva obra— i només representà el territori martinenc que va des del traçat del Rec Comtal i terres adjacents —per sobre de la carretera de Ribes— fins al mar. Queden, doncs, fora d'aquest plànol els nuclis del Camp de l'Arpa i la Sagrera.

El traçat del plànol permet de distingir els diferents camins, rieres i sèquies que vertebraven el territori, i també copsar la parcel·lació del sòl —amb indicació fins i tot dels propietaris— i la distribució del caseriu. Precisament, pel que fa referència a les construccions, veiem com l'únic nucli apreciable és el del Clot, arreglerat a la carretera de Ribes. La resta no són més que construccions aïllades en clara relació amb l'explotació agrícola del territori. El nucli del que vint anys després Cerdà anomenà Icària no comprenia sinó camps i sorrals, ja que encara no s'havia produït cap parcel·lació urbana. Apareixien només algunes cases al futur carrer de Sant Joan de Malta-Sant Pere (Marià Aguiló), el llatzeret —sota la carretera antiga de València— i algunes edificacions aïllades. A la carretera de Mataró no es veia cap urbanització i només servia de front per a algunes de les construccions rurals dels camps adjacents.

Quant al parcel·lari agrícola, dominaven les peces llargues i estretes en sentit muntanya-mar, aprofitant les fibres del rec i les rieres que s'escolaven cap al mar. Es fa

difficil d'esbrinar quines d'aquestes parcel·les podien haver estat emprades com a prats d'indianes, encara que la propietat d'algunes d'aquelles, com les d'Antoni Nadal o successors de Pere Canaleta, no admet cap dubte.

1851

Només quinze anys separen el plànol de Tomàs Soler de l'aixecat per Llorenç Presas i Puig el 1851. La reproducció d'aquest *Plano General del término de Sant Martín de Provencals* permet de copsar els grans canvis experimentats per la distribució del poblament martinenc. El ferrocarril — tan determinant en l'estructura viària posterior — ja havia fet la seva aparició i s'hi dibuixen les dues primeres línies que travessaren l'antic municipi: la de Mataró — primera de la Península i paral·lela a la costa — i la de Granollers — que va a buscar la carretera de Vic o de Ribes i on se situa l'estació del Clot —.

Amb tot, la presència de les dues línies fèrries no és l'únic fet important. En només quinze anys Sant Martí va conèixer un important augment dels seus nuclis urbans embrionaris. Destaca, principalment, la primitiva formació del barri del Taulat amb la urbanització del nucli de darrere del cementiri. Però també comença a prendre relleu el barri de la Llacuna. S'inicia el poblament del camí del Clot cap al Poblenou — eix Sant Joan de Malta-Marià Aguiló —, i de la carretera de Mataró amb la urbanització del nucli delimitat pels carrers de Recared, Sant Simó, Sertori i Lope de Vega,

El plànol de Llorenç Presas reflecteix també el parcel·lari de Sant Martí, que reproduïx l'esquema de la propietat agrària del municipi. Tot i l'important augment de la construcció, Sant Martí continuava essent majoritàriament un terreny dominat per la riquesa rústega

just per on la Diagonal del projecte Cerdà talla la carretera de Mataró.

El plànol de Llorenç Presas reflecteix també el parcel·lari de Sant Martí, que reproduïx l'esquema de la propietat agrària del municipi. Tot i l'important augment de la construcció, Sant Martí continuava essent majoritàriament un terreny dominat per la riquesa rústega.

El poder local s'exercitava i es feia públic mitjançant bans, com aquest publicat per un alcalde de Sant Martí el 1858 (AMDSM)

Disposem d'informació complementària que ens permet xifrar l'augment de l'edificació a Sant Martí durant aquest període. Es tracta de la sèrie de permisos d'obra de l'antic municipi de Sant Martí. Durant el període 1844-50 es comptabilitzen 138 expedients, 83 dels quals corresponen a la construcció d'habitatges de nova planta, 4 a reparacions i urbanitzacions de finques i 51 a obres diverses de reforma, clavegueram o construcció de tanques (PRADAS, 1985). Els 83 nous edificis en set anys són un exemple de l'important augment del caseriu de Sant Martí.

Una altra font, com és la dels *amillaments* — padrons de riquesa que servien per a l'establiment d'un impost —, permet també de realitzar una radiografia de la distribució de l'edificació de Sant Martí el mateix any 1851. Desconeixem si el plànol de Llorenç Presas té res a veure amb la confecció de l'*amillament*, però si fos així no seria pas una conjectura sense fonament, atesa la coincidència de data i la fidelitat de la delimitació parcel·laria de les finques. Segons aquest registre fiscal, Sant Martí tenia aleshores 452 cases d'habitatge o lloguer, 157 més dins propietats rústegues i 32 fàbriques. En total, 641 edificis, que contrasten amb el despoblament que presentava el municipi pocs anys abans.

1855

Ildefons Cerdà fou l'encarregat de l'aixecament topogràfic de la ciutat de Barcelona i els seus voltants, plànol que havia de servir de base per a les propostes d'eixample de la capital. La fidelitat d'aquest aixecament del 1855 és molt

Tarja d'escala del 1859, que correspon exactament a l'any en què es va urbanitzar el carrer de Marià Aguiló (Pepe Encinas /Guillem Huertas)

notable, ja que Cerdà recull totes les construccions que hi havia als diferents pobles del Pla. Pel que fa a Sant Martí, no ens podem estar de continuar remarcant-ne la manca de vertebració, ja que tan sols s'articulava, i encara embrionàriament, per les línies de la carretera de Mataró, la carretera de Ribes i l'eix Clot-Taulat, definitivament urbanitzat com a carrer el 1859 (Sant Joan de Malta-Marià Aguiló). A part, el Poblenou (Icària), la Sagrera i el Camp de l'Arpa apareixen com a petits nuclis més o menys comunicats.

Amb tot, i com ho demostren els indicadors de l'activitat constructiva. Sant Martí continuava creixent. Si seguim les dades aportades pels expedients de permisos d'obra, entre els anys 1851 i 1855 es presentaren 75 expedients per a aixecar noves cases d'habitatge, i 6 per a noves urbanitzacions. En el següent quinquenni i just fins a l'aplicació del pla d'eixample (1856-60), les xifres es mantingueren: 84 expedients d'obra nova i 5 d'urbanització.

Aquests nous habitants
—provinents bàsicament de
l'interior de Catalunya— van
transformar completament
l'estructura i l'equilibri de la vida
social del Sant Martí agrícola del
final del segle XVIII

Quant al total d'edificis dins el terme municipal de Sant Martí, les xifres varien segons la font i es fa difícil d'establir uns índexs de creixement. Segons les estadístiques que acompanyen l'execució del plànol topogràfic del Pla de Barcelona (CERDÀ, 1855), Sant Martí tenia el 1855 un total de 1.023 edificis. L'*amillament* del mateix any recull en total 957 construccions: 715 habitatges, 194 cases rústegues («de labranza») i 48 indústries. Es fa difícil pensar que en només cinc anys una mateixa font fiscal com l'*amillament* calculi l'augment d'edificis en més de 300 (641 el 1851 i 957 el 1855).

L'*amillament* del 1862 parla ja d'un total de 1.379 edificis (1.248 habitatges, 51 cases de camp i 80 indústries). Aquestes dades contrasten amb les proporcionades per la sèrie de permisos d'obra, que donen un creixement clarament inferior. Caldrien anàlisis de detall que recollissin localitzacions, divisions de propietat urbana, etc., per tal d'acotar totes aquestes variacions i poder determinar amb més exactitud el creixement urbà de Sant Martí. En tot cas, el ritme de creixement del poble continuà i s'incrementà. Com

és lògic de suposar, aquest creixement fou, també, irregular i selectiu. Les àrees més dinàmiques corresponien a les zones més properes a la ciutat i que experimentaven les transformacions de l'ús del sòl.

La Barcelona emmurallada s'havia quedat virtualment sense espai, atapeïda i sense poder suportar la dinàmica de creixement que generava el seu propi impuls comercial i industrial. Els pocs espais encara lliures que hi quedaven —molt especialment al Raval— van ser urbanitzats intensivament en aquests anys que van del 1820 al 1860. El resultat va ser la construcció d'un veritable barri marcat per la indústria: fàbriques i cases per a treballadors. Al voltant de la ciutat, fora muralles, els pobles del Pla i especialment Sant Martí reberen d'igual manera els efectes d'aquesta expansió.

Una població creixent

Durant la primera meitat del segle XIX Sant Martí experimentà unes taxes de creixement notables, a causa també del fet que el punt de partida era molt baix. Si considerem les dades de població més fiables que s'han publicat (NADAL i TAFUNELL, 1992), Sant Martí va passar de 1.715 habitants el 1787 a 2.444 el 1846 i a 9.333 el 1860. Aquest augment de població significa un increment anual mitjà del 0,6% entre el 1787 i el 1846, i del 10,04% entre el 1846 i el 1860, molt superior al que experimentava la ciutat de Barcelona, al voltant de l'1,48% entre els anys 1849 i 1860. En els catorze anys que van del 1846 al 1860, Sant Martí va créixer el 282%, gairebé quadruplicant la seva població.

En termes de creixement demogràfic, estem parlant, doncs, d'un veritable salt quantitatiu molt acusat, tan sols explicable en paràmetres d'immigració. Sant Martí va rebre una allau migratòria important, atreta per l'expansió barcelonina, que depassava ja els seus estrets mares territorials.

Aquests nous habitants —provinents bàsicament de l'interior de Catalunya— van transformar completament l'estructura i l'equilibri de la vida social del Sant Martí agrícola del final del segle XVIII.

Les primeres indústries

L'inici de la industrialització martinenca, cal cercar-lo en l'establiment dels prats d'indianes del segle XVIII. La manufactura tèxtil barcelonina del set-cents, basada en la filatura, el tissatge i l'estampació del cotó, necessitava cada cop més espai i, sobretot, aigua. Aquest era un element determinant. El procés de blanqueig de les teles requeria abundant aigua i espai lliure on poder estendre les peces. En la cerca d'aquests dos elements, els industrials barcelonins van començar a adquirir terres i a estendre les seves activitats més enllà dels límits de la ciutat. Sant Martí de Provençals fou el municipi del Pla que més s'adeia a les característiques cercades, sobretot la seva part baixa. Hi havia força terreny, ric en aigua i ben comunicat amb la ciutat. Els prats d'indianes van colonitzar la part de la Llacuna i, drenant l'aigua, van contribuir al sanejament d'aquesta àrea. Les xifres donen idea de la importància d'aquests establiments: de 89 prats d'indianes documentats entre el 1772 i el 1808,

No és estrany que les noves fàbriques s'establiessin principalment a l'àrea baixa de l'antic municipi, per dessota del Clot

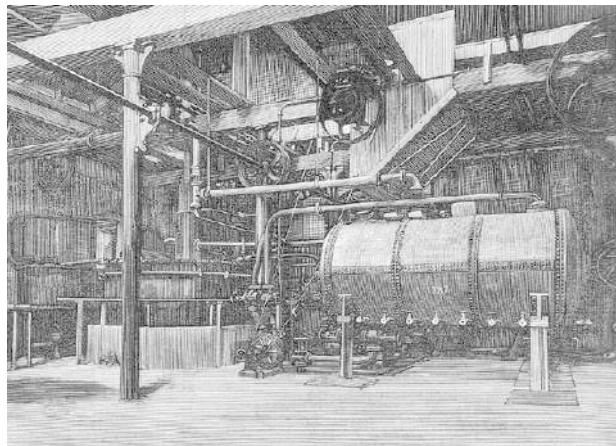
64 corresponien a Sant Martí de Provençals (NADAL i TAFUNELL, 1992).

Aquest primer lligam de Sant Martí amb les fàbriques tèxtils barcelonines fou determinant per al seu futur procés d'industrialització. Els prats d'indianes van començar a atreure tot el procés productiu. L'aparició del vapor com a nova font d'energia va afavorir la concentració productiva en grans fàbriques; Sant Martí es va convertir no en l'únic, però sí en el poble del Pla on van instal·lar-se més quantitat de nous vapors, sobretot després de la prohibició d'establiment de noves fàbriques dins la ciutat de Barcelona el 1846.

Aquest mateix any 1846, Sant Martí tenia 51 fàbriques (NADAL i TAFUNELL, 1992), 20 de les quals eren qualificades com a prats d'indianes (en destacaven les de Pere Fabregat, Joan Achon i les de la família Camí). Es consideraven a part les «tintories», també importants, com ara les de Joaquim Burés o Ramon Dordal. A banda dels processos de blanqueig i estampació, començaven a aparèixer els filats de cotó — com la fàbrica de Joan Canadell i la de Bernat Pujato—. El tèxtil representava prop del 50% dels establiments i el 61% de la contribució industrial. En nombre, eren també importants altres indústries com les rajoleries (bòbiles) i les pells adobades, necessitades també de grans quantitats d'aigua.

Les fàbriques de vapor comencen a aparèixer i a deter-

Les calderes de vapor i la instal·lació de grans fàbriques van protagonitzar el procés d'industrialització de Sant Martí

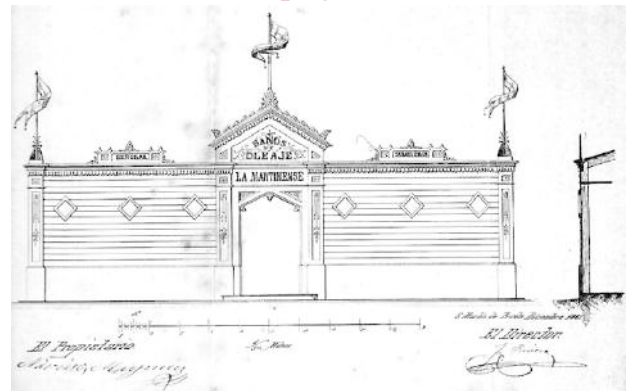
minar la imatge d'un paisatge canviant. Segons l'*amillament* del 1854, del total de 55 indústries, 14 consten com a fàbriques de vapor. D'aquestes, només dues són de fabricants martinencs (Canadell i Cantí), la resta són establiments industrials de fabricants barcelonins, fet que palesa, com no podria ser d'una altra manera, la dependència martinenca respecte de la ciutat.

Pocs anys després, el 1861, aquesta estructura industrial havia experimentat canvis significatius. En primer lloc, el nombre d'establiments s'havia doblat i arribaven ja a 112. Malgrat que continuava prevalent l'anomenat «ram de l'aigua» i es refermava amb noves i importants indústries com la d'estampats de Jaume Ricart (1854) i de Jeroni Juncadella (1857), es començaren a instal·lar grans complexos de filatures i tissatges, com els d'Antoni Escubós, el 1859, dedicat a la llana, i de filats i teixits de cotó, com el de Bernat Muntadas. Segons les dades elaborades per Jordi Nadal i Xavier Tafunell, l'any 1861 el tèxtil representava el 39,63% dels contribuents industrials, i una quota del 74,63% (NADAL i TAFUNELL, 1992). Els fabricants de filats i teixits només arribaven al 5,40% dels industrials, però ja contribuïen amb el 13,59%, la qual cosa denota un major pes específic pel que fa a la producció i l'ocupació de treballadors. L'altre sector que presentava un diferencial positiu quant al seu pes contributiu era l'alimentari, amb una importància especial de les farineres. Entre aquestes destacava la Industrial Harinera Barcelonesa, a la Sagrera, coneguda com la Farinera Gran. Altres sectors més tradicionals com el dels productes ceràmics, fonamentalment bòbiles, o el del cuir representaven el 40,54% dels contribuents industrials, però només el 3,51% de la quota.

La localització de les fàbriques

Els avantatges que oferia Sant Martí per a l'emplaçament de les noves fàbriques eren diversos; a banda dels lligams amb la indústria d'estampats establerts a partir dels prats d'indianes, cal destacar molt especialment la disponibilitat de sòl urbanitzable a baix preu, la facilitat de comunicació,

Al segle XIX, el litoral martinenc va gaudir de diferents establiments de banys, com aquest projectat el 1881 (AMDSM)

amb la proximitat al port i el pas de les línies fèrries que travessaven el seu territori a mitjan segle i, sobretot, el diferencial contributiu (PRADAS i UBERO, s.d.).

No és estrany, doncs, que les noves fàbriques s'establissin principalment a l'àrea baixa de l'antic municipi, per dessota del Clot, fins aleshores el nucli de població més important de Sant Martí. Amb tot, les noves instal·lacions no podien aprofitar al màxim el veïnatge amb la ciutat de Barcelona i el seu barri fora muralles de la Barceloneta —important enclavament industrial—, ja que la presència de la fortalesa militar de la Ciutadella impedia la construcció de qualsevol edifici en un radi de menys de 1.500 vares castellanes. Per posar-ne un exemple, potser el més flagrant, esmentem que la Comandància d'Enginyers, òrgan militar que controlava les anomenades zones polèmiques afectades per la presència de la Ciutadella, impedí el 1858 l'establiment d'un gran complex metal·lomecànic projectat pels germans

Malgrat l'ideari igualitarista de Cerdà, aquesta ocupació va anar jerarquitzant l'espai, i Sant Martí esdevingué el lloc preferent per a l'emplaçament de les indústries

Alexandre a la platja martinenca, en substitució del que se'ls havia incendiat a la Barceloneta.

Aquest impediment va condicionar que les noves fàbriques de Sant Martí es construïssin aproximadament en un arc que passava pel darrere del cementiri del bisbe Climent —l'actual cementiri del Poblenou—. Això va fer que les àrees més cobejades fossin les de la Llacuna, el Taulat i el mateix Clot, a més de la Sagrera, vinculada a l'expansió de Sant Andreu.

En parlar del territori martinenc de la primera meitat del segle XIX ja hem vist com l'ocupació de nou espai urbà —residencial i industrial— es concentrava en aquestes zones i a partir dels eixos de comunicació viaris tradicionals com són les carreteres de Mataró i de Ribes i l'antic camí de València, a part de la comunicació mar-muntanya a través dels actuals carrers de Sant Joan de Malta i de Marià Aguiló. La resta del territori martinenc, a la banda del Guinardó, o a les zones del Pla més allunyades de la ciutat —el primitiu nucli amb la vella parròquia de Sant Martí—, quedava fora d'aquest procés i continuava aliena a les transformacions que es vivien en els nuclis esmentats.

Un creixement sense planificació

La construcció de noves fàbriques i de nous habitatges —fonamentalment per a obrers— no va anar acompanyada de cap planificació urbanística. Durant aquests anys de gran creixement de població, l'Ajuntament de Sant Martí es va veure superat pels esdeveniments. No gaudia de prou força, ni tenia l'organització ni la representativitat necessàries per a fer front al nou fenomen immigratori i al nou context de ràpida i sobtada industrialització. Les seves estructures continuaven corresponent a les d'un petit poble agrícola.

Les noves urbanitzacions sorgiren arran d'iniciatives privades i el control que exercia l'administració resultava insuficient. El resultat fou, en paraules de Teresa Mirri, un urbanisme caòtic i miserable (MIRRI, 1994). Sense planificació ni possibilitats de control, la insalubritat de la població era gairebé garantida: inexistència de canalitzacions d'aigua potable, residus industrials, mal condicionament dels carrers, manca de xarxa de clavegueres, etc. En aquest context, les epidèmies, com la del còlera del 1854, colpiren especialment la població de Sant Martí. L'historiador Carles Grabuleda ha realitzat una acurada investigació sobre l'assistència i la salut pública martinenca al segle XIX, en posa en evidència la precarietat i la improvisació en el tractament de l'epidèmia de l'any 1854 (GRABULEDA, 1995). El consistori tenia una junta local de beneficència i una de sanitat sense cap pressupost especial, i que durant l'epidèmia es féu càrrec de la situació. El mateix alcalde de Sant Martí va fugir del poble un cop aquesta s'hagué decretat, i la bona fe d'alguns membres de la corporació i de les esmentades juntes va fer possible poder fer front als medicaments, els auxilis i l'alimentació necessaris per a la població. Davant la impossibilitat de carregar les despeses extraordinàries a cap partida de crèdit —no previst per a aquestes contingències—, el consistori va intentar primer una subscripció voluntària —que va recaptar una quantitat insignificant— i després es va plantejar la necessitat de nous recàrrecs tributaris. El Govern Civil va donar llum verda a un recàrrec sobre la carn i un increment del 25% sobre la contribució industrial —superior al plantejat pel mateix Ajuntament—. La resposta dels fabricants va ser de rebuig i protesta, i així ho van fer arribar

CA L'ARAÑÓ I SANT MARTÍ, COMPARTINT LA HISTÒRIA

La família Arañó, originària de Manresa i vinculada des del segle XVIII al món del tèxtil, arribà al seu zenit, amb la instal·lació de la seva indústria a Sant Martí de Provençals, sota la figura cabdal de Claudi Arañó i Arañó (1827-1884). A 19 anys, ja era al capdavant de l'empresa, situada llavors al carrer de les Jonqueres de Barcelona. Quatre anys més tard, la societat Gaietà i Lluís Arañó esdevingué una de les més importants de la ciutat, amb 317 treballadors i 226 telers, la majoria del tipus jacquard, moguts per vapor.

En 1851-52, l'empresa funcionava ja amb el nom de Claudi Arañó i Companyia. La seva experiència i els seus coneixements sobre tres de les fibres tèxtils més fonamentals, com són la seda, el cotó i la llana, serviren per a encetar la producció dels teixits de mescla.

Paral·lelament, Antoni Escubós i Roure, procedent de Mataró i amb un passat llaner, s'establí l'any 1853 a Sant Martí de Provençals. Aquest emplaçament presentava un doble avantatge: la proximitat amb Barcelona i el preu favorable del sòl, pel baix nivell d'urbanització de la zona.

La complexitat del nou teixit de mescla i l'ambició projecte obrí una relació econòmica amb Claudi Arañó, que n'aportava el capital. La societat resultant, Antoni Escubós i Companyia, es convertí en una indústria on dominava la llana barrejada amb cotó i seda, que l'any 1861 se situà en el primer lloc quant al nombre d'operaris i en el catorzè quant a la seva contribució.

Posteriorment, fins l'any 1866 —en què les fàbriques conegueren la fam de cotó—, l'activitat tèxtil basada en la llana experimentà un fort creixement, reflectit en el nombre de treballadors de què disposava, 747. Dos anys més tard, la companyia era la primera gran contribuent de Sant Martí, superant-ne d'altres, com els Ricart, els Juncadella, els Muntadas, etc.

Totes dues empreses estaven estretament relacionades, però tenien produccions diferents. En el decurs de l'any 1867, a causa de l'avançada edat d'Antoni Escubós, la segona societat canvià el nom i esdevingué Escubós i Arañó.

Tota l'activitat fabril es concentrà al carrer de Sant Joan de Malta, fins que el 18 de maig de 1872, Claudi Arañó demanà el permís per a edificar la nova fàbrica en els terrenys d'una antiga propietat de la comunitat de preveres de Santa Maria del Mar. Aquesta finca, adquirida a Jaume Nubiola, es trobava entre els carrers d'Alí Bei (actualment, carrer de Tànger) i d'Ausiàs Marc (avui, de Bolívia), i els dos restants coneguts amb els números 48 i 49 del nou Eixample, que avui corresponen respectivament als carrers de Lutzana i la Llacuna.

Ca l'Arañó es un dels primers conjunts fabrils que, de forma decidida, s'integraren respectuosament dins la trama

configurada per Cerdà. Aquest fenomen, en els establiments industrials de Sant Martí, resulta gairebé insòlit per a l'època.

El projecte preveia l'estructuració de tota una illa d'eixample, mantenint la unitat compositiva a les quatre façanes.

Segurament, la situació propera a la capital i la forta inversió econòmica per a aixecar una fàbrica en alçada —superior a la construcció d'una nau lineal— determinà la presència de l'edifici inacabat, però respectant les alineacions.

Josep Maria Montaner afirma que «el seu origen es totalment britànic; la firma Prince Smith & Son, de Keighley (Yorkshire), projectà l'edifici per encàrrec de Claudi Arañó a mitjan segle XIX, exportant a Catalunya l'estil arquitectònic, el model de l'estructura i la maquinaria». Evidentment, la imatge exterior donada recull els recursos formals típics de l'arquitectura industrial de l'escola de Manchester. Amb tot, cal considerar el mestre d'obres Josep Marimón i Cot com l'autor d'una brillant adaptació d'aquest model, a partir de les tècniques de la construcció catalana del segle XIX.

Un accés en xamfrà, a través d'un sobri reixat metàl·lic, dona pas a les dues construccions originals més representatives: l'edifici de quatre plantes, exponent de l'arquitectura industrial coneguda com a «fàbrica de pisos» i destacat com un dels «75 Elements del Patrimoni Industrial de Catalunya», i el cos longitudinal al llarg del carrer de Tànger.

La indústria es dedicà bàsicament a la fabricació de filats i teixits seguint el sistema anglès de filatura anomenat Bradford. La força arribava als telers procedent de les calderes de vapor Alexander, a través de les cintes, les politges i els embarrats recolzats als pilars de fosa.

Pràcticament, fins després de la Guerra Civil el conjunt restà inalterable. En el decurs dels anys cinquanta, Xavier Arañó —en nom de la societat Arañó i Companyia— encarregà a l'arquitecte Joaquim Vilaseca tot un seguit de projectes de reforma i addició de naus de producció, magatzems, i la nova xemeneia derivada de la substitució del carbó pel fuel.

Ara, cent anys després de la segona i més important etapa de la industrialització martinenca (1861-97), la pressió immobiliària per tal d'aconseguir situacions centrals accelera el desplaçament de la fàbrica fora de la ciutat. Al final del 1986, aprofitant les plusvàlues generades a l'entorn del futur teixit olímpic, la indústria dels Arañó abandonà Sant Martí de Provençals.

Mentre avui els edificis, en silenci, esperen tornar a una nova vida, escenificada en la seva digna recuperació, enrere queden molts anys d'història dibuixats com un espai inesborrable en la memòria de tants martinencs.

Antoni Vilanova i Omedas

LA FONERIA GIRONA

Ignasi i Casimir Girona i Agrafel eren membres d'una de les famílies catalanes més rellevants del segle XIX. El seu pare, nascut a Tàrrega, va crear una important casa de comerç a Barcelona. Els germans es repartiren la feina i les responsabilitats. Manuel va ser el fundador del Banc de Barcelona i un dels primers empresaris catalans. Jaume anà a viure a Madrid, on destacà també per les seves iniciatives empresarials. Ignasi i Casimir Girona s'especialitzaren en el sector metal·lúrgic.

El 1862 els germans Girona es feren càrrec de la que havia estat la Ferreria Barcelonessa, creada el 1857 i establerta al Poblenou, dins el municipi de Sant Martí de Provençals, prop de la platja i arran del ferrocarril de Barcelona a Mataró. Li donaren un fort impuls, sota la denominació de Ferreria de la Mare de Déu del Remei, en honor a l'advocació amb què era venerada la Mare de Déu a la capella del Castell del Remei, a la Noguera, una propietat rústica que havia comprat el seu pare. Allí es construïren els primers carrils ferroviaris, fabricats a Catalunya.

La fàbrica dels Girona no tenia alts forns, sinó que era una foneria de segona fusió. Es fonia ferro vell —ferralla— i lingots de ferro en un cubilot o forn cilíndric, per a fer columnes, baranes, canonades o els esmentats carrils.

La Ferreria es va mantenir com a negoci dels germans Girona fins el 1881, en què es convertí en una societat anònima: Material per a Ferrocarrils i Construccions SA. La família Girona hi va prendre una participació, cosa que li n'assegurava el control. La societat amplia els seus tallers del Poblenou, comprant els terrenys veïns. Tenien una línia de ferrocarril pròpia, que la connectava amb la que era aleshores la línia de

França. El seu nom popular era el de foneria Girona.

La societat es proposava construir alts forns i fer el procés integral del ferro, però fins ben entrat el segle XX la fàbrica no va passar de ser una foneria, dedicada a la construcció metàl·lica. Es distingirà especialment per la fabricació de vagons ferroviaris, al servei d'una xarxa de ferrocarrils que s'estava construint.

Però l'empresa tingué una baixa rendibilitat. La seva creació, a més, coincidí amb una seriosa crisi econòmica i empresarial. Els vagons, precisament, van ser el producte que va permetre sostenir l'empresa. El 1897, en van construir un miler. L'empresa funcionava aleshores sota la direcció de Joan Girona i Vilanova, fill d'Ignasi, un dels fundadors.

El 1907 l'empresa de construccions metàl·liques es convertirà finalment en una siderúrgica, amb la producció d'acer en un forn Martin-Siemens de 25 tones de càrrega. El 1928 es posà en marxa un segon forn, aquest de 35 tones de càrrega, i s'obriren tallers nous, destinats a la producció de moles per a material ferroviari i automòbils.

El 1929 els tallers ocupaven 18 hectàrees, de les quals vuit eren edificades, i tenien 2.600 treballadors. En tota la seva història es van arribar a construir 1.600 cotxes per a ferrocarrils i tramvies i 18.000 vagons per a ferrocarrils, destinats al transport de mercaderies.

El 1947, l'empresa estava en l'òrbita del Banco Central, de Madrid. Aquell any el banc, que tenia un important grup industrial, fusiona Material per a Ferrocarril i Construccions SA amb Construccions Devis SA, de València, amb fàbriques en aquesta ciutat i a Alcázar de San Juan. El resultat de la fusió va ser l'empresa Material y Construcciones SA —MACOSA—.

Francesc Cabana i Vancells

al mateix governador en un escrit signat per diversos propietaris de fàbriques de Sant Martí, tots ells residents a Barcelona, com Jaumeandreu, Canadell, Ricart, Bonaplata, Nadal, Sansalvador, etc. En tot cas, però, el recàrrec s'acabà aplicant.

LA GRAN INDUSTRIALITZACIÓ DE LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XIX (1861-1897)

Enderrocades les muralles i aprovat el pla d'eixample, Barcelona començava a colonitzar el seu territori immediat, més enllà de jurisdiccions administratives. Malgrat l'ideari igualitarista de Cerdà, aquesta ocupació va anar jerarquitzant l'espai, i Sant Martí esdevingué el lloc preferent per a

l'emplaçament de les indústries. Els factors no són nous: disponibilitat de terreny, fiscalitat diferencial, proximitat al port i la xarxa ferroviària, etc., als quals cal afegir ara la tradició d'uns establiments importants del començament de segle, amb la consegüent atracció de noves instal·lacions. Sant Martí concentrà una bona part dels establiments fabrils que van fer gran la Barcelona industrial de la segona meitat del segle XIX. Els qui han estudiat aquest fenomen amb deteniment no tenen dubtes: «En el seu conjunt, aquesta segona etapa (iniciada el 1861) ha estat la més brillant de la industrialització martinenca. Un tèxtil cada vegada més esponerós s'ha vist acompanyat d'un ventall cada vegada més ampli d'altres indústries. Al final, Sant Martí ja és, sense discussió, el segon nucli industrial de Catalunya i un dels

més importants d'Espanya.» (NADAL i TAFUNELL, 1992.) Les xifres que es donaran en aquest capítol corresponen sempre a l'estudi citat.

El tèxtil

Els anys que van des de l'aprovació de la llei d'eixample fins a l'annexió a Barcelona, el nombre d'indústries i de treballadors cresqué constantment a Sant Martí. El principal motor industrial continuà essent el tèxtil, cada cop menys dependent dels processos de blanqueig i tint que van caracteritzar la primera etapa. L'any 1861 només hi havia 6 fabricants de teixits i filats, el 1877 el nombre havia pujat a 89, i el 1886 arribava ja als 115. El total de telers de Sant Martí superava els de Barcelona i Manresa, l'altra capital del

Les farineres i fàbriques dels seus derivats (pastes de sopa i galetes) i la indústria vitivinícola configuren el peculiar paisatge fabril de les zones de més creixement de Sant Martí

tèxtil català. Amb tot, Sant Martí no tenia cap gran fàbrica de filats o teixits de cotó (com podia ser el cas de l'Espanya Industrial a Sants o la fàbrica Batlló a les Corts). En el cas de Sant Martí, es tractava més d'un estol de mitjanes i petites fàbriques, moltes amb menys de 100 telers. La majoria eren situades al Poblenou i la Llacuna, però també n'hi havia a la Sagrera i el Clot.

Fora del ram del cotó hi havia altres sectors tèxtils que sí que disposaven de noms propis i d'establiments importants. És aquest el cas de la llana, amb la gran fàbrica dels Arañó, socis i successors dels Escubós; o dels filats de jute, amb la fàbrica dels Godó, coneguda amb el nom del «cànem», indústria establerta el 1882 i que exercia el monopoli d'aquesta activitat a tot l'Estat; o també dels teixits de mescla, amb la indústria de la família Sert de la Sagrera. Es tracta, en aquests casos, de grans fàbriques amb un pes específic molt important.

Farines i vi

A banda del tèxtil —a la base del procés d'industrialització de tot Catalunya—, l'altre gran sector industrial martinenc és el de l'alimentació: les farineres i fàbriques dels seus derivats (pastes de sopa i galetes) i la indústria vitivinícola configuren el peculiar paisatge fabril de les zones de més creixement de Sant Martí. De les 6 indústries alimentàries del 1861 es passà a 78 el 1886, i a 127 el 1904.

Ca l'Araño, una fàbrica d'estil manchesterià del 1872 al carrer de Tànger, on està previst fer el museu de la moto (P.E./G.H))

L'any 1886, el sector de l'alimentació representava el 14% del total de fàbriques martinencs.

El gran salt de la indústria farinera martinenca — que disposava ja de precedents notables com el de la Industrial Harinera — es produí amb la introducció a les fàbriques del sistema de molins de corrons —també conegut com a sistema austrohongarès—. El primer a utilitzar-lo fou la farinera de Parera i Guardiola, situada prop de l'antic Fort Pius. Les noves farineres, mogudes a vapor i amb uns rendiments i una qualitat superior, cercaven també a Sant Martí la proximitat al port i a les vies fèrries que les nodrien de blat, i oferien els seus productes a la creixent demanda barcelonina. La tradició feia que les farineres es coneguessin popularment amb noms propis, alguns tan curiosos com «La Perfecció» a l'avinguda d'Icària, «La Estrella» al carrer dels Enamorats, o «La Esperanza» a la Sagrera.

La indústria vitivinícola va arribar a tenir un pes molt elevat a Sant Martí, fins al punt d'arribar a considerar-la com «la capital de la manipulació i l'exportació de vins catalans» (NADAL i TAFUNELL, 1992). En aquest sector, la quota diferencial de consums amb Barcelona tingué un paper determinant, ja que el preu del vi resultava més competitiu fora de la jurisdicció de la ciutat. L'any 1886, el nombre d'industrials martinencs dedicats al vi i als destil·lats era de 47. En la majoria dels casos es tractava de petits magatzems, amb algunes excepcions com la família Maristany, que arribà a construir un gran establiment a la carretera de Ribes (La

Antic molí de la farinera del Clot. La industrialització també va arribar a aquesta tradicional activitat productiva (P.E./G.H.)

viti-vinícola). Estretament relacionades amb la indústria vinícola, activitats artesanals com la dels boters van esdevenir una font de treball important, sobretot al Poblenuou.

La producció d'alcohol industrial a partir de cereals mereix un capítol a part en la història de les fàbriques martinencas, atesa la magnitud i la importància que arribà a tenir l'empresa Folch, Albiñana i Cia. La seva gran fàbrica construïda en 1882-83 al passeig del Cementiri (actual avinguda d'Icària) va arribar a esdevenir la tercera indústria de Sant Martí. Avui, però, només en resta el record de la xemeneia, que perviu dins de la Vila Olímpica.

Altres indústries

A banda d'aquests sectors capdavanters (tèxtil i alimentació), Sant Martí va disposar d'altres establiments singulars i importantíssims. En primer lloc, cal destacar la fàbrica de Gas Lebon, situada per dessota de la via del tren

Al llarg de la segona meitat del segle XIX la població va continuar augmentant i dibuixant una composició social molt diferent a la de l'antiga estructura rural

de Mataró i a prop de la Barceloneta, establerta el 1864 i encarregada d'abastar de gas l'enllumenat de Barcelona. No menys important va arribar a ser la fàbrica dels Girona («Material para ferrocarriles y construcciones», 1881) sorgida de la fusió de la ferreria del Remei —de la família Girona— i de Baucells, Gallisà i Cia. dels seus grans tallers, a tocar del ferrocarril i de l'estació del Poblenuou, van sortir la majoria dels vagons de tren que havien de circular per l'Estat.

El teixit industrial de Sant Martí era compost per una munió de petites fàbriques i tallers auxiliars que acabaren configurant un entramat sòlid. La nòmina d'indústria que ofereix la *Guia de Sant Martí* del 1887 és molt eloqüent. Hi apareixen fàbriques de filats, filats i teixits, teixits, teixits metàl·lics, estampats, blanqueig, tint, aprestos, productes químics, cola, xocolata, gas, cera, cordes de guitarra, oli, pintes i raspalls, alcohol, pells adobades, farines, mòlta de drogues, sabó, aiguardents, licors, gasoses, midó, pastes i sopa; foneria de plom i de coure; construcció de màquines; magatzems d'oli, vi i fusta; comerciants, rajolers, boters, rellotgers i impressors (SUÑOL, 1888).

Els artesans, els professionals i els comerciants

En aquesta nòmina, doncs, ja s'hi barregen alguns oficis tradicionals i que podien caure dins de la tipologia artesanal. Gràcies a les fonts fiscals de l'època —per bé que, com a tals, han de ser sotmeses a crítica—, hom pot aproximar-se al contingut d'aquests altres treballadors (MIRRI, 1994). L'any 1884, a Sant Martí exercien 63 boters (que pagaven quota, la qual cosa vol dir que n'hi havia molts altres que treballaven a les seves ordres), 46 forners, 43 fusters, 24 serrallers, 37 barbers, 22 espartenyers, 16 sabaters, 13 calderers, 12 constructors de carros, 13 metges, 9 llevadores i d'altres en ocupacions menors. Cal destacar que tan sols es matriculava un únic mestre d'obres i 2 paletes).

Els establiments comercials ofereixen també una imatge del que era la vida econòmica martinenca. Esbossarem unes pinzellades a partir de les mateixes fonts (MIRRI, 1994), referint-nos sempre a l'any 1884. Amb molta diferència, el nombre més gran d'establiments era el de tavernes, en total 149, seguit del que la font fiscal qualifica com a «bodegues», amb 64. Després tenim: 58 botigues d'oli i vinagre, 46 forns de pa amb botiga, 44 venedors de carbó, 44 carnisers, 39 cafés, 35 botigues de queviures, 31 magatzems de vi del país, 24 botigues de joguines, 21 comerciants, 12 xocolateries o orxateries, 10 venedors de peix, etc.

L'agricultura

L'espectacular embranzida econòmica que significà la industrialització de Sant Martí durant la segona meitat del segle XIX ha deixat en un segon terme la riquesa agrícola que tenia l'antic municipi. Però la vida al camp va continuar, i amb uns rendiments destacables. Les terres dedicades a la producció agrícola superaven les destinades a sòl residencial i industrial. Potser d'una manera exagerada, el 1885 s'assegurava que nou desenes parts del territori eren dedicades a l'agricultura («L'Arch de Sant Martí», 19-4-1885). En contrapartida, les capçaleres de moltes publicacions no paren d'oferir imatges idealitzades dels grans vapors que configuren el paisatge martinenc. Aquest, però, té el seu contrapunt en les extensions de camps solcades pels antics camins i

Imatge de Can Canals, una de les antigues masies disperses que poblaven l'extens territori de Sant Martí (AMDSM)

sèquies, i les seves masies disperses, com la de can Planas o ca l'Arnó. L'explotació agrícola superava amb escreix els beneficis que podien donar les urbanitzacions del Pla Cerdà, i els propietaris només cedien davant les ofertes d'establiments industrials, sovint aïllats. D'aquí que a les zones més allunyades de la ciutat, i en especial a la banda del nucli antic de Sant Martí i a la Verneda —i per descomptat al Guinardó—, el paisatge martinenc era plenament rural, en contrast absolut amb els canvis soferts pel procés d'industrialització de zones com el Poblenou.

LA SOCIETAT MARTINENCA

Les transformacions radicals que estaven experimentant diversos sectors de l'antic municipi martinenc van alterar completament les relacions i la vida quotidiana de la gent que hi vivia i treballava. Al llarg de la segona meitat del segle XIX la població va continuar augmentant i dibuixant una

Els propietaris i industrials martinencs també es van organitzar i van crear centres, com El Fenicio, o societats dedicades a la defensa de la producció i la indústria local, l'exemple més clar dels quals és el Fomento de la Producción Prouensalense

composició social molt diferent a la de l'antiga estructura rural. Va ser una transformació profunda que plantejà noves necessitats i nous mares de relació. i que acabà configurant un nou paisatge social.

Una immigració constant

Potser les xifres que més exemplifiquen el creixement que va experimentar Sant Martí de Provençals entre els anys 1860 i 1897 són les que fan referència al continu i espectacular augment de la població. En menys de trenta anys, i sense partir d'una base tan minsa com la del començament de segle, la població es multiplicà per sis.

Anys	Població	% Increment
1860	9.333	
1877	24.839	166,14
1887	32.695	31,62
1897	51.396	58,07

Òbviament, aquest creixement de la població es devia bàsicament a un fenomen immigratori: l'establiment de noves fàbriques atragué molts treballadors que feren de Sant Martí el seu nou domicili.

A partir de les dades que ofereixen els censos i padrons de Sant Martí, Teresa Mirri ha intentat caracteritzar la població martinenca del període, la seva procedència, els comportaments matrimonials, la mobilitat, etc. (MIRRI, 1994). Els resultats són reveladors. Fins a la dècada de 1880, gairebé el 90% de la població que rebia Sant Martí provenia de l'àrea urbana de Barcelona o de les províncies catalanes. Només el percentatge dels immigrants provinents del País Valencià (4,12%) era significatiu. Aquesta composició immigratòria va canviar, però, al final de segle. A partir de la meitat de la dècada de 1885, el contingent d'immigrants valencians va anar augmentant fins a arribar al 26,43%. També la presència d'aragonesos va començar a ser rellevant (3%). La comunitat d'origen dels nouvinguts es revela com un element important, tant pel fet de l'atracció de nous immigrants (l'any 1891 tot el poble aragonès de Chiprana havia emigrat a Sant Martí, on treballaven en la indústria farinera) com de la colonització de nous espais i distribució pels barris: alguns sectors, carrers o noves urbanitzacions van convertir-se en petites pàtries d'habitants de procedència geogràfica propera.

La manca de serveis

L'Ajuntament de Sant Martí no va saber respondre a la transformació econòmica i social que va provocar el creixement humà i urbà del seu territori. L'historiador Carreras i Candi és força eloqüent. Parlant dels pobles del Pla, afirma: «D'aquestes poblacions sub-urbanes, les millor administrades foren Sant Gervasi i les Corts, i la pitjor, Sant Martí.» (CARRERAS i CANDI, 1916.)

A banda del desgavell econòmic que sembla haver regit l'administració pública de Sant Martí, el cert és que els seus consistoris no van ser capaços de donar els serveis necessaris a una població en constant creixement. La iniciativa privada suplía sovint les mancances municipals i, com es veurà en el capítol dedicat a l'urbanisme, les crítiques a la manca d'infraestructures bàsiques i d'urbanització foren constants.

Aquest creixement sobtat va donar lloc a alguns sectors de barraquisme, sobretot a tocar de la platja, on es formà el barri de Pequín.

Les mancances no eren solament urbanístiques, sinó també sanitàries i educatives. La dispersió i diversificació dels nuclis que s'anaren configurant continuava compromentent els esforços de centralització administrativa.

Algunes coses, però, s'havien aconseguit, com ara la il·luminació dels carrers amb fanals de gas, la construcció dels mercats del Clot i el Poblenou, les primeres escoles, etc. L'any 1887, tenia cinc escoles municipals per a nens i cinc per a nenes, a més d'una de pàrvuls (SUÑOL, 1888).

L'any 1868 Sant Martí va inaugurar una nova seu municipal, situada al Clot, però encarada cap a l'àrea més dinàmica del Poblenou

L'Ajuntament de Sant Martí

L'any 1868 Sant Martí va inaugurar una nova seu municipal, situada al Clot, però encarada cap a l'àrea més dinàmica del Poblenou. La política municipal va estar marcada per les diferències territorials entre els habitants de Sant Martí (sobretot entre el Clot i el Poblenou, però també la Sagrera) i la seva composició social (propietaris agrícoles, urbans, industrials i comerciants).

La dispersió i vida independent que feien els diferents nuclis que componien Sant Martí va atiar les pretensions de segregació per part de l'àrea més dinàmica, el barri del Taulat (Poblenou). La concentració de noves instal·lacions industrials i el creixement poblacional i urbà que aquest fet comportava no resistien la comparació amb les altres barriades martinencs. L'any 1863, un grup de veïns del Taulat —encapçalats per fabricants— va sol·licitar al governador civil poder-se segregar de Sant Martí i esdevenir municipi independent. El procés va ser llarg, entre altres coses pels entrebancs que posava el mateix consistori, encara dominat per propietaris agrícoles i comerciants, contrari a la pèrdua d'una part del territori del seu municipi (GRAU i NADAL, 1997). L'any 1864, els interessats en la segregació havien lliurat ja un plànol amb la proposta, i el governador instà el municipi perquè n'iniciés l'expedient. No fou fins el 1870 que, amb la participació destacada del farmacèutic i posteriorment alcalde de Sant Martí, Joan Agustí Carreras, el Poblenou va aconseguir la independència de Sant Martí. Independència que, malgrat tots els esforços, no va poder exercir, ja que la Diputació Provincial va anul·lar l'acord, i el barri del Taulat va continuar administrativament dins del

Mostra d'un dels programes de les moltes associacions que proliferaven a Sant Martí al segle XIX (AMDSM)

municipi de Sant Martí, mantenint la seva rivalitat amb el Clot i les altres barriades disperses.

En tot cas, però, la nova oligarquia industrial martinenca —i sobretot poblenovina— va acabar desplaçant del poder els representants d'altres interessos. L'estudi realitzat de la composició del consistori de Sant Martí entre el 1875 i el 1897 (PRADAS i UBERO, 1987) indica que dels representants municipals dels quals s'obtingué informació, 41 residien al Poblenou, 17 a la Sagrera, 16 al Clot i 9 a l'eixample de Sant Martí. Si aquesta informació es desglossa per activitats, resulta que el 29,5% dels regidors i/o alcaldes de Sant Martí entre els anys 1875 i 1897 estan dedicats a la indústria vitivinícola. Els segueixen en importància els fabricants (28,7%), els oficis manuals o artesans (10,1%), els propietaris agrícoles (7,5%) i urbans (6,6%), els propietaris de bòbiles (6,6%), les professions liberals (4,6%), els jornalers

CA LA VILA

El fort impuls industrial que es produí a Sant Martí de Provençals durant el segon terç del segle XIX i que convertí aquest municipi en una de les poblacions més industrialitzades de tot Catalunya va fer que els industrials instal·lats en aquest territori sol·licitessin la construcció d'un edifici consistorial d'acord amb el desenvolupament que es produïa al municipi. La seu de l'Ajuntament era situada fins en aquell moment a la rectoria de la parròquia de Sant Martí de Provençals, tret d'un breu període en què era al carrer del Clot.

El poble de Sant Martí de Provençals va créixer d'una manera molt ràpida i anàrquica, i l'Ajuntament, amb el seu migrat pressupost, no podia fer front a les demandes dels seus habitants, ni podia costejar les obres d'un nou edifici consistorial. Per aquest motiu, els mateixos industrials, per mitjà d'una subscripció, van comprar el terreny i van iniciar les obres. Posteriorment, però, van fer cessió del terreny i de l'edifici a l'Ajuntament, que es va ocupar de finalitzar-les.

Ca la Vila es va situar en uns terrenys de l'extrem del barri del Clot, molt a prop del barri del Poblenou. Les obres, a causa de la manca de pressupost, van durar gairebé vint anys, del 1868 al 1887. El projecte inicial va ser realitzat per l'arquitecte municipal Antoni Rovira i Trias (1816-1889), guanyador del concurs d'eixample promogut per l'Ajuntament de Barcelona l'any 1859, que hi va treballar fins l'any 1883. A partir d'aquesta data i fins el 1887 va ser l'arquitecte Pere Falqués i Urpi (1850-1916) qui es va fer càrrec del projecte.

Es tracta d'un edifici monumental amb certs trets neoclàssics, de planta baixa i pis, que s'estructura al voltant d'un pati interior amb una font central. De la façana principal destaca l'escut de l'antic municipi i dos elements ornamentals de forma circular que emmarquen motius al·legòrics a la indústria i a l'agricultura.

La construcció és coronada per una torre de pissarra rectangular, amb una cúpula que sosté la torre del rellotge, envoltada d'un balcó de ferro que contrasta amb l'estil de la façana.

La construcció de l'edifici de l'Ajuntament va permetre la urbanització dels terrenys annexos gràcies a la donació de la família Casas-Guarro. S'hi va construir una plaça que en un primer moment va rebre el nom de plaça de la Constitució, i que actualment està dedicada a l'insigne polític i escriptor Valentí Almirall i Llozer (1841-1904).

L'any 1897 Sant Martí de Provençals va ser annexionat a Barcelona i va perdre la seva autonomia com a poble. A partir d'aquell moment l'edifici de l'Ajuntament va restar com la seu de la Tinència d'Alcaldia.

L'any 1984 l'Ajuntament dividí la ciutat en deu districtes perquè els ciutadans tinguessin una comunicació amb l'Ajuntament més fàcil, àgil i eficaç. Aleshores, l'edifici de l'antic municipi de Sant Martí de Provençals passà a ser la seu del Consell de Districte.

Núria Bosom Palau

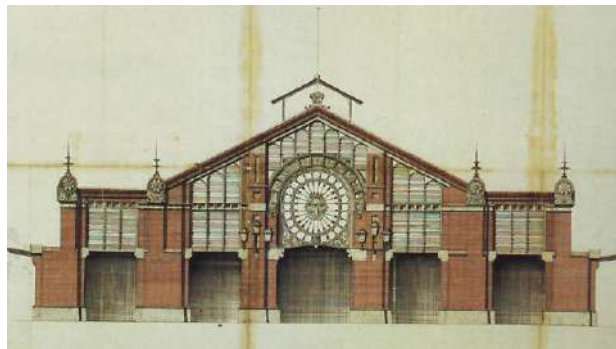
(3,6%) i els botiguers a la menuda (1,8%).

Tot i la presència d'alguns noms reconeguts entre la població martinenca de la segona meitat del XIX, i la formació de nissagues de representants municipals, el cert és, però, que existia també una distorsió entre el poder econòmic real i la representació municipal. En paraules del mateix estudi esmentat: «(...) dels 108 noms identificats, només un és present a la llista dels 30 majors contribuents del poble, tant pel que fa a contribució urbana com a contribució rústica, la qual cosa indica que les forces econòmiques reals del poble no participen del joc municipal, essent aquest un reducte en mans dels petits i mitjans contribuents, en definitiva aquells que tenien necessitat de controlar els ressorts de poder que

ofereix l'administració local a fi d'assegurar o mantenir llurs interessos específics.» (PRADAS i UBERO, 1987.) Aquest és el cas paradigmàtic dels propietaris dels magatzems de vi, que intentaven controlar la contribució de consums i la fiscalitat diferencial amb la ciutat de Barcelona, font del seu enriquiment.

Pel que fa a la composició política del consistori de Sant Martí durant la Restauració, aquest va estar dominat pels conservadors fins el 1881. Posteriorment, l'hegemonia dels liberals dinàstics s'allargà fins el 1890. Els darrers anys de consistori independent es va desenvolupar un espectacular creixement republicà, tot i que no va arribar a ser hegemònic (PRADAS i UBERO, 1987).

L'arquitecte municipal Pere Falqués va projectar el mercat de la Unió del Poblenou, construït el 1887 (AMDSM)

Un ric entramat associatiu

Al marge de la política institucional, la població martinenca, fonamentalment obrera, es va organitzar en nombroses entitats associatives (reivindicatives, lúdiques, culturals, educatives, etc.) que van arribar a configurar una rica i densa xarxa social. Preocupats per les grans ideologies de l'obrerisme català, la historiografia encara no ha dedicat gaires esforços al coneixement de les organitzacions de base, els ateneus, les cooperatives de consum, els socors mutus i les societats culturals i recreatives que tant van proliferar i que tant van representar en la vida social dels treballadors de l'època. El cens exhaustiu de les entitats de Sant Martí —algunes de llarga tradició i encara vives, però moltes d'altres de curta durada i amb poques empremtes resseguibles per a la història— seria gairebé inabastable. Els noms més

Al marge de la política institucional, la població martinenca, fonamentalment obrera, es va organitzar en nombroses entitats associatives (reivindicatives, lúdiques, culturals, educatives, etc.)

representatius i de més pes van ser, però, els de la cooperativa La Artesana (1876), La Flor de Maig (1890), Pau i Justícia (1896), l'Aliança del Poblenou (1869), La Hormiga Martinense, etc. També es van fundar nombrosos centres d'instrucció i esbarjo (Amistad Provensalense, Casino Provensalense, Aurora Martinense, Instrucción Martinense i molts d'altres), corals, casinos, mutualitats o entitats de socors mutus (La Fraternidad, El Montepío de la Inmaculada Concepción —fundat el 1852— Montepío Martinense, Montepío La Paz, entre moltes altres), centres catòlics (com l'Ateneu de Sant Lluís Gonzaga o el centre jesuïta de Nostra Senyora del Carme i Sant Pere Claver per a Obrers), etc.

No solament els obrers disposaven d'entitats socials. Els propietaris i industrials martinencs també es van organitzar i van crear centres, com El Fenicio, o societats dedicades a la defensa de la producció i la indústria local, l'exemple més clar dels quals és el Fomento de la Producció Provensalense.

La premsa

Des del 1872, any de la primera publicació periòdica martinenca («El Eco del Taulat»), fins a la fi com a municipi independent (1897), hom ha sumat fins a 27 capçaleres (DIVERSOS AUTORS, 1979).

«El Eco del Taulat» va estar impulsada per Joan Agustí Carreras, el mateix que va lluitar per la independència poblenovina. Aquesta és una mostra de la premsa publicada: «El Eco de la Verdad» (1873), «El Vigilante» (1873-79), «El Debate» (1873-79), «La Alianza» (1874), «El Martinense» (1878-79), «La Unión» (1879-83), «L'Arch de Sant Martí» (1884, el primer en català), «El Eco de las Afueras» (1884, dedicat a tots els pobles del Pla, però amb la redacció a Sant Martí), «El Consecuente» (1892-93), «El Porvenir» (1894-95), «El Provensalense» (1895-97) i encara d'altres que, a vegades, només significaven el canvi de nom.

Gràcies a aquesta premsa del final del segle XIX, hom pot resseguir bona part de la vida social, econòmica, urbana i política del Sant Martí d'abans de l'agregació. Hi sovintejaven les crítiques a l'actuació municipal i a la seva manca de previsió, però també s'hi defensaven els interessos de la població davant la pressió annexionista de la ciutat.

LES TRANSFORMACIONS URBANES DE SANT MARTÍ (1861-1897)

El projecte de Cerdà i el Pla de Barcelona

Amb l'aprovació del projecte d'eixample d'Ildefons Cerdà, la ciutat creixia més enllà del seu estricte marc jurisdiccional. Això no afectava només les trames urbanes que amb major o menor grau s'havien desenvolupat en els diferents pobles del Pla, sinó que comportava tot un seguit de problemes competencials de gestió i d'aplicació del propi projecte.

La majoria dels territoris sota jurisdicció del consistori barceloní alliberats amb l'enderrocament de les muralles havien restat despoblats a causa de zones de defensa que impedièren l'edificació. Només calia la reparcel·lació de les propietats per a eliminar els entrebancs amb vista a la seva urbanització. Els interessos creats ho eren només en funció de les oportunitats d'especulació del sòl, finalment urbanitzable, i dels quals es beneficiarien les societats d'eixample, veritables motors de l'impuls urbà de l'Eixample en la primera dècada.

Als pobles del Pla de Barcelona la situació era diferent. Al llarg dels camins que el travessaven i en els diversos nuclis de població, el projecte de Cerdà topava amb «preexistències»

que s'interposaven en el seu traçat: edificacions aïllades, nuclis urbanitzats, camins, torrents, sèquies, carreteres i vies fèrries quedaven fora de l'ortogonalitat del projecte.

Una anàlisi detinguda dels plànols del pla d'eixample permet veure les diferents solucions aportades per Cerdà. En primer lloc, cal destacar que la quadrícula de «l'eixample il·limitat» es posa un límit territorial clar marcat pels nuclis de població més compactes, com són Gràcia —el principal—, Sants i Sant Andreu. No podia ser d'altra manera, ja que fóra impensable que l'eixample d'una població senzillament destruís o arrasés les seves veïnes. Com a exemple d'això, només cal veure la desviació de la Meridiana al seu pas per Sant Andreu.

Aquest respecte dels nuclis importants existents no es féu extensiu a les vies de comunicació tradicionals. Efectivament, la xarxa de camins es veié clarament afectada pel projecte d'eixample, ja que el seu traçat fou substituït pel conjunt de nous carrers ortogonals. Només la carretera a

L'omissió que féu Cerdà de les antigues vies de comunicació que fins llavors havien obrat com a vertebradores de la urbanització, són factors que feren que el traçat proposat en el pla d'eixample no respectés l'antic poblament martinenc

Madrid per Hostafrancs i Sants va ser respectada. La de Mataró (o França) i la de Ribes, per esmentar-ne dues d'importants del terme de Sant Martí de Provençals, desaparegueren en la racionalitat de l'eixample de Cerdà. No s'esdevingué el mateix amb les noves vies fèrries que a mitjan segle XIX dibuixaven el nou paisatge de les comunicacions terrestres. Tant la línia de Mataró (1848) —al límit costaner— com la de Granollers (1853) —dins el terme de Sant Martí— quedaren fora de qualsevol supeditació a l'ortogonalitat de l'Eixample.

Els problemes d'aplicació del projecte d'eixample a Sant Martí

Del que s'ha dit fins ara podem concloure que Sant Martí és la població del Pla de Barcelona que té més problemes d'execució del model d'eixample de Cerdà, tant per la superfície afectada com pel seu impacte sobre les «preexistències».

La dispersió i la manca d'una concentració de població

Seu social de la cooperativa Pau i Justícia en un edifici de regust modernista construït el 1910 (AMDSM)

i l'omissió que féu Cerdà de les antigues vies de comunicació que fins llavors havien obrat com a vertebradores de la urbanització, són factors que feren que el traçat proposat en el pla d'eixample no respectés l'antic poblament martinenc. Només es manté parcialment el carrer de Marià Aguiló, atesa la seva sensible alineació amb els carrers projectats de nou, i el petit tram de la carretera de Mataró que va des de l'esmentat carrer fins al seu creuament teòric amb la Diagonal. Observant aquesta zona del plànol en detall, hom s'adona de les dificultats que trobà Cerdà en la regularització de les seves illes de cases.

No és menys cert, però, que l'aportació de terreny «lliure» que fa Sant Martí és absolutament majoritària: entre la ciutat i els seus nuclis dispersos, entre els mateixos nuclis de poblament, i entre aquests i els de Sant Andreu o Sant Adrià, dominen —com ja s'ha dit— els camps. De tota manera, i a diferència del que succeeix al territori estrictament barceloní, els interessos creats eren molts: el principal, les mateixes «preexistències» de poblament i la inèrcia vertebradora del territori que continuaven exercint les vies de comunicació. Projectar no era realitzar, i sense una urbanització de les vies projectades, com havien de desaparèixer les antigues carreteres, els antics camins?

L'oposició al projecte d'eixample

Des del primer moment de la seva aprovació, el consistori martinenc va oposar-se al projecte d'eixample d'Ildefons Cerdà. Aquesta oposició no va venir únicament de la mà de

l'arquitecte de la corporació —Antoni Rovira i Trias— autor del projecte d'eixample guanyador del concurs convocat per l'Ajuntament de Barcelona, i a qui hom atribueix la perversitat de l'aplicació de la trama ortogonal dins del territori de Sant Martí. Com a exemple, només cal remetre's a les opinions publicades en la revista «L'Arch de Sant Martí» el 1890, on es pot llegir: «¿Han complert d'igual manera [en l'aplicació del Pla Cerdà] los demás pobles? Per lo que toca á Sant Martí de Provensals, no. Doná la casualitat que l'assessor del Municipio los lo mateix autor del projecte desestimat, y no cal dir lo poch interés que tindria en fer méritos en beneficio de son contrincant. Y gracias á que son successor s'esmerá y feu quant era possible en bé del desarrollo del Ensanxe de son cárrech...».

L'Ajuntament intentava que les peticions de construcció davant de les carreteres que travessaven Sant Martí (la de Ribes i la de Mataró) s'aprovessin tot i ser fora de les alineacions de Cerdà

Sense reproduir la polèmica de l'aprovació del pla d'eixample i les picabaralles sobre la legitimitat d'un o altre projecte, cal tenir present l'oposició que s'alçà contra la trama ortogonal de Cerdà i la manca de jerarquització del valor del sòl que implicava. Independentment de la figura de Rovira i Trias com a arquitecte municipal de Sant Martí i del seu projecte d'eixample de Barcelona, el municipi martinenc participa, com una bona part dels sectors ciutadans de l'època, d'aquesta oposició (CABALLÉ, 1997).

Durant la polèmica sobre l'aprovació del pla d'eixample, el consistori de Sant Martí demanà l'opinió sobre els projectes d'Ildefons Cerdà i Antoni Rovira i Trias a l'arquitecte Josep Simó i Fontcuberta. En l'informe que aquest redactà, amb data de 15 de novembre de 1859, Simó i Fontcuberta explica les raons per a aconsellar el projecte de l'arquitecte municipal de Sant Martí. Pel que fa al projecte d'Ildefons Cerdà, Simó fa notar, primerament, la manca d'edificis públics dins del terme de Sant Martí (només hi apareixen un hipòdrom i un cementiri), que contrasta amb la quantitat de terreny aportat pel municipi dins el nou eixample. Amb tot, l'argument més determinant no és aquest, sinó la manca de respecte a les «preexistències», tant de camins com d'edificis «*Se nota en el propio plano una alteración completa; desde luego ha sacrificado el autor los edificios construidos y caminos existentes, á las manzanas de casas que él pretende establecer,*

cortando, el día que los planos se pusieran en ejecución, la carretera general de Francia y la que conduce a Vich i Ripoll; destruyendo así mismo la mayor parte de las fabricaciones que dan vida hoy día a este distrito municipal.»

En cas d'aprovació d'aquest projecte, l'autor de l'informe segueix advertint que «...solo podría conceder permisos para edificar con sujeción a él (el plànol), y se vería privado de los establecimientos industriales que, si puede decirse, son la riqueza y gran porvenir que está reservado por la naturaleza del terreno á ese distrito municipal, cortando las comunicaciones de la carretera general de Francia y de Barcelona a Vich y Ripoll».

Per contra, el projecte de Rovira i Trias, a banda d'incloure nombrosos edificis públics (hospital, cementiri, escola militar, escola veterinària, acadèmia de belles arts, escola industrial, presó...) és fonamentalment respectuós amb la realitat —i els interessos— martinencs: «*Se nota la conservación de lo existente, enlazadas las actuales carreteras con las nuevas calles proyectadas de tal modo que ninguna de las vías queda destruida ni cortada. La carretera de Francia pasa del mismo modo por el barrio llamado la Llacuna, sin destruir ninguna de las construcciones actuales (...) respetando de este modo los derechos adquiridos.*»

Les anàlisis i els arguments utilitzats per Simó i Fontcuberta el 1859 ens serveixen per a tenir una visió més àmplia del rebuig que podia provocar l'aplicació del plànol de Cerdà a l'interior de la població martinenca. Les posicions contràries a Cerdà tenen una base molt més simple que no pas la complexitat de l'elaboració dels seus pressupòsits teòrics, i se centren en la defensa dels interessos particulars: col·lectius —com a municipi— i privats —en defensa de les «preexistències»—.

La gestió del pla d'eixample

Des de l'aprovació definitiva de l'obligarietat de l'execució del pla d'eixample de Barcelona seguint el plànol de Cerdà del 1859, fins a l'annexió de Sant Martí a Barcelona s'obre una nova etapa urbanística per al consistori martinenc caracteritzada per la subjecció a les directrius oficials i pels intents de control de la gestió del pla d'eixample. És una època complexa, en les imposicions i limitacions del Pla Cerdà coincideixen amb un procés expansiu que partia d'una altra dinàmica territorial.

Segons les normatives de l'aplicació del pla d'eixample, el paper dels consistoris dels pobles del Pla —com era el cas de Sant Martí— quedava reduït a l'atorgació del permís d'obres un cop s'hagués procedit a l'aprovació del projecte per part del Govern Civil. Era, dones, aquesta autoritat qui havia d'assegurar la legalitat de la realització de les obres, determinant —en primera instància— l'alineació i rasant

Capçalera de "El Pueblo Martinense" (AMDSM)

les vies on s'havia de construir. Els propietaris o promotors d'una obra a Sant Martí, dins del terme afectat per l'eixample barceloní —que era la majoria, a excepció del Guinardó—, havien d'adreçar-se primerament al Govern Civil, ja que sense les alineacions donades pel seu arquitecte —que fins el 1865 era el mateix Ildefons Cerdà— el projecte no podia ser tramitat al consistori, que seria qui, definitivament, havia d'atorgar el permís. Aquest procediment, de fet, anul·lava qualsevol iniciativa municipal.

Evidentment, si el projecte no era contrari a les normatives de construcció, l'arquitecte municipal de Sant Martí —Antoni Rovira i Trias— no feia res més que emetre un informe favorable i el consistori atorgava el permís. Alguns cops, la notificació del governador civil que indicava els permisos que havia concedit arribava fins i tot abans que els promotors sol·licitessin a l'Ajuntament el permís d'obra, potser perquè creien legitimada la seva construcció sense aquest tràmit.

També, i cal remarcar-ho, es produïen casos inversos, en què l'Ajuntament de Sant Martí denegava la concessió per haver presentat la instància sense el preceptiu permís governatiu. Fins i tot l'administració municipal de Sant Martí es negà a atorgar un permís d'obres en un terreny situat fora de la jurisdicció sotmesa a la llei d'eixample fins que el mateix Cerdà no sancionés que efectivament era així. L'exemple és prou aclaridor: 12 de juny de 1863: «*Sin embargo de expresarse en el referido informe que el terreno en que se trata de edificar no está incluido en el plano de Ensanche de Barcelona, la corporación no puede conceder el permiso que se solicita interin el propietario no presente un documento del autor del plano en que así lo espese, por considerarlo incluso en él.*»

Es tractava d'un edifici industrial que J. Serrià volia aixecar a la banda de la línia fèrria, sota el passeig del Cementiri (el mateix consistori creia que els terrenys d'aquesta zona eren dins la trama de Cerdà!). La manca d'una còpia del plànol d'eixample —sol·licitada reiteradament per la corporació municipal— fou un obstacle més en l'agilitat de la gestió.

El mateix Ajuntament de Sant Martí, incapaç de ges-

tionar la urbanització del seu propi territori, va arribar al punt de decretar l'embargament de les construccions que es realitzaven sense haver seguit tots els tràmits previstos per les disposicions vigents. L'any 1862, en una maniobra que es pot considerar deliberada, el consistori martinenc va plantejar una doble sortida al problema de les imposicions del projecte Cerdà. D'una banda, i posant com a exemple permisos atorgats pel mateix governador civil, l'Ajuntament intentava que les peticions de construcció davant de les carreteres que travessaven Sant Martí (la de Ribes i la de Mataró) s'aprovesin tot i ser fora de les alineacions de Cerdà. D'aquesta manera, els únics eixos veritablement vertebradors del dispers poblament martinenc podrien continuar actuant com a veritables pols de creixement. D'altra banda, i per tal de

Segons les normatives de l'aplicació del pla d'eixample, el paper dels consistoris dels pobles del Pla quedava reduït a l'atorgació del permís d'obres un cop s'hagués procedit a l'aprovació del projecte per part del Govern Civil

salvar la incongruència d'aplicar unes línies oficials de carrers que ni existien ni tenien res a veure amb la realitat constructiva dels nuclis de població, ni en les dinàmiques de creixement, el consistori va començar a atorgar permisos que no s'ajustaven al projecte de Cerdà, amb la incorporació d'una clàusula que obligava el propietari a enderrocar la part afectada en el cas que s'urbanitzessin les vies d'eixample (CABALLÉ, 1993). Reproduïm un exemple extret dels llibres d'actes municipals:

20 de març de 1862: «*Otra [instància] de D. José Antonio Lacoma para levantar un segundo y tercer pisos en las casas de su propiedad sitas en la carretera de Francia y señaladas de números 48-50-52-54 y otra de D. Ysidro Caballeria y Cia. para construir un piso sobre el terreno en que se halla situada la fachada de su fábrica todos conforme a los planos que se acompañan. La Corporación acordó concederles el oportuno permiso previo dictamen favorable del arquitecto de la municipalidad e yngeniero de carreteras empero con la cláusula a D. José Antonio Lacoma y a D. Ysidro Caballeria que siempre y cuando viniesen obligados al derribo de las expresadas casas por razón del ensanche no tendrán derecho a indemnización ni reclamación alguna por parte del ayuntamiento.*» (Potser resultarà aclaridor saber que

Isidre Caballeria era un conegut fabricant del ram tèxtil i tinent d'alcalde del mateix consistori.)

Amb aquest tipus d'actuació —unilateral i sense potestat—, definitivament, el consistori alterava la trama d'eixample, amb el precedent confús de les construccions a la carretera de Mataró. La fórmula el deslliurava, però, de posteriors reclamacions: els promotors o propietaris sabien que estaven construint il·legalment, ja que si algun dia es realitzava l'aplicació de l'eixample en aquella zona no tindrien cap dret a indemnització. A la pràctica, però, el que succeïa és que la trama de Cerdà no solament trobà el fre de les «preexistències», sinó també de les noves construccions. Si els mateixos propietaris no seguien el pla d'eixample, només les actuacions públiques d'obertura i explanació de carrers els podia afectar. I aquesta ha estat, sens dubte, la dificultat més gran en la urbanització de l'Eixample barceloní en territori

Els nuclis de població tradicionals deixen de ser meres agrupacions d'edificacions més o menys inconnexes per esdevenir ja precisament això, veritables nuclis o pols urbans

martinenc.

La visió que tenia el consistori de com s'havia de desenvolupar l'eixample dins del territori martinenc era ben clara: la trama es formaria allà on no tingués cap obstacle, cap «preexistència», ni aïllada construccions disperses— ni sobretot viària. Atenent-nos a aquesta concepció pragmàtica, respectuosa amb les propietats urbanes existents i amb la seva dinàmica d'implantació (les antigues vies de comunicació) s'aconseguiria «harmonitzar» el plànol d'eixample i la realitat de la població del territori. Precisament això era, però, el que destruïa l'esperit i la teoria del projecte d'eixample de Cerdà. La desvirtuació del seu projecte no es produí només quant a l'edificabilitat de les illes de cases, sinó, paradigmàticament en el cas de Sant Martí, en la no-execució del seu entramat allà on la dinàmica històrica havia anat perfilant nuclis i vies de comunicació.

El cop definitiu es donà el 1865, en què arran d'una petició de construcció al carrer de Joan de Malta, el consistori acordà que a partir d'aquesta data atorgaria permisos sense necessitat d'ordre superior per a edificar als carrers existents abans del projecte d'eixample, sempre que no afectés el traçat de vies públiques. La votació de l'acord fou renyida —7 vots contra 6—, la qual cosa demostra que aquesta transcendent

decisió no tenia el suport unànimе del consistori. L'acord no fa més que refermar l'interès en la defensa del manteniment de les vies que vertebraven els diferents nuclis d'aquest dispers terme.

El pla de Pere Falqués

Amb tots aquests precedents, no és estrany que la imatge de la urbanització de Sant Martí fos de manca de control. A partir de la dècada de 1870, la premsa martinenca donà una clara mostra de l'interès i la preocupació que el tema despertava en la població. Alhora, però, també palesa un fet absolutament sorprenent: l'omissió del Pla Cerdà i la pressió perquè l'Ajuntament elaborés un pla de la població que en regulés el creixement.

L'any 1872, «El Eco del Taulat» dedica un editorial on de manera paradigmàtica s'exemplifica aquest doble sentiment de desgavell urbanístic causat per «*antiguos privilegios, influencias y favoritismo*» i de necessitat d'elaboració d'un pla per al municipi «*levantado a conciencia*». La proposta per a sufragar les despeses de l'elaboració d'aquest pla no deixa de ser curiosa: la venda d'unes pintures procedents de béns desamortitzats. Quatre mesos més tard el rotatiu insisteix en la seva demanda, repetint el mateix editorial («El Eco del Taulat», 6-4-1873).

L'ofensiva més oberta per a la confecció d'un nou pla per a Sant Martí va ser duta a terme pel diari «El Vigilante» al llarg del 1874. En els seus editorials aparegueren les crítiques més incisives sobre la manca de comunicació amb Barcelona i l'estat lamentable de les vies obertes. El diagnòstic que realitzava el rotatiu era clar: «*sin método y concierto se ha edificado según capricho o conveniencia olvidándose la higiene, la industria, la agricultura y el comercio*». Tot i que les crítiques es podrien dirigir a la mala gestió del projecte d'eixample o a la vigilància del seu compliment, la solució que s'apunta no és una correcció d'aquests defectes, sinó «*el levantamiento ó delineación de un plano general de nuestro pueblo*» («El Vigilante», 1-2-1874).

El mateix diari dedica tres editorials sobre el tema del nou plànol de la població (1/2, 17/5 i 24/5 del 1874) i en tots tres repeteix el mateix esquema de les crítiques al desgavell urbanístic sorgit dels interessos particulars i la necessitat d'un pla que reformi i ordeni: «*Ha llegado la hora de que el Ayuntamiento se ocupe de dirigirnos, conforme a un plano aprobado, para la construcción de vías urbanas, edificación de casas y señalar el lugar que deben ocupar los edificios industriales.*» («El Vigilante», 17-5-1874.)

Finalment, l'any 1879, l'arquitecte municipal Pere Falqués va presentar el pla general de Sant Martí. Tot i que la llegenda del projecte insisteix en el fet que es dibuixen les línies del plànol oficial d'Ildelfons Cerdà, en aquelles zones

Una de les antigues fites que marcaven els límits entre Barcelona i Sant Martí, instal·lada actualment al carrer de Marina (P.E./G.H.)

de major conflictivitat veiem, de fet, com Falqués no arriba a dibuixar les alineacions previstes el 1859. Aquest és el cas paradigmàtic de la carretera de Mataró-Pere IV. Recordem que en el plànol de Cerdà només es conserva el traçat d'aquesta via que va, aproximadament, des de l'actual rambla del Poblenou fins a la teòrica cruïlla amb la Diagonal, i la resta del seu traçat queda obstruïda per la superposició de la trama ortogonal de les vies d'eixample. En el plànol de Falqués, però, les illes que havien de barrar el pas de la carretera ja no es dibuixen, i les afrontacions a la via es marquen com si haguessin estat proposades pel mateix Cerdà. Aquest fet es repeteix en el cas de la cruïlla Diagonal-Pere IV, on Cerdà deixà una àmplia plaça i Falqués en dibuixà les illes que donarien forma a aquesta intersecció, altre cop marcades com si responguessin al projecte de Cerdà. Continuant amb aquesta sèrie d'errònies interpretacions del plànol de Cerdà, Falqués conservava el tram del camí antic de València fins a l'altura de l'actual carrer de Bac de Roda, amb traços lleugerament modificats dels teòricament considerats com de Cerdà, que de fet no es corresponen amb el projecte oficial del 1859, on aquesta via no hi figura.

De l'aprovació del pla general a l'annexió a Barcelona (1879-1897)

Durant els anys que van de l'aprovació del projecte de Falqués a l'agregació del municipi a Barcelona, Sant Martí viu una etapa de controvèrsia urbanística.

La pràctica de la concessió de llicències per a edificis fora de les alineacions oficials —potestat que ja havia reclamat el consistori martinenc els primers anys d'aplicació del Pla Cerdà— no ajudava gens a crear la imatge d'una urbanització acurada i harmònica. Els propietaris del sòl que disposaven d'una extensió de terreny suficient per a poder-hi instal·lar indústries no dubtaven a bastir-hi les seves fàbriques amb absoluta independència de les alineacions dels carrers d'eixample. Mentre la disponibilitat d'espai sense urbanitzar era elevada, el ritme d'explicació i obertura de noves vies

d'eixample era lent, sovint paralitzat. En la lògica de l'eixample de Sant Martí, l'obertura de noves vies per a la creació de rendes urbanes a partir de l'aixecament d'edificis d'habitatges no era un fet primordial. El caràcter suburbà del territori afavoria molt més el creixement d'habitatges als nuclis antics i reservava l'explotació de la resta del territori a usos industrials i agrícoles.

D'aquesta manera, l'aprofitament d'un terreny que es veu difícilment urbanitzable seguint els projectes d'eixample es reserva, entre d'altres, a construccions fabrils que no guarden relació amb les alineacions oficials i que obtenen el seu permís d'obra amb les clàusules restrictives a una indemnització en cas que s'haguessin d'enderrocar les seves naus en una futura —i que en l'època es veia llunyana— actuació urbanitzadora. Això ha suposat que l'arquitectura d'aquestes indústries los generalment precària i les excepcions —hon-roses— només es donen quan es basteixen alineades a les futures vies d'eixample, més a prop dels nuclis ja urbanitzats.

El creixement urbanístic de Sant Martí, mancat d'iniciativa pública decidida, va anar acompanyat de nombrosos problemes higienicosanitaris i de comunicació

Iniciatives públiques d'urbanització

Una de les màximes dificultats de l'avenç de la urbanització de noves vies d'eixample era la manca d'iniciativa municipal. El procediment habitual era que els mateixos propietaris interessats en la urbanització de les seves terres estimulessin les obres en canvi de la cessió gratuïta a l'Ajuntament del seu terreny vial. Com s'ha argumentat, aquesta dinàmica no responia als interessos dels propietaris martinencs que, lluny de la vertebració urbana del territori i mancats d'una demanda residencial de qualitat, en continuaven la seva explotació agrícola o industrial. Quan els diaris recollien opinions crítiques respecte al desordre urbanístic i insistien en el domini dels interessos particulars en l'obertura o la urbanització de zones inconnexes, no feien sinó recollir els exemples d'aquest funcionament basat en l'execució de les obres endegades per iniciativa privada. Per això sovintegen les queixes per la manca de vies de comunicació d'enllaç amb la capital. Senzillament el consistori de Sant Martí no realitzava iniciatives urbanitzadores d'importància que responguessin a interessos públics.

Aquesta dinàmica va portar que les comissions municipals d'eixample de Barcelona i de Sant Martí procuressin dur a terme conjuntament projectes públics d'urbanització. El cas més eloqüent és el de l'obertura de la Gran Via. El projecte per a la seva urbanització des del terme municipal de Barcelona fins al carrer de Sant Joan de Malta data del 1891. En aquest projecte era el mateix municipi barceloní qui es feia càrrec de les obres. Tres anys més tard, el 1894, el diari «La Consecuencia» anuncia que l'obertura ha de començar «*si no queda esta importante mejora en proyecto como tantas otras*» (14-10-1894). En aquest cas, el projecte va prosperar, però el tram urbanitzat de la Gran Via no fou inaugurat fins el 20 de gener de 1896.

El projecte general d'urbanització de les vies d'eixample de Sant Martí

L'entrada en vigor de la nova llei d'eixample del 1892 obligà a iniciar un procés de legalització de les modificacions que havia patit el primitiu projecte de Cerdà. En el cas de Sant Martí, el consistori presentà el 1894 un projecte general d'urbanització de les vies d'eixample de Sant Martí, signat per Claudi Duran i Ventura, que ocupava el nou càrrec d'arquitecte municipal d'eixample.

En la memòria que acompanya el projecte, Duran i Ventura sintetitza perfectament la posició del consistori martinenc les causes que han originat la modificació del plànol de Cerdà des de la seva aprovació el 1859. Citem les seves paraules:

«El Ayuntamiento hizo levantar en 1878 un plano que teniendo por base el de Ensanche de Barcelona y salvando en todo lo posible sus alineaciones se enlazara en ellas con las iniciadas en las agrupaciones antes referidas (nuclos de poblament anteriors al 1859) logràndose así una unión perfecta entre lo antiguo y la moderna urbanización.»

Quant a les causes de les modificacions al plànol de Cerdà, assenyala principalment «*la necesidad de dejar grandes manzanas para construcciones industriales de importancia existentes unas y de probable establecimiento otras, así como por otro lado la necesidad de subdividir la propiedad buscando el mayor aprovechamiento del terreno en los núcleos de población antigua en razón a que las necesidades de sus habitantes y los medios de los mismos (ya que en su mayoría han sido siempre obreros) no estaban en relación con la grandiosidad y fausto de la amplitud de las calles y manzanas por Cerdà proyectadas*».

Un cop Sant Martí passà a formar part de Barcelona (1897), les successives versions i intents d'aprovació d'aquest projecte van fracassar fins el 1925, data de la reial ordre que donava conformitat a les modificacions d'eixample de Sants, les Corts, Sant Andreu i Sant Martí.

El procés d'urbanització de Sant Martí durant la segona meitat del segle XIX

Després de dedicar un ampli espai als projectes urbanístics d'eixample que afectaren Sant Martí, les dificultats de la seva aplicació i les variacions i desvirtuacions dels primitius projectes, ara ens referirem exclusivament a les urbanitzacions puntuals i als avenços que s'hi dugueren a terme.

Tal com s'ha fet per a la primera meitat del segle XIX, en l'avaluació del ritme constructiu de Sant Martí utilitzarem i confrontarem informació cartogràfica amb indicadors quantitius extrets de diverses fonts històriques. Les notícies quantitatives sobre el procés urbanitzador a Sant Martí al llarg de la segona meitat del segle XIX són poc comparables entre elles atesa la seva disparitat d'origen. D'aquesta manera, altra volta haurem d'utilitzar recomptes fiscals (*amillaraments*), recomptes estadístics i xifres sobre el ritme de construcció basats en les sèries de permisos d'obra.

Començant per aquest darrer indicador, que ens permet donar una idea de la importància dels ritmes de construcció a Sant Martí, reproduïm en el següent quadre la informació extreta per Jordi Pradas sobre els permisos d'obres atorgats a Sant Martí entre el 1856 i el 1897 (PRADAS, 1985).

Anys	Habitatges	Urbanitzacions
1856-60	120	84
1861-65	234	147
1866-70	230	134
1871-75	736	328
1876-80	1.142	501
1881-85	626	216
1886-90	545	240
1891-97	118	36

El quinquenni amb un major nombre d'expedients de construcció i urbanització és, d'una manera destacada, el de 1876-80.

Si considerem el decenni de 1871-80 ens adonarem que en conjunt aquests anys concentren el 49% de permisos d'obra i gairebé el 47% d'urbanitzacions de tot el període. Es tracta dels anys en què es produí l'alliberament de les restriccions constructives imposades a la zona del Poblenou més propera a la Ciutatella i, sobretot, en el quinquenni de màxima activitat (1876-80), es tracta de l'època de vigència municipal del nou projecte redactat per Pere Falqués. Amb la redacció i l'aprovació d'aquest nou pla (1878-79), el nombre de peticions d'urbanització augmentà espectacularment i presentà també el màxim absolut del període considerat.

Com a contrapunt de les xifres aportades per les sèries

d'obres particulars, disposem d'informacions complementàries sobre el nombre total d'edificis de Sant Martí a partir de diversos recomptes. Bàsicament es tracta del resum recollit en l'*Anuario Estadístico de Barcelona* (1902), format a partir dels nomenclàtors oficials de l'*Instituto Geográfico y Estadístico*, al qual nosaltres hem afegit les dades recollides en l'*amillament* de Sant Martí del 1871.

Anys	Nombre d'edificis	Índex (100=1860)
1860	1.500	100
1871	1.605	107
1887	2.416	161
1897	3.748	250
1900	4.241	283

Sant Martí de Provençals en dos moments: 1871 i 1894

Després del ball de xifres que presenten els intents de quantificació del creixement constructiu de Sant Martí, les planimetries de l'època ens aportaran una imatge més fidel del grau d'urbanització de Sant Martí al llarg d'aquest període.

1871

L'any 1871 Pedro Moreno Martínez va realitzar un detallat aixecament planimètric de Sant Martí on apareix grafiada qualsevol construcció, a més del parcel·lari agrícola i la xarxa de camins, sèquies, etc.

La fidelitat de l'aixecament planimètric de Pedro Moreno permet tenir una idea molt clara de com s'havia desenvolupat la urbanització de Sant Martí en els deu primers anys de vigència del Pla de Cerdà. El fet que el plànol no tingui una finalitat urbanística i que, per tant no apareguin les projeccions viàries sinó solament la realitat construïda, ajuda a no perdre la concepció territorial global. Els nuclis de població tradicionals deixen de ser meres agrupacions d'edificacions més o menys inconnexes per esdevenir ja precisament això, veritables nuclis o pols urbans. El Poblenou, sens dubte, és el que agafà més embranzida. El Clot, d'antuvi el més important, no conegué un augment tan significatiu com el de la Sagrera, el Camp de l'Arpa i, sobretot, el barri de la Llacuna, al llarg de la carretera de Mataró i de Sant Joan de Malta.

L'efecte visual de la connexió urbana del territori és el del seguiment longitudinal mar-muntanya a partir de l'eix Marià Aguiló-Sant Joan de Malta, amb extensions transversals a Major del Taulat, carretera de Mataró, carretera de Ribes i Rec Comtal.

L'extensió del terme municipal i el baixíssim nivell urbà del qual es partia al començament de segle expliquen que l'agricultura encara continués dominant el paisatge marti-

nenc. I això en una època on ningú no dubtava ja del dinamisme i el caràcter industrial del municipi de Sant Martí.

Quant a la urbanització, què aconseguí el pla d'eixample? En total es localitzen només quatre urbanitzacions d'eixample. Es tracta sempre d'obertures parcials i que corresponen a les àrees següents: Wad-Ras —actualment Doctor Trueta—, entre els actuals carrers de Badajoz i de Lutxana (just per sobre del cementiri); el mateix carrer de Badajoz en la seva cruïlla amb el de Pujades; l'inici de la part baixa de la rambla del Poblenou per sobre del carrer del Taulat i fins a Ramon Turró; i la urbanització de les illes de Mallorca i València, entre Nàpols i Sardenya.

Potser aquest darrer cas és el més lligat a la mateixa lògica d'eixample, ja que se situa a tocar del límit amb el municipi barceloní i és allunyat de qualsevol altre centre de població de Sant Martí. Es tracta, doncs, d'una urbanització absolutament aliena a la dinàmica de creixement de Sant

El 1897 Barcelona tenia 383.908 habitants i en va agregar gairebé la meitat més. Quant al territori, el terme municipal es va quadruplicar i va passar de 15,6 a 62,3 km². Sant Martí va participar en aquest augment aportant-hi prop de 40.000 persones

Martí i que obeeix a interessos immobiliaris específics. És, a més, una de les realitzacions més primerenques de tot l'eixample, ja que s'inicià just al començament de la dècada de 1860 per l'empresa Antonio Ribas i Cia., relacionada amb la societat d'eixample La Constructora catalana. L'any 1862, el gerent de la societat dirigí una instància a l'Ajuntament de Sant Martí de Provençals per demanar que s'acordés de donar algun nom a les noves vies urbanitzades ates el gran nombre d'habitatges i inquilins que ja les ocupaven. Arran d'això, s'acordaren els suggerents noms de «Primera del Ensanche de San Martín» i «Constructora Catalana».

1894

El següent plànol més fiable sobre l'estat de les construccions de Sant Martí abans de la seva annexió a Barcelona és el que aixecà l'arquitecte municipal Duran i Ventura en el seu referit projecte d'urbanització de les vies d'eixample. Per tal de tenir una representació gràfica prou clara per al propòsit del projecte —que no era altre que

l'adequació de la trama de Cerdà a la realitat construïda— Duran i Ventura fa un aixecament on marca amb diferents tints les línies del projecte d'Ildefons Cerdà, les modificacions proposades, els edificis construïts que se subjecten al pla i els edificis que es troben fora d'alineació, i s'indica, a més, si es van aixecar abans del projecte de Cerdà o amb posterioritat al 1860.

Pel que fa estrictament a les propostes d'adequació de la trama de Cerdà, Duran i Ventura es limita bàsicament a seguir el pla de Pere Falqués, replantejant alguns punts. Els llocs on el projecte de Cerdà queda més alterat són, lògicament, els que han concentrat el creixement de Sant Martí a partir dels antics eixos viaris. Així, en urbanitzacions com la del Camp de l'Arpa i, sobretot, la Sagrera —avui dins del districte de Sant Andreu—, els carrers busquen la perpendicularitat amb la carretera de Ribes, trencant la quadrícula de Cerdà. També la carretera de Mataró altera el ritme i la ortogonalitat del projecte d'eixample.

Les construccions que es trobaven fora de les alineacions del pla d'urbanització de l'eixample eren nombroses, gairebé un centenar. D'entre aquestes, però, tenen un pes important les «preexistències», és a dir, els edificis que ja eren construïts abans del 1860. A banda d'aquests casos, aproximadament uns cinquanta edificis es van construir fora de les línies d'eixample entre el 1860 i el 1894, obstruint les vies d'urbanització previstes. La Diagonal, la Gran Via, els carrers de Las Navas de Tolosa, Llull, Castillejos, Pallars, Còrsega i molts d'altres haurien restat obstruïts en el cas que s'hagués urbanitzat totalment. Però el cert era que les urbanitzacions viàries tampoc no es produïen.

Allà on l'aparença d'eixample era més versemblant era en els punts més propers a la ciutat, en què ja començaven a insinuar-se les urbanitzacions del Fort Pius i els voltants de la Sagrada Família, tots dos territoris martinencs avui dia dins del districte de l'Eixample.

Com més allunyats som de la ciutat de Barcelona, menys obertures d'eixample es produeixen: més enllà del carrer de Marià Aguiló-Sant Joan de Malta no en trobem cap. Al Guinardó —fora de la disciplina de l'eixample—, al vell Sant Martí i a la Verneda, a la banda més oriental de l'antic municipi, només hi ha camps i masies.

Cap de les grans vies projectades en l'eixample de Cerdà no va obrir-se en territori martinenc abans de l'annexió a Barcelona. Aquestes obres d'infraestructura que afectaven ambdós municipis van començar a plantejar-se en època molt tardana, i, en el cas de la Gran Via, les obres no es van inaugurar oficialment fins el 1896. Abans, llevat de les connexions d'alguns carrers del Poblenou amb la ciutat —com la polèmica del carrer de Wad-Ras, on una reial ordre va haver de replantejar el traçat per tal de fer coincidents els trams

La font de can Gaig, al carrer de la Sagrera. El proveïment d'aigua potable fou un dels reptes de l'ajuntament (P.E./G.H.)

oberts a Barcelona i a Sant Martí— no hi havia cap mena de continuïtat entre les vies d'eixample de Sant Martí i de Barcelona. Les queixes dels habitants de les zones d'eixample de Sant Martí són constants: «*Los carrers d'ensanxe se troban completament abandonats sens que s'hagi intentat posar la part alta de nostra població en dreta comunicació ab Barcelona per qualsevol de aquelles importants vies, puig dita barriada no disposa ni d'un mal camí per anar a la capital.*» («L'Arch de Sant Martí», 31-8-1884.) «*L'Ensanxe de Sant Martí, que sols de nom y per la tributació és d'aquest poble, clama contra las preferencias de barri i demana cada dia comunicarse ab sos convehins per no existir cap via que'ls comuniqui ab lo centro de la població i no parlem de las vies principals del plan general qual prolongació es un fet en tots los demes municipis lindants ab Barcelona, y que ho seria aquí també si no governessen los intereses particulars del extrem oposat del poble.*» («L'Arch de Sant Martí», 1-12-1889.)

Els problemes d'un creixement urbanístic inconnex

El creixement urbanístic de Sant Martí, mancat d'iniciativa pública decidida, va anar acompanyat de nombrosos problemes higienicosanitaris i de comunicació. En primer lloc, les urbanitzacions de noves vies distaven molt de complir les mínimes exigències de comoditat i de salubritat. Aquest fet, ja observat al principi de segle, s'agreujà a mesura que

Les torratxes des d'on es podia veure el mar eren un element del paisatge urbà al Clot del final del segle XIX (P.E./G.H.)

s'intensificava l'ocupació de l'espai, i encara més tenint en compte que la convivència entre l'habitatge obrer i la localització industrial no feia sinó agreujar els possibles focus d'infecció, sobretot per la manca d'eliminació dels residus

Al final de la dècada de 1880, l'Ajuntament de Sant Martí de Provençals es distingí per la seva oposició al projecte d'annexió dels pobles del Pla que va endegar el consistori barceloní

fabrils. Altra volta resulta del tot imprescindible el recurs a la premsa local per exemplificar —alguns cops amb fina ironia— l'estat lamentable de la urbanització de Sant Martí: «*Ha llegado a tal punto la extensión y la permanencia de charcos en nuestras calles que, según nos han referido algunos vecinos, están ya habitadas por ranas que divierten al vecindario con armónicas serenatas [...] Quizás es el primer ejemplo que se ha visto de convertirse las calles en criaderos de ranas. Es la mejor prueba de la urbanización de nuestro pueblo.*» («El Vigilante», 28-5-1876.) Altres denúncies tenen una base més preocupant: «*La cuneta de la calle Antigua de Valencia es un foco de pestilencia que apesta a cuantos por esta calle discurren; por otra parte no pasará mucho tiempo sin que tengamos que lamentar la asfixia de alguno de los muchos chiquillos que continuamente juegan en sus márgenes.*» («El Vigilante», 2-5-1875.)

Barcelona, tan propera i tan llunyana

Les denúncies sobre la manca d'urbanització de les vies de Sant Martí són també extensibles a la de les carreteres que la uneixen amb Barcelona, amb l'agreujant que per aquestes ha de transcórrer una bona part del tràfic mercantil i humà entre ambdues poblacions. Les dificultats de comunicació amb la capital es van alleugerir, però, a partir del 1874, amb la inauguració del primer tramvia entre Barcelona i Sant Martí de Provençals, gestionat per la Barcelona Tramways Company Limited. Es tractava d'una línia de tracció animal que anava des del Pla de Palau fins al Poblenou, passant per Factual avinguda d'Icària i el carrer del Taulat (ARRANZ, 1985).

Altres intents de major vertebració territorial com el d'establir una nova línia de tramvia entre els dos nuclis més importants de Sant Martí, el Clot i el Poblenou, van fracassar.

Fins el 1881 no van començar les obres per a aconseguir

una altra línia de tramvia que arribés fins a Sant Adrià passant per la carretera de Mataró (Pere IV), travessant tot Sant Martí. S'havia previst que aquest servei es prestés amb màquines de vapor, però finalment va anar tirat per cavalls (ARRANZ, 1985).

Dins aquest capítol mereix una menció a part el projecte presentat a l'Ajuntament el 1882 per l'advocat Joan de Marfà, que proposava un tramvia de tracció animal amb la via aèria, i unes cistelles penjades.

LA FI DEL MUNICIPI INDEPENDENT

Al final de la dècada de 1880, l'Ajuntament de Sant Martí de Provençals es distingí per la seva oposició al projecte d'annexió dels pobles del Pla que va endegar el consistori barceloní. Segons l'historiador Jordi Pujol i Forn, « aquest antiagregacionisme visceral és el que millor caracteritza la resposta de l'Ajuntament martinenc, que en aquest període s'atribueix el lideratge del moviment d'oposició dels pobles » (PUJOL, 1997). Efectivament, el seu alcalde, Joan Agustí i Carreras, féu el 1889 un discurs solemne, que tingué difusió escrita, on realitzà una defensa estricta de l'autonomia i la jurisdicció municipals i de defensa dels valors intrínsecs de Sant Martí. Aquests valors, però, no eren altres que els interessos industrials i comercials (en especial del sector vitivinícola), que veien perillar els avantatges de la fiscalitat i la fragilitat política del consistori martinenc.

La fàbrica com a símbol. Als anuncis de l'època, era costum dibuixar-hi i idealitzar el centre productiu (AMDSM)

La posició majoritària de la població obrera sembla que fou de clara apatia. «Els obrers, com a consumidors majoritaris i com a víctimes de l'augment dels impostos indirectes, són els grans absents del moviment antiagregacionista.» (PUJOL, 1997.) En el cas de Sant Martí, amb una població amb poca consciència històrica de pertinença a un municipi que en alguns casos fins i tot es desconeixia, la mobilització popular va resultar poc efectiva, en contraposició amb el que passaria a la dècada de 1890 en poblacions com ara Gràcia o Sant Andreu.

A la banda dels partidaris a l'annexió, hi ha els propietaris urbans, sobretot els més propers al límit amb la ciutat. L'expansió de l'eixample i les noves urbanitzacions —algunes costejades ja pel mateix consistori barceloní— començaven

a fer rendibles unes terres que fins llavors s'havien resistit a la xarxa del projecte Cerdà.

El seu pes, però, no era determinant en el consistori, i la seva veu no fou gairebé sentida.

Sant Martí en el moment de l'annexió

El 1897 Barcelona tenia 383.908 habitants i en va agregar gairebé la meitat més. Quant al territori, el terme municipal es va quadruplicar i va passar de 15,6 a 62,3 km². Sant Martí va participar en aquest augment aportant-hi prop de 40.000 persones (el 22% dels nous barcelonins) i el 21,3% del nou territori. A més, Sant Martí ocupava el tercer lloc quant al nombre total d'edificis que es van incorporar a Barcelona: 3.748 cases (el 20,1% dels nous immobles), xifra només superada per Gràcia i Sant Andreu. En nombres rodons, en el moment de l'annexió, Sant Martí va passar a representar una cinquena part de la ciutat. Dels pobles agregats, només Gràcia el superava en població i Sant Andreu, en territori. Però el que en realitat va aportar Sant Martí va ser la capitalitat industrial absoluta a la ciutat a redós de la qual havia crescut.

Quedaven encara, però, per al nou segle, la resolució de molts problemes sorgits al llarg dels anys en què Sant Martí va passar de poble a nucli industrial, i de municipi independent a territori de Barcelona. ❖❖❖

BIBLIOGRAFIA

- ARRANZ, M. i altres, *De la tartana al metro: història del transport públic al Poblenou*, Arxiu Històric del Poblenou, Barcelona, 1983.
- CABALLÉ ESTEVE, F., *L'eixample de Barcelona dins el territori de Sant Martí de Provençals (1859-1897)*, Institut Municipal d'Història-Proa, Barcelona, 1997.
- CARRERAS i CANDI, F., *Geografia General de Catalunya. La ciutat de Barcelona*, Barcelona, 1916.
- CERDÀ, I., *Noticias estadísticas referentes al plano topográfico de los alrededores de Barcelona*, Barcelona, 1855.
- GRABULEDA, C., *Treballadors, assistència i salut pública a l'entorn industrial de Barcelona. El cas de Sant Martí de Provençals (1850-1900)*, (inèdit). Universitat Pompeu Fabra, Barcelona, 1995.
- GRAU, R. i NADAL, M., *La unificació municipal de Barcelona (1874-1897)*, Institut Municipal d'Història-Proa, Barcelona, 1997
- MIRRI, M.T., *El proceso de formación del proletariado en un barrio industrial. El caso de Sant Martí de Provençals*, Universidad de Barcelona (tesi doctoral inèdita)
- NADAL, J. i TAFUNELL, X., *Sant Martí de Provençals, pulmó industrial de Barcelona (1847-1992)*, Columna, Barcelona, 1992.
- PRADAS, J. i UBERO, L., *El procés d'implantació industrial a Sant Martí*, (inèdit). Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí. Barcelona, s.d.
- PRADAS, J. i UBERO, L., *Identificació de la classe política de Sant Martí entre 1875 i 1897*, (inèdit). Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí. Barcelona, 1987.
- PUJOL FORN, J., "El decantament del debat sobre l'agregació", *Icària*, núm. 2. Arxiu Històric del Poblenou, Barcelona, 1997.
- SUÑOL i GROS, J., *Guía de Sant Martín de Provensals*, Barcelona, 1888.

Avanç propers números

❖
*La "Guía y Plano de San
Martín de Provensals"
de Josep Suñol (1888)*

❖
*Botigues
cinquantenàries
vernedenques*

❖
*Cartells, pregoners
i pregoneres de la
Festa Major*

❖
*Lápidas y escuts de la
Torre de Sant Joan*

❖
*Darreres convocatòries
electorals a La Verneda
de Sant Martí*

❖
*Nova secció:
Gent martinenca*

❖
*La Verneda de Sant
Martí a Viquipèdia*

❖
*Els espais d'esbarjo
infantils de La Verneda
de Sant Martí*

EDITA
SOCIETAT D'ESTVDIS DE
LA VERNEDA DE SANT MARTÍ
(SELAV)

WEB
altzadiako.wordpress.com

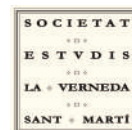
CORREU ELECTRÒNIC
lavernedadesantmartiSE@gmail.com

CONSELL EDITORIAL

José-Ángel Borlán
César Aguado
Ester Riera
Pilar de Diego
Joan Gispert
Josep Manera
Josep Maria Sarabia
Maxi Martos
Jacoba Castillo
Teresa Prats
Jordi Salas

CONTACTE **auro invento**
auroinvento@hotmail.com

EDICIÓ DIGITAL
auro invento no s'identifica
necessàriament amb les opinions
expressades en els articles
publicats i respecta la llibertat
d'expressió dels qui els escriuen.
La publicació és totalment gratuïta.

Inscrita al Registre d'Associacions
amb el número 5.005

Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana

Membre de la Coordinadora de
Centres d'Estudis de Parla Catalana

la verneida i els grans fotògrafs

1

JOSEP MARIA MARIMÓN
1925

2

JOSEP BRANGULI
1920

3

COLIÀ
1979

5

FRANCESC CATALÀ-ROCA
Anys 70

4

XAVIER MISERACHS
1962

Per publicar fotografies antigues del barri al butlletí *auro invento*, enviar a:
auroinvento@hotmail.com